

İSLAM HUKUKU AÇISINDAN

HUKUK

VE

İNSAN HAKLARI

Prof. Dr. Osman ESKİCİOĞLU

İzmir- 1996

Eşim Aynur,

Çocuklarımız

Sakıp

Sinan ve

Sera için...

Sayfa Düzeni:

HABİM

261 79 32

Montaj- Baskı

ANADOLU MATBAACILIK

601 Sok. No:7-9 Çamdibi-İZMİR Tel:457 49 65

433 01 89

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ.....	1
A-İNSAN ve HUKUK.....	4
B-HUKUK ve DİN	8
1- Batıda Din Anlayışı	10
2- İslam'da Din Anlayışı.....	15
3- Karşılaştırma	19
4- Kur'an'da Din Kelimesinin Kullanılışı.....	24
5- Hukuk ve Şeriat	31
6- Hukuk ve İnanç	40

BİRİNCİ BÖLÜM HUKUK

I-HUKUK KAVRAMI	49
A- Hukukun Tanımı.....	51
1- Sözlük Olarak	53
2- Terim Olarak	54
a) Pozitif veya Müsbet Hukuk.....	55
b) İdeal veya Tabii Hukuk	55
c) Mevzu Hukuk.....	61
d) Objektif veya Afaki Hukuk.....	64
e) Sübjektif veya Enfüsi Hukuk.....	67
f) İslam Hukukuna Göre Hukuk	69
aa) Ebu Hanife'ye Göre Hukuk	71
bb) İmam Şafii'ye Göre Hukuk.....	73
B- Hukukun Sebebi	76
C- Hukukun Şartı.....	83
D- Hukukun Amacı.....	88
E- Hukukun Faydası	91

HUKUKUN KAYNAĞINA GÖRE

SINIFLANMASI	94
A- İlahi Hukuk	99
1- Yahudilik ve Hukuk.....	101
2- Hıristiyanlık ve Hukuk	105
3- İslamiyet ve Hukuk.....	112
B- Tabii Hukuk	123
C- Beşeri Hukuk	126

İKİNCİ BÖLÜM İNSAN HAKLARI

I- İNSAN HAKLARI KAVRAMI	131
A- KAVRAMIN ORTAYA ÇIKIŞI	133
B- KAVRAMIN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEBİ	136
1- Değerler Sorunu	137
2- Rönesansın Etkileri.....	141
3- Reform Hareketi ve Aydınlanma	143
4- Hayvan Hakları.....	150
II- BATIDA İNSAN HAKLARI	154
A- İNSAN NASIL BİR VARLIKTIR	155
B- HAK KAVRAMI	158
C- TERMİNOLOJİ PROBLEMİ	162
D-İNSAN HAKLARININ KISA TARİHÇESİ	168
1- Magna Carta Fermanı	169
2- Fransız İnkılabı ve Yurttaşlık Hakları Bildirisi	171

3- Bildirinin İslam Hukuku ile Mukayesesi	178
4- Birleşmiş Milletler Teşkilatı.....	203
5- Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi	206
6- Beyannamenin Eleştirisi	213
a) Hak ve Vazife Bakımından	213
b) Kavram Bakımından	217
c) c) Edebi Ahenk Bakımından.....	222
III- İSLAMDA İNSAN HAKLARI	225
A- ENSAR ve MUHACİR KARDEŞLİĞİ	229
B-MEDİNE SİTE DEVLETİNİN ANASÖZLEŞMESİ.....	232
1- Anasözleşmenin Hukuki Tahlili	241
2- Müslümanların Yorumu	243
3- Gayri Müslimlerin Yorumu.....	247
C- İSLAM DEVLETİNİN ANAYASA PRENSİPLERİ	252
D- VEDA HUTBESİNDE İNSAN HAKLARI	255
1- Veda Hutbesinin Metni	256
2- Veda Hutbesinin Hukuki Tahlili.....	261
3- Veda Hutbesinin Tarihi Değeri	265
E- İSLAM HUKUKUNDA İNSAN HAKLARI	272
İslam'da İnsan Anlayışı	272
İslam Hukukunda Hak Anlayışı.....	274
Hakkın Tasnifi	275
a) Sahibi Açısından Haklar	277
b) Maslahat veya Haklar	279
F- İSLAM HUKUKUNDA TABİİ HAKLAR	286
1- Dini Hak ve Hürriyetler	288
2- Hayati Hak ve Hürriyetler.....	294
a) Maddi Haklar	295
b) Manevi Haklar	298
Fikri Hak ve Hürriyetler	301
3- Ailevi Hak ve Hürriyetler	310
4- İktisadi Hak ve Hürriyetler	315
SONUÇ.....	319
BİBLİYOGRAFYA 324 İNDEKS.....	340

KISALTMALAR

- a. g.e: adı geçen eser
a.g.m: adı geçen makale
A. Ü.: Ankara Üni.
BM: Birleşmiş Milletler bkz : bakınız
Çev.: çeviren
D.E.Ü.İ.F.D: D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi
dn: dipnot
H.: Hicri
İ.Ü.: İstanbul Üniversitesi
İst. : İstanbul
krş.: karşılaştırınız
M. : Miladi
M.K.: Medeni Kanun
s.a.v. Sallallahualeyhivesellem
s.: sayfa
T.M.K.: Türk Medeni Kanunu
T.Y.: tarih yok
vb.: ve benzeri
vd.: ve devamı
Y.Y.:basım yeri yok

ÖNSÖZ

İnsan, diğer varlıklar arasında akıl ve irade sahibi olması bakımından müstesna bir yere sahiptir. İnsanın iradeye dayanan her türlü hareket ve davranışı İslam'da hukuk içerisinde mütalaa edilir. Bu bakımdan İmam Azam Ebu Hanife hukuku iman, amel ve ahlak konularını içine alacak bir şekilde, "*Hukuk, kişinin hak ve vazifelerini bilmesidir.*" diye tarif etmiştir.

Ruh ve beden, sahibi olan insan, bu iki özelliğinin bir gereği olarak, hayatını din ile bilimin kesiştiği kavşakta sürdürme durumundadır. Yani insanın dünyasında din kadar bilime, bilim kadar dine ihtiyaç vardır. Çünkü hayat, iradeli ve iradesiz hareket ve davranışların başka bir ifadeyle din ile bilimin bileşkesinden ibarettir.

Geçmişte normal tarım toplumlarında din-bilim dengesinin yeteri kadar sağlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Orada insan ile eşya arasındaki diyalog, her ikisinin de kendileri için konulmuş olan kanunlara uymak suretiyle gerçekleşebiliyordu. Ancak fizik dünyanın kanunları keşfedilip insan hayatına sanayi girince iş değişti. Din ile bilim ve insan ile eşya arasındaki denge bozuldu. Başka bir ifade ile insanın iradeli ve iradesiz davranışları birbirine karıştı. Neticede sanayi toplumu eşya merkezli olduğu için insan iradesi, serbestliğini kaybetti. Artık madde hâkimiyeti başladı. Tabir caiz ise bilim dini; eşya insanı; iradesi olmayan kanun ve hukuk, iradeye dayalı kanun ve hukuku kendi hâkimiyeti altına aldı. Tek kelimeyle bilim ve teknoloji, hukuku aştı; insan hareket ve davranış kurallarının ötesine geçti. Bu ise insanın bilime yenilmesi anlamına geliyordu Böylece bugün hukuk çok gerilerde kaldığı için insanın dertlerine çare bulamaz hale geldi. Hatta bu yüzden birey ve toplum, fert ve devletler özel ve kamu hukuku alanlarında bir takım hukuk dışı davranışlara tevessül etmektedirler. İşte bu sebepten dolayı biz, hukuk ve insan haklarının yeniden düzenlenmesinin zaruri olduğu kanaatindeyiz.

Bizce bugün insanlığın sıkıntılardan kurtulmasının tek çözüm yolu din ile bilimin birleştirilmesidir. Solunum sistemi ile kan dolaşımı nasıl birlikte çalışıyor ve biri diğeri için bir fonksiyon icra ediyorsa, din ile bilim de aynı şekilde insan beyninde birleşerek düşünce ve hayat kanun ve kurallarının ortaya konmasında birlikte çalışacaklardır. Allah izin verirse ileride yayınlamayı tasarladığımız "*İnsan Din-Madde Bilim*" adlı araştırma bu düşüncenin bir ürünü olacaktır.

İşte bu yüzden hukuk ve insan haklarına İslam hukuku açısından bakarak bazı nirengi noktalarını tespit etmek istedik.

Araştırmamızın birinci bölümde hukukun tanımı, sebebi, şartı, amacı, faydası ve sınıflanması üzerinde durduk. Hukukun ancak bu özellikleri ile birlikte değerlendirildiği takdirde temellendirilebileceğini ifade ettik ve bunlardan bazılarının batı hukukunda farklı ve hatta bizce yanlış olarak tespit edildiğini dile getirmeye çalıştık.

İkinci bölümde ise insan haklarını Batı ve İslam açısından incelemeye çalıştık. Batı'da insan haklarının başlangıç ve gelişimini sağlayan Magna Karta Fermanı, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi üzerinde durduk. Bunları bazı yönlerden İslam ve hukuku ile mukayese etmeye gayret ettik.

Diğer taraftan İslam'daki insan haklarının başlangıç, gelişme ve kemale ermesini sağlayan, Allah'tan vahiy olarak ilahi vazife ile görevlendirilen Hz. Muhammed'in bu konuda hem teorik ve hem de pratik olarak yaptığı etkinlikler; Ensar ve Muhacir Kardeşliği, Medine-Site Devletinin Ana Sözleşmesi ve Veda Haccı Hitabesi üzerinde durduk. Bu arada İslam hukuku açısından bakıldığı zaman görülebilecek hukuk ve insan haklarındaki bazı eksik ve aksaklıklara işaret ederek bunları hukukçuların bilgisine sunmaya çalıştık.

Hukukun insan hayatında en önemli kurumlardan biri olduğu inkâr edilemez. Onun için hukuka hizmet insana hizmet demektir. Bu bakımdan hukuk ve insan hakları konusunda bir katkıda

bulunabildiysek kendimizi bahtiyar sayacağız. Kutsal bir varlık olan insanın hak ve hukukuna riayet eden ve hukuk kurallarının ortaya çıkarılıp hâkim kılınması için çalışanlara başarılar dilerim.

İzmir-1996

Prof. Dr. Osman Eskicioğlu

GİRİŞ

Yeryüzünde insan, hayvan ve bitki gibi canlı varlıklar hayatlarını devam ettirebilmek için yeme, içme, giyme ve barınma gibi bir takım ihtiyaçlara sahiptirler. Canlılar için en önemli mesele hayatiyetin devamını sağlayabilmektir. Bunun için mesela insan bir taraftan hemcinsleriyle irtibat kurarken diğer taraftan hayvan, bitki ve cansız varlıkları kullanmak zorundadır. Öyleyse birey insanın kendi özelliğine göre diğer insan ve diğer varlıklarla bir iletişim içerisinde bulunması kaçınılmazdır. Kaçınılmaz olan bu birlikteliğin mihenk taşıını tespit etmek belki bu konuda yapılması lazım gelen ilk iş olacaktır. Yani insanlar gerek birbirlerine ve gerekse diğer varlıklara karşı bir takım hareket ve davranış sergilerken bunu hangi ölçüler içerisinde yapacaklardır. Başka bir ifade ile bunlar hareket ve davranışlarını neye göre yapacaklardır. Herkes kendi istek ve arzusuna göre hareket ettiği takdirde anarşik bir ortam ve karışık bir toplum meydana gelmiş olmaz mı¹ Ve böyle bir davranış insanları kaosa götürmez mi² Annesinden hasta olarak doğan çocuğa kim bakacak, toplumda işsiz ve aşsız kalan birilerine kim iş ve aş verecek, evimizin yıkılmış duvarını yapan ustaya karşılık olarak ne kadar ücret vereceğiz? Bu konuda daha birçok soru sorabiliriz.

İşte insan bu dünyada kendi neslini devam ettirirken ve tüm varlıklara karşı bir takım hareket ve davranışlarda bulunurken ve bütün bu yaptıklarını yaparken ya bir dine, ya aklına ya da bir tecrübeye dayanmaktadır. Yani insan bütün hareket ve davranışlarını bir takım kaide ve kurallar içerisinde yerine getirmektedir. İşte bu hareket ve davranış kurallarının tümüne birden hukuk adı verilir. Hukuk kuralları dinden, akıldan, deney ve gözlemden çıkarılır. Üzülerek söylemek gerekirse çağımızda hem dinde ve hem de bilimde terim, tarif ve tasniflerin eskidiğini görüyoruz. Aslında bu durum hukukun eskiyip fonksiyonunu kaybedip görevini yerine getiremediğini, yani hukukun çalışmadığını bize göstermektedir. Çünkü bugün aynı dine mensup iki devletin birbiriyle savaştığına

ve yine aynı dine mensup farklı mezheplerin kavga edip birbirlerine kıydıklarına şahit oluyoruz. İnsani değerlerin herc-ü merc olduğunu ve çözüldüğünü görüyoruz. Zamanımızdaki yolsuzlukları, hukuk ve kanun dışı bir takım olayları duydukça, büyük düşünür, devlet adamı ve kanun koyucusu olan Solon'nun kanun, kuvvetlilerin delip geçtiği zayıfların ise takılıp kaldığı bir örümcek yuvasıdır şeklinde özetleyebileceğimiz şu sözü hatıra geliyor: "Kral büyük bir iktidara sahip olunca, kanunlar örümcek ağından yapılmış kumaşlara benzer; bu kumaşa en hafif ve kuvvetsiz şeyler takılır; ağır olan şeyler ise, onu yırtar geçer."¹

Zamanımızda da hukuk ve kanunlar bundan aynı iki bin beş yüz yıl önceki gibi bu örümcek yuvası durumuna düşürülmüşlerdir. Bizce bunun sebebi toplumdaki değerlerle kanunların aynı şeyler olmayıp farklı şeyler olmasıdır. Bir kanun toplumun değer hükümlerine paralel olup insanların manevi olarak saygı duydukları bir kural olmazsa böyle kanunların çalıştırılması zor olabilir. Çünkü Ziyaüddin Serdar'ın dediği gibi fert ve toplum açısından insanların hareket ve davranışlarını idare eden değerlerdir. İnsanların değer vermedikleri ve saygı duymadıkları kanun ve kurallar yok olmaya mahkûmdur. İnsanın inanıp kabul ettiği kural ve kaideler gerçek değerlerdir. Başka bir ifade ile değer ve kıymet hükmü insanın inanıp kabul ettiği kural ve kaidelerdir. Değerle ilgili olarak Ziyaüddin Serdar İslam Medeniyetinin Geleceği adlı eserinde şunları söylemektedir. "Değerler, insanların yaşantı içindeki toplu ya da ferdi hareketlerini idare eden idealler ve kavramlardır. İslami değerler insanın tabiatı ile bağlantılıdır. İnsanın ahlaki ve ruhsal gelişimine yardım ederler. Bu yol ve etkinliğin önünü bir çit gibi tıkayan değerler gayri İslami değerler olarak tanımlanır. Bu değerler insan tabiatına uymazlar. Aslen ego ve cehaletten, kibir ve kapristen doğarlar ve de insanlığın tüm günahlarının kaynağıdır. Diğer taraftan değerler, sosyal davranışların bileşen gerçekleridir."²

İki yüz yıl içinde insani değerlerin zayıfladığını, buna karşın bilim ve teknolojinin ilerlemesi ile maddi ihtilalin her yeri kapladığını ileri süren müsteşrik Jacques Berque, 4 Aralık 1980'de Paris'te düzenlenen Uluslararası İslam Semineri'nde sunduğu "İslam ve Yenilenme" adlı tebliğinde şöyle diyordu: "Burada tarihçi ve sosyologların fikrini belirtmeleri gereken, yaklaşık geçen iki yüzyıl içinde çok sözü edilmiş öyle somut olaylar vardır ki, bu gün bunlar, felsefi bir tartışma konusu teşkil etmemektedirler. Bu olaylar, dünyamızda teknolojinin ve bilimsel ihtifallerin yaygınlaşmasıdır. Şimdi bu olaylar yaşayan dünyaya tam olarak yayılmıştır. Her ülke, her kültür, ister istemez bu olaylardan nasibini alacaktır. Bununla beraber şurası çok açıktır ki, insani değerlerde çok az bir gelişme meydana gelmiştir. Bu değerlere başvuru ve yeni sistemlerin geliştirilmesi ise daha da az olmuştur. Çünkü bu değerler ve sistemler dünyadaki hızlı gelişme, üretim vasıtalarının ve toplumun fertleri arasındaki ilişkilerin hızla artmasına ve bunlarla birlikte ilerleyen sorunların çözümüne ayak uyduramamışlardır."³

A-İNSAN ve HUKUK

Din ve din kuralları insan için gerekli olduğu gibi hukuk ve hukuk kuralları da varlıklar arasında sadece insan için lazımdır. Çünkü hukuk kavramı az önce söylediğimiz gibi değerler kategorisine dâhildir. İnsanın hareket ve davranışlarını sınırlayan da bu değer hükümleridir. Yani insanlar hayvanlarda olduğu gibi kuvvetle değil, hukukla hareket ederek hayatîyetlerini sürdürürler. Büyük İslam hukukçusu Kasani, insanları hayvanlardan ayıran tek özelliğin, insanların velayete-hukuka sahip olma vasıfları olduğunu ileri sürmektedir.⁴

1-Cemil Sena Filozoflar Ansiklopedisi Remzi Kitabevi. Yükselen Matbaacılık. İstanbul-1976. IV. 28,1

² Ziyaüddin Serdar, İslam Medeniyetinin Geleceği, Çev. Deniz Aydın, Zafer Matbaacılık, İnsan yayınları, İstanbul-1986, s. 37, 257

³ Jacques Berque, İslam ve Yenilenme, bkz. İslam Bilim ve Felsefe,

Çev. Ali Zengin, Akabe Yayınları, İstanbul-1990, s. 76-77.

⁴ Alaüddin Ebu Bekir b. Mesud el-Kasani, Bedai'u's Sanai', Lübnan- 1974 (1394), IV, 160.

Abdülhak Kemal Yörük bu konuda şunları söylemektedir: "Hukuk mefhumu kıymetler kategorisine dâhildir; hukukta hâkim olan düsturi fikirdir, vakıa fikri değildir. Eğer hukukta vakıa fikri hâkim olmuş olsaydı, bütün vakıaları, reel olmaları itibariyle, kıymet bakımından müsavi gören determinizme dayalı herhangi bir müspet ilim alanında bulunmuş olurduk. Hâlbuki hukuk, vücudi hükümleri değil, kıymet hükümlerini formüle eder; binaenaleyh maddi mevcudiyetle karıştırılmaz. Maddi mevcudiyet, vakıa, hukuk kavramına tabidir. Kıymet hükümleri gayeleri tazammun eder. Hukukun gayesi ne olduğu sualine karşı ancak, hayır, müşterek hayır ve umumi menfaattir, cevabı verilebilir... Mantıken fiil hukuka tabidir; hukukun uygun olmak için onun kuvvete dayanması değil, düstura aykırı olmaması lazımdır.

Mantıken, ihlal edildiği, himaye edilmediği yerde ve zamanda da mevcut olan hukuk, hadiseler içinde tatbik edilmesine ve tahakkuk etmesine tabi olmaksızın bir hakikat olarak mevcuttur.

Demek ki, hakkı kuvvete izafe etmek, kuvvetin hakkından ve binaenaleyh en kuvvetlinin hakkından bahsetmek, sırf vakıayı göz önünde tutmak demek olduğu için yanlıştır. Böyle bir mütalaa, hukuk kaidelerinin ihlalini kendileri için zevk sayan mütehakkim ruhlu insanların, toplumun objektif olarak koyduğu kaidelerin kayıtlarını ihlal ederek diğer insanlarla aralarında kendi lehlerine bir eşitsizliğin mevcut olduğunu göstermekten haz duyanların, hukuk kaideleri karşısındaki durumlarını acı bir istihza ile anlatmak isteyenler için bir ifade tarzı sayılabilir.

Kuvvetin hak demek olduğu kabul edilirse, hak ile haksızlık arasında bir ayırma yapmak ve adaletle adaletsizliği takdir etmek imkânlarını araştırmanın manası kalmaz."⁵

Burada kuvvet karşısında hukukun üstün tutulması konusunda kanun önünde zayıf ile kuvvetli kişinin eşit tutulması gerektiğini dile getirirken İslam tarihinden bir örnek verme ihtiyacını hissettiğimiz zaman hemen Hz. Ebu Bekir hatıra gelmektedir. Hz. Ebu Bekir halife-devlet başkanı seçildiği zaman okuduğu hutbede (millele yaptığı konuşmada) toplumda güçlü ve güçsüz olan vatandaşlar arasında hiçbir ayırım yapılmayacağını ifade ederek şöyle diyordu: "İnsanlar! Sizin kuvvetli saydığınız hakkı kendisinden alana kadar benim katımda zayıftır. Sizin zayıf saydığınız ise, hakkını alıp kendisine teslim edene kadar benim katımda kuvvetlinizdir. Allah'a itaat ettiğim sürece bana itaat edin. Allah'a isyan ettiğimde ise bana itaat etme göreviniz yoktur."⁶

Şu halde insanlar birbirlerine hayvanlarda olduğu gibi kuvvet kullanarak değil, hukuk ve kanun yoluyla muamele edeceklerdir.⁷ Aslında insan şerefli bir varlık olup⁸ meleklerden de üstün olduğu kabul edilmektedir.⁹

İnsanların birbirlerine karşı hareket ve davranışlarında hukuk içerisinde kalmaları, kanun ve nizamlara uymaları birçok yönden fayda sağlamaktadır. Çünkü insan, yaratılışı icabı ve kendi menfaati gereği toplu olarak yaşayan ve böyle yaşamayı seven bir varlıktır. Aile, ana-baba ve çocukların bir arada yaşamaları, insan topluluğunun küçük çaptaki bir örneğini meydana getirmektedir. Kabile, aşiret ve millet ise aileye göre giderek büyüyen topluluklardır. Nasıl ki toplu yaşamak bir gerçek ise, aileyi ve ondan daha büyük toplulukları düzenlemek de bir zarurettir. Nizamlara bağlanmakta insanın ve toplumun menfaati vardır. Bu durumdan hem birey ve hem de toplum fayda görürler. Çünkü onlar ancak bu sayede gelişip yükselebilirler. Böylelikle sulh ve sükûn içinde yaşayarak refah ve saadete ulaşabilirler.¹⁰

⁵ Abdülhak Kemal Yörük, Hukuk Felsefesi Dersleri, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul-1952, s. 77-78.

⁶ İbn Teymiye, Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam b. Abdullah el- Harrani, ed-Dımişkî, el-Hanbelî, el-Hısbe Fi'l İslam, Selefîyye Matbaası, Kahire-1397, s. 67-68.

⁷ Bkz. Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e., s.79.

⁸ Bkz. İsrâ 17/ 70.

⁹ Bkz. Şeyhülislam İbn Teymiye, İbn Teymiye Külliyyatı. Editör: Edip Gönenç, Yaylacık Matbaası İstanbul-1988, IV, 289-293.

¹⁰ Kemaleddin Birsen. Medeni Hukuk Dersleri, Ahmed Said Matbaası, İstanbul-1963, s. 4.

İslam hukuk mantığına göre toplumda barışı sağlamanın tek yolu hukuktur. Başka bir deyişle hukuk, toplumdaki kavga ve çekişmeleri önleyen biricik müessesedir. Bu sebep le İslam hukukçularından Abdullah b. Mahmud el-Mevsili, el-İhtiyar adlı eserinde iş gücünün ve ücret miktarının belirlenmesini, taraflar arasında meydana gelebilecek bir çekişmeyi önleme bakımından şart koşturmaktadır.¹¹ Şu halde toplumda bireyler arasında karşılıklı meydana gelebilecek her türlü muamelelerde, hak ve vecibelerde, alış verişlerde, alacak ve borçlanmalarda bir takım hukuk kurallarının ortaya konulmuş olması zaruridir. Böyle yapıldığı takdirde tarafların birbiriyle kavga etmelerine hiçbir sebep kalmaz.¹²

Bu durum sadece bireyler arasında değil,⁵² aynı zamanda fertle devlet veya fertlerle devlet arasında cereyan edecek ilişkiler hakkında da söz konusudur. Belirsizlikler hiç bir zaman iyi olmayıp sıkıntı meydana getirirler. Fakat toplumda hukuk ve hukuk kuralları bulunmasına rağmen bireyler ve fertlerle devlet arasında uyumsuzluk varsa bu, o hukukun ve hukuk kurallarının eskidiğini gösterir. Bu durumda çare, o hukukun yenilenmesinden başka bir yerde aranmamalıdır.

Netice olarak hukuk insanla kaim olduğu gibi, insanlar da hukukla kaim olmalıdırlar, diye bir sonuca varmak kanaatimizce faydadan hali değildir.

B- HUKUK ve DİN

Hukuk insan davranışlarını ele alıp incelediği gibi, dinin konusu da insandır; o da insanın hareket ve davranışlarını kontrol eder. Kur'an-ı Kerim'in muhatabı insandır.¹³ Hukuk bir bilim olarak insanın yanlış ve doğru hareketlerini, adalet ve zulüm konularını işler. Aslında hukuk, İslam hukuk mantığı ile düşünecek ve bakacak olursak bir ilimdir.¹⁴ Bizim de memnuniyetle katıldığımız, değerli araştırmacı Muhammed Hamidullah'ın anlayışına göre hukuku ilmileştiren İslam hukukçularıdır. Hamidullah bu konuda şöyle diyor: Sözümü bitirirken İslam'ın en önemli bir yardımından bahsetmek istiyorum. İslam'dan evvel hukuk ilminin mevcut olmadığını işitmekten dolayı büyük bir hayrete düşmeyiniz. Tekrar ediyorum. Hukuk ilmi İslam'dan önce mevcut değildi. Çinlilerin, Babillilerin, Hinduların, Yunanlıların ve Romalıların ve diğerlerinin ancak kanunları vardı; fakat hattihareket kaidelerinin üstünde mücerret bir hukuk ilimleri yoktu.¹⁵

Abdülvahhab Hallaf'ın "İslam Hukuk Felsefesi" adlı eserini Türkçeye çeviren Hüseyin Atay, esere yazdığı Giriş kısmında en eski hukuk adetlerinin dini şekillerden alındığını söyleyen R. Honig'in bu konudaki düşüncesini şöyle naklediyor: "Bizce malum en eski hukuk adetleri, dini şekillerden alınmışlardır."¹⁶

Kemaleddin Birsan insanları idare eden din kuralları hakkında şunları söylemektedir: Din kaideleri de, ahlak kaideleri gibi, insanların riayet ettikleri kaidelerdir. İlk zamanlarda din kaideleri insanların münasebetlerini idare eden kaidelerin başında gelirdi. Fakat zamanla 'bu kuralların kuvveti sarsılmış ve birçoklarının yerini hukuk kuralları almıştır. Vaktiyle batı devletlerinin kanunlarında

---

¹¹ Abdullah b. Mahmud b. Mevdud el-Mevsili el-Hanefi, el-İhtiyar Li Ta'li'l Muhtar, Şirket'ü Mektebet'i ve Matbaat'ı Mustafa el-Babi el- Halebi, Mısır-1370(1951), II, 51.

¹² Banş hakkında bkz. Mustafa Çetin, İslam ve Milletlerarası Barış, (Doğuda ve Batıda İnsan Hakları. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara- 1996, s. 89)

¹³ Bkz. Ebu'l-A'la el-Mevdudi, Tefhimü'l-Kur'an, Çev: Muhammed Han Kayani, İstanbul-1986,1, 10.

¹⁴ Bkz. "Fıkıhın (hukukun) din ile alakası, Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, Çev: Ali Şafak, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, İstanbul-1976, s. 112.

¹⁵ Muhammed Hamidullah, İslam ve Hukuk İlmi, Çev: Kemal Kuşçu, 28 Ocak 1957'de Eminönü Öğrenci Lokali'nde verilen konferans. Bkz. Muhammed Hamidullah, İslam Hukuku Etüdleri, Bir Yayıncılık, Zafer Matbaası, İstanbul-1984, s. 21-22.

¹⁶ Abdülvahhab Hallaf, İslam Hukuk Felsefesi, Çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara-1973, s. 34.

din, kilise hukuku yer aldığı gibi; bizde de ¹⁷Atatürk devriminden önce din kaideleri uzun zamanlar ve geniş ölçüde mevzuatımızda hâkim olmuş, 1924 tarihli Esas Teşkilat Kanununda, devlet dininin İslam dini olduğu kaydı konulduğu halde bu, sonradan değiştirilerek 1937'de laiklik kabul edilmiştir. Bunları söyledikten sonra Birsen sözlerine şöyle devam ediyor:

Bununla beraber, dinle ilgili bazı hususlar serpinti halinde Medeni Kanunumuzda yine yer almış bulunmaktadır. Mesela reşit olan bir insanın dinini seçmesinde serbest olması, medeni evlenme yapıldıktan sonra dini nikâhın yapılabilme hürriyeti gibi. Bunlardan anlaşılıyor ki din kaidelerine insanlar riayet edebilirler, fakat bu riayet ediş devletçe müeyyideleşmemiş, mecburi kılınmamıştır. Din kaidelerinin müeyyideleri hukukunkilerden çok farklı olarak, Allah ile kul arasında ahirette hesaplaşmaktan ibarettir, diyebiliriz. ¹⁸

Kemaleddin Birsen'in bu düşüncelerine biz herhangi bir eleştiri getirmek istemiyoruz. Bu ifadelerde gerçeklik payı vardır. Ancak burada şu kadar söyleyelim ki, din ile hukuk arasındaki ilişkiyi doğru bir şekilde anlayabilmek için, dinin batıda geçirdiği evrim ve İslam'ın din ve hukuk anlayışını açıklayıp ortaya çıkarmakta fayda vardır.

1- Batıda Din Anlayışı

İslam'ın hukuka getirdiklerini tam kavrayabilmek için batı âleminin din anlayışını ve bu anlayışın İslam'a ne kadar uyup uymadığını araştırmakta yarar vardır. Çünkü batının Rönesans kültürü ve aydınlanma çağının dine bakışı ile İslam kültürünün dine bakışı arasında çok fark vardır. Aslında batı için din, Rönesans'tan önce ve Rönesans'tan sonra olmak üzere iki farklı yapı arz etmektedir.

Batı dillerinde din "religion" kelimesiyle ifade edilir. S. Nakib Attas, bunun gerek İngilizce ve gerekse Fransızca olarak, Latince "religio" kökünden türediğini ve kabaca insanla Tanrı arasındaki bağ anlamına geldiğini söyler. ¹⁹ A. Adnan Adıvar, İlim ve Din adlı eserinde bu kelimeyi St. Augustin ve diğer eski ilahiyatçıların Latincenin "religare" (bağlamak) mastarından getirerek insanları Allah'a ve birbirlerine bir bağla bağlamasından dolayı dine simge olduğunu kabul ettiklerini söylemektedir. ²⁰ Muhammed Hamidullah da batı dillerinde geçen bu "religion" kelimesinin İslam'da karşılığı bulunmadığını ve ayrıca Müslümanlarda "din adamları" (ruhban sınıfı) nm olmadığını ifade etmektedir. ²¹

Eskiden ilim, din ve felsefe hepsi bir arada mütalaa ediliyordu. İnsanın bir davranışı hakkında hüküm verileceği zaman bunların hepsinin katılımı ile bir karar veriliyordu. Fakat felsefe dinden, ilimler de ahlak ve felsefeden ayrıldıkça bu birlik bozuldu. Rönesans öncesi bilim, felsefe ve teolojiye bağlı idi. Rönesans'la birlikte deney-gözlem metodu ciddi bir şekilde kullanılmaya başladığı için ilimler teker teker teolojiden-dinden ayrıldı. ²²

Hatta bu din konusunda o kadar ileri gidildi ki, Allah'tan gelen vahye dayalı din yok sayılarak, bunun yerine "*Tabii din*" adı verilen akıl ürünü bir din kabul edildi. Bu konuyu Macit Gökberk şöyle özetlemektedir: "Reformation'un getirdiği Renaissance havasına çok uygun olan bu dinsel yaşantının *bağımsızlığı*, "*akıl dini*", ya da *doğal din* denilen görüşte tam olarak gerçekleşecektir. Bu din anlayışının kökü de, yine Antik Çağın bir felsefesinde, *Stoa* çığırındadır. "Akıl" ile "doğa"yı eş anlamlı sayan, akli bir "doğal ışık" diye anlayan bu felsefeye göre din, tanrısal istencin kendini

¹⁷ Kemaleddin Birsen, a.g.e., s. 14.

¹⁸ Kemaleddin Birsen, a.g.e., s. 14.

¹⁹ S. Nakib Attas. Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri, Çev. Mahmut Erol Kılıç, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, İnsan Yayınları, İstanbul-1989, s. 76.

²⁰ A. Adnan Adıvar, Bilim ve Din, Evrim Matbaacılık, Remzi Kitabevi, İstanbul-1980, s. 13-14.

²¹ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, Çev. Salih Tuğ. İrfan Yayıncılık. İstanbul-1990, II, 885

²² Hasan Ali Yücel, Felsefe Dersleri. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul- 1966, s. 13.

bildirilmesi olan vahiy değil, aklın bir ürünüdür. Dinin temel inançlarını bize aklımız gösterir; düşününce aklımız ile buluruz bunları, çünkü bu tür inançlar bizim *doğamızda*, eşanlamlı bir deyişle *aklımızda* yerleşiktirler.²³

Yine Macit Gökberk, Felsefe Tarihi adlı eserinde Rönesans'ın, orta çağın din kültürü yerine, dine dayalı bir dünya görüşü yerine, her bakımdan dünyevi olan ve ahireti hiç nazarı itibara almayan bir düşünce ve anlayış doğduğunu ifade ederek şunları söylemektedir: "Rönesans", Orta Çağın dini kültürü yerine, her bakımdan "budünya"nın olan, artık "öbürdünya" ya değil de "budünya" ya bağlı olmak isteyen bir kültürün kurulmaya başladığı çağdır."²⁴ Rönesans'ı böyle niteleyen Gökberk ayrıca din anlayışının, hukuk²⁵ ve devlet anlayışının da değişip yenilendiğini dile getirmektedir: "İnsanın kendi iç dünyasında *yeniyi* arayan Rönesans felsefesi, yeni bir insan anlayışı yanında yeni bir *din* yeni bir *hukuk devleti* anlayışı da getirmiştir."²⁵ Ziyaüddin Serdar da bu anlayışla dinin, sadece insanla onun inandığı Tanrı arasında olan sınırlı ilişkiler düzeyine indirgenmiş olduğunu yazmaktadır.²⁶

Rönesans'la din arasındaki ilişkinin nasıl olduğunu, onun dine zarar verdiğini ve geriletliğini yine Batılı bir müsteşrik olan H. A. R. Gibb'in, Seyyid Hüseyin Nasr'ın İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş adlı eserine yazdığı önsözden okuyoruz: "Evrensel dini bakış açısıyla bakıldığında Hıristiyan batının moral bütünlüğünün on dördüncü yüzyılda yirminci yüzyıldakinden daha yüksek olduğu söylenebilir; bu kritere göre Rönesans dini gerileme sürecini başlatmıştır."²⁷ Hâlbuki Ali İzzet Begoviç'in dediği gibi, ilmin ilerlemesi ne kadar büyük ve göze çarpar olursa olsun, ahlak ve dini fuzuli ve lüzumsuz kılamaz. Zira ilim insanlara yaşamalarının ne şekilde olması gerektiğini öğretmez ve herhangi bir değer ölçüsü göstermez. Din olmasaydı biyolojik hayatı insani hayatın seviyesine çıkaran bu değerler, meçhul ve anlaşılmasız kalırdı. Çünkü din, daha ulvi bir başka âlemin mahiyeti hakkında "*bilgi*", ahlak ise manası hakkında "*bilgi*"dir²⁸

Burada son olarak Avrupalı hukukçu bir yazar olan M.P.Fabreguettes'in Adalet Mantığı ve Hüküm Verme Sanatı adlı eserinde konu ile ilgili olarak batıdaki bu dinden kopuşun gerçeklere ters düştüğünü ve hukukun hala dine dayalı olduğunu ifade ederek şöyle dediğini nakledeyim: "Roma hukuk bilginlerinin uzun müddet hukuku, ilahi ve insani mevzuların ilmi olarak tarif ettiklerini unutmayınız.

Bu tarifin On İki Levha zamanına ait olduğunu ve bilhassa şüpheli bir kehanet gibi yalnız yapanların anlayıp izah edebildiklerini hukukun mukaddes mahallerden neşet ettiği çağın ürünü olduğunu bilmez değilim.

Bu devirden beri, büyük ölçüde laikleştirdiğimiz şüphesizdir. Medeni hukuk, ebedi bir surette dini hukuktan ayrılmış bulunmaktadır. Kanunun kaynakları artık fertlerin gözünden saklı değildir. Toplu vatandaşların gözü önünde, gürültülü, fırtınalı bir yerde adeta bir meydanda imiş gibi doğuyorlar. Artık mabetteki esrar yoktur. Hatta bu yokluğun fazla bile olduğu düşünülebilir.

Fakat buna aldanmayınız; hukuk hala bir dindir. Yine tek başına canlılık ve kudretiyle insanların ummunun kalbinde hâkim bulunmaktadır."²⁹

Paul Janet ve Gabriel Seailles'in yazdığı, Elmalılı'nın Metalib ve Mezahib adıyla tercüme ettiği eserde bu Rönesans çağının bir dinsizlik-ateizm çağı olduğu bildirilerek şöyle denilmektedir. "On sekizinci asırda, Ansiklopediciler felsefesiyle Holbah (Holbach) ve Didero (Diderot) felsefesinin

²³ Macit Gökberk. Felsefenin Evrimi. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1979. s. 41.

²⁴ Macit Gökberk. Felsefe Tarihi, Başnur Matbaası. Ankara-1967, s. 251.

²⁵ Macit Gökberk. Felsefe Tarihi, s. 241.

²⁶ Ziyaüddin Serdar, İslam Medeniyetinin Geleceği, s. 68.

²⁷ Seyyid Hüseyin Nasr. İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş. Çev. Nazife Şişman. Acar Matbaacılık. İnsan Yayınları. İstanbul- 1985. s. 8.

²⁸ Ali İzzet Begoviç, Doğu ve Batı Arasında İslam, çev. Salih Şaban, Oğul Matbaacılık, İstanbul-1993, s, 151

²⁹ M. P. Fabreguettes, Adalet Mantığı ve Hüküm Verme Sanatı, Çev. Heyet, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara-1945, s. 19.

dünyaya saldığı gürültüler yüzünden, bu asır, dinsizlik-ateizm asrı olarak geçti. Bununla beraber, bu asra, akılcı ilahiyat-deizm asrı demek daha uygun olacaktır. Çünkü Allah'ın varlığına dair bu asırda yazılmış olan kitaplar kadar çok eser, hiç bir devirde yazılmamıştır."³⁰

Görüldüğü gibi Batı Rönesans'la sadece dini ve din anlayışını değiştirmekle kalmamış aynı zamanda insana bakışım, dünyaya ve ahirete bakışını, hukuk ve devlete bakışını da değiştirmiştir. Tabi bu yapılan değişikliklerin daha iyi daha güzel ve daha faydalı olduğunu söylemek mümkün değildir. Batı kültürü sadece hayvan, bitki ve cansız varlıkların tabiatlarındaki kanun ve kuralları keşfetmekte başarılı olmuştur. Yani fizik, kimya, biyoloji ve astronomi gibi madde ilimlerinde kanun ve kuralları bulmak suretiyle başarılı olmuşlardır³¹. Ancak felsefe, sosyoloji, hukuk, psikoloji, ekonomi ve aile gibi dini diyebileceğimiz insan ilimlerinde bir başarıdan söz etmek mümkün değildir. Sosyal bilimlerin kanun ve kurallarını ortaya çıkarmada isabetten bahsedilemez. Tam tersine batı madde ilimlerinde ne kadar başarılı ve faydalı olmuşsa, din veya insan ilimlerinde o nispette başarısız ve zararlı olmuştur. Hatta bu zararın sonuçlarını bugün bütün dünya insanlık âlemi olarak çekmektedir.³¹

2- İslam'da Din Anlayışı

Batı dünyasının din anlayışını, bilhassa Rönesans'tan sonra Allah'tan gelen vahye dayalı bir din inancının felsefe ile yıkıldığını, dinin sadece bireyle Allah arasında sınırlı ilişkilere indirildiğini, hatta aklın vahyin yerini alarak doğal din ya da tabii din diye bir takım şeyler uydurulduğunu görmüş bulunuyoruz. Hiç şüphesiz bunlar çıkmaz sokaktır, insanın derdine çare olacak şeyler değildir. Öyleyse şimdi hemen İslam'ın din anlayışına geçelim.

Biz burada dini bütün yönleriyle ele alamayız; eğer öyle yapacak olursak, hem konumuzun dışına çıkmış ve hem de kitabımızın sayfalarını artırmış oluruz. Ansiklopedik bilgiler verildiği halde, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayınlanan İslam Ansiklopedisinde din maddesi 40 sayfa kadar yer tutmaktadır. Biz burada din maddesinin kelime ve terim manalarını verdikten sonra daha çok hukukla olan irtibatı üzerinde duracağız. Yani İslam hukuku denilince ne anlaşılmalıdır veya İslam'ın hukuka getirdikleri nelerdir, bunları açıklamaya çalışacağız.

Din, kelime olarak Arapça "*deyn*" kökünden gelen bir isim veya mastar olup adet, durum, ceza, mükâfat, itaat ve hesap manalarına gelir.³² Elmalılı merhum, "din kelimesi lisan-ı Arapta ceza, hisap, kaza, siyaset, taat, adet, hal, kalır, nihayet bütün bunlarla ve hepsine mebna ve miyar olan millet ve şeriat manalarına gelir." demektedir.³³

Terim ve ıstılah olarak ise din, İslam bilginleri tarafından şöyle tarif edilmektedir: "Din, akıl sahiplerini Resulün (s. a.) getirdiği şeyleri kabul etmeye davet eden bir vaz'-ı ilahidir."³⁴ Tehanevi de dine şöyle bir tarif getirmektedir: "Din, akıl sahiplerini kendi ihtiyar ve iradeleriyle, halde barışa, gelecekte ise kurtuluşa sevk eden bir vaz'-ı ilahidir."³⁵

³⁰ Paul Janet-Gabriel Seailles, Metalib ve Mezahib Metafizik ve İlahiyat, Çev. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Haznedar Ofset Matbaası, İstanbul-1978, s. 319-320.

³¹ Garpta Din Anlayışı bkz. Ahmet Gürkan. İslam Kültürünün Garbı Medenileştirilmesi, Fakülteler Matbaası. İstanbul-1965. s. 22.

³² Bkz. İbn Manzur. Lisanü'l Arab. Beyrut-1968, XIII, 166, 171, 402. Hüseyin Rağıb el-İsfahani. Müfredatü Elfazı'l-Kur'an, ed-Daru's Şamiyye Bcyrut-1992-1412, s. 323. Nakib Attas, a.g.e., s. 80-81.

³³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. HakDini Kur'an Dili, Matbaai Ebuzziyaİstanbul-1935,1, 81-82.

³⁴ Seyyid Şerif Cürçani, Tarifat. Amire Matbaası, İstanbul-1265. s. 43. Bkz ve karşılaştırınız. Muhammed Ali b. Ali et-Tehanevi Kitabii Keşşafı İstılahati'lFünun, Kalküta-1862,1. 503.

³⁵ Tehanevi, a.g.e., I. 503.

Büyük İslam hukukçusu Molla Hüsrev de dini şöyle tarif eder: "Din, sözlük olarak itaat demek, örf olarak ise, akıl sahiplerini kendi güzel iradeleriyle, bizzat hayır olan şeye götüren bir vaz'-ı ilahi demektir."³⁶

Muhammed Aziz Lahbabi, İslam dininin iki kaynağı olan Kur'an ve Hadis hakkında şöyle der: Kur'an ve Hadis, sosyal ve ahlaki hareket ve davranışları, duygusal hayatı; hem özellikle dini ve hem de iktisadi, siyasi ve hukuki hayatı, en geniş anlamıyla, her alandaki günlük hayatı sevk ve idare eder.³⁷

Burada dikkat edildiği zaman görüleceği gibi İslam âlimleri hemen hemen birbirine çok yakın tanımlar yapmışlardır. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır tefsirinde, Ahmet Hamdi Akseki de yazdığı İslam adlı eserinde bu din tariflerinin çok güzel açıklamalarını yapmışlardır.³⁸ Daha fazla bilgi almak isteyenleri oralara bakmalarını tavsiye ederek biz sadece şunları ifade etmek istiyoruz:

Din, insanları tamamen faydalı ve hayırlı işleri yapmaya çağırır. Din, ne tür olursa olsun zararlı ve kötü olan şeyleri terk etmemizi ister. Dinin muhatabı akıl sahibi olan insanlardır. Buna göre hayvan, bitki ve cansız varlıkların, çocuk, deli, bunak ve akılsız olanların din ve diyanetle ilgileri yoktur ve böyle olanlar dinin herhangi bir emir veya yasağıyla sorumlu tutulamazlar.³⁹

Dini yaşayan insanlar, dinin kurallarını, hiçbir şahıs ve hiçbir kurumun etkisi altında kalmadan sadece kendi özgür iradeleriyle serbest bir şekilde yerine getireceklerdir. Çünkü tarifte geçtiği üzere akıl ve irade dinin şartıdır. Dini yaşamak ve onu eyleme geçirmek demek olan diyanetin bir rüknü, esası ve temelidir. Akıl bulunmayınca dinin hitabı, teklifi ve alakası bulunmayacağı gibi, insanın özgür iradesi olmadan da dinin yaşanması, yönlendirmesi ve etkisi olamaz. Elmalılı'nın dediği gibi, bilgin ve akıllı olmak dindar olmaya gerçekten yeterli değildir; dindar olmak için dini hem bilmek ve hem de sevmek gerekir.

Dinin başka bir özelliği de onun Allah tarafından konulmuş olmasıdır. Böylece dinin, Allah'ın peygamberleri aracılığı ile insanlara bildirdiği bir takım esaslar ve prensipler olduğu ortaya çıkmış oluyor. Şu halde insanların ortaya koymuş olduğu şeylere hakiki manada din demek yanlıştır.

Bu anlayışa ve dinin bu özelliğine göre batının doğal din diye akıl ürünü uydurdukları bir takım safsatalara din demek tamamen haksız ve eşyanın tabiatına uymayan bir isimlendirme olur. Burada bir örnek vermek gerekirse mesela insanın yavrusu insandır; keçi yavrusuna da oğlak denir. İnsan yavrusuna oğlak adı verilemez. Aynı şekilde din Allah'ın eseridir; insanların eseri değildir. Allah'ın buyruklarına, koyduğu prensiplere ve insan hayatı için tespit ettiği nirengi noktalarına böylece din adı verilir. İslam hukuk literatüründe buna aynı zamanda şeriat da denir. İnsanın koyduğu düşünceler, esaslar ve kurallar ise ne din ve ne de şeriattır. İslam hukukçularının naslara, ayet ve hadislere dayanarak, ortaya koydukları içtihat ve kıyaslar bile din ve şeriat olamaz. Abdülkadir Udeh, İslam Şeriatı adlı eserinde şunları yazmaktadır: "İslam, Allah'ın peygamberi vasıtasıyla gönderdiği, Kitabı Mübin'inde belirttiği hükümlerin tümüdür. Bu hükümlerin bir adı da şeriattır. Şu halde şeriat, İslam'ın ortaya koyduğu itikat, ibadet, iman, muamelat, idare, siyaset vs. hem uhrevi, hem dünyevi hükümlerin tümünü kapsayan sistemdir."⁴⁰ Bu din ve şeriat konusunda daha fazla bilgi almak isteyenlere büyük İslam bilgini Ebu'l A'la el-Mevdudi'nin İslam'ın Anlaşılmasına Doğru adlı eserinin vi. Bölümünü okumalarını tavsiye ediyorum.

³⁶ Molla Hüsrev, Mir'atü'l-Usul, Amire Matbaası, İstanbul-1307, s. 5.

³⁷ Muhammed Aziz Lahbabi. İslam Şahsiyetçiliği, s. 73.

³⁸ Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kuran Dili, I, 82-91; Ahmet Hamdi Akseki, İslam, Matbaa Ebu'zziya, İstanbul-1943, s. 9-19

³⁹-"Dinin sözlük ve terim tarifleri, çeşitli din ve felsefe açısından dinin tanım ve yorumu hakkında daha geniş bilgi almak isteyenler için Günay Tümer ile Abdurrahman Küçük' ün birlikte hazırladıkları Dinler Tarihi adlı eseri tavsiye ederiz Ocak Yayınları, Ankara- 1988, s. 12-17.

⁴⁰ Abdülkadir Udeh, İslam Şeriatı, Çev. Akif Nuri Karcıoğlu, Baylan Basım ve Ciltevi. Ankara-1969, s. 17; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara-1988, s. 12-17.

3- Karşılaştırma

Batı dünyası ile İslam dünyasının, Hıristiyanlıkla İslam'ın din anlayışını böylece özetledikten sonra meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için kısa bir karşılaştırma yapmakta fayda vardır. Batı veya Hıristiyan dünyasının din anlayışını Ed. Grand Conklin çok güzel bir şekilde dile getiriyor. "Din, beşer üstü bir kuvvete veya kuvvetlere inanmaktır. Bu kuvvetlerin tabiatüstü veya tabii olması, şahsi veya gayri şahsi olması meselesi çeşitli dinlere göre değişir."⁴¹

İslam hukukçuları ve âlimleri ise vahye dayalı dinin sadece bir dua ve iyi niyet değil, aynı zamanda insan hareket ve davranışlarının dini emir ve yasaklara uyması gerektiğini savunmuşlardır. Teknik ifadesiyle din yani İslam iman, amel ve ahlaktan ibarettir. Ahmet Hamdi Akseki'nin deyişiyle, din üç kısım ahkâmı ihtiva eder: İtikadi, ameli ve ahlaki. Bunlar semavi dinlerin hepsinde mevcut ve hepsinin müşterek olan asli ve külli hükümlerdir.⁴² Akseki din hak kindaki açıklamalarına şöyle devam ediyor: Dinin rüknü ve temeli iman ve itikat olup onun da Allah'a iman, Peygamberlere iman, ahirete ve ebedi hayata iman olmak üzere başlıca üç ana konusu bulunmaktadır. Bu saydığımız üç şeye inanmak ve bunları kabul etmek, usul ve esasların temeli olduğundan bütün peygamberler bunları ittifak halinde müşterek olarak tebliğ etmişlerdir.

Dinin ameli kısmı, Allah'a, kendi şahsımıza ve diğer insanlara ve varlıklara karşı olan hak ve vazifelerimizi bildirir. Allah ile kul arasındaki münasebetlere taalluk eden hükümlerle insanın kendisine ait olan hükümler ve kendi şahsı ile diğer insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen hükümler hep bu kısımda yer alır. Bütün bunlardan maksat ve asıl amaç ise insanların ahlaken yücelmesi ve tertemiz hale gelmesidir.

Din, kimilerinin ve bilhassa batılıların sandığı gibi ameli, hareket ve davranış kıymet hükümlerinden yoksun sadece bir vicdan işinden ibaret değildir; ruhsuz bir şekil ve kuru bir merasimden ibaret değildir. Dinin asıl hedefi ve amacı, insanlığın yalnız içi ve yahut yalnız dışı olmayıp hem içini, hem dışını temizlemek ve bu suretle onu en yüksek bir mertebeye çıkarıp dünyada refah ve mutluluğa, ahirette ise kurtuluşa ve felaha ulaştırmaktır.⁴³

Batı dünyasının din anlayışını İslam âlimleri eleştirdiği gibi, kendilerinden olan düşünürler de eleştirmiştir. Bunlar arasında astronot James Jeas ile sosyolog Ginsburg'un adlarını verebiliriz. Daha birçoklarının arasından da sadece Somerset Maugham'ın batının din görüşünü tenkitlerine yer vermek istiyoruz. O bu konuda şöyle diyor: "Gerçekten bugün Avrupa Allah'ını kaybetmiş ve yeni bir ilaha inanmıştır. Onun yeni ilahı ilimdir. Fakat ilim devamlı olarak değişen bir olgudur. İlim dün inkâr ettiğini bugün kabul eder. Bugün ispat ettiğini ise yarın inkâr eder. İşte bu sebepten dolayı Allah'ı bırakıp ilme kul ve köle olanlar, darlık, zorluk, sıkıntı ve stres içinde kıvranıp dururlar."⁴⁴

İslam âlimlerinden Seyyid Kutup batının din anlayışını şöyle tenkit ediyor: Avrupalı Hıristiyanlar, kiliselere gidip vaaz, dua, müzik ve ilahilerden faydalandıkları gibi, dini bayramlarda papazların radyolardan yayılan seslerini de dinlerler. Allah'la kendi aralarında ilgi kurmaları için rahiplere başvururlar. Fakat bu rahiplerden hiç birinin "Günlük hayatta Hıristiyanlığa bağlı kalmak imkânsız", dediğini duymadım, demezler. Çünkü Hıristiyanlık, mücerret bir ruh tesellisinden başka bir şey değildir. Zaten onun sosyal olayları yoğurup yönlendirme gibi bir iddiası da yoktur; bu işi krala bırakmıştır... Hıristiyanlık, ruhsal bir teselli ve duadan ibarettir. Hâlbuki İslam böyle değildir. İslam, inancın sosyal toplumlar tarafından temsil edilip aksiyon haline getirilerek, hayata mal edilmiş olmasını ister... Avrupalılar, "Din, sadece insanla tanrısı arasında basit bir alakadır; dini, medeni hayata sokmanın gereği yoktur.", derler. Evet, Hıristiyanlığa göre din insanla tanrı arasında

⁴¹ M. Rahmi Balaban İlim- Ahlak- İman, Ayyıldız Matbaası, Ankara- 1969, s. 63.

⁴² Ahmet Hamdi Akseki İslam, Matbaai Ebuzziya, İstanbul-1943, s.2.

⁴³ Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 2-3.

⁴⁴ Muhammed Kutup, İslam'ın Etrafındaki Şüpheler, Çev. Ali Özek, Nuru Osmaniye Matbaası, İstanbul-1965, s. 17.

ruhsal bir alakadan başka bir şey değildir. Avrupa'nın bunu söylemeye mazereti vardır. Çünkü Hıristiyanlık Avrupa'yı hayata çekememiş ve ona hayata nasıl etkili olacağını gösterememiştir.⁴⁵

İslam âlimleri dini böyle anlamazlar; mesela M. Azziz Lahbabi, dini yorumlarken şunları söylemektedir: "İslamiyet'te bir ruban sınıfı olmadığı gibi, dini ile dini olmayan arasında da bir ayırım yoktur. İslam bütüncüdür; yani birbirinden ayrılmaz bir şekilde imanı, dini ibadetleri ve dünyevi bir toplumu içine alan, bütüncül anlamda mukaddes bir dindir."⁴⁶

Dinin bütün hayatı kuşattığını ileri süren Seyyid Hüseyin Nasr da Müslümanlarla Hıristiyanların din anlayışlarının çok farklı olduğunu ifade ederek şunları söylemektedir: "Ne olursa olsun, İslam ile Hıristiyanlığın ilahi kanun hususundaki yaklaşımları bütünüyle farklıdır. İslam Sezar'a ait olanı asla Sezar'a vermez, bizzat Sezar'ın alanını, yani sosyal, siyasal ve ekonomik hayatı, kuşatıcı bir dini dünya görüşü içinde bütünleştirmeye çalışır... Gerçekten bir Müslüman için din, yalnız evrensel ahlak kurallarını değil, insanın hayatını nasıl sürdürmesi, komşusu ile ve Allah'la nasıl ilişkide' bulunması, nasıl yemesi, uyuması, üremesi, pazarda alış-veriş yapması, dua etmesi ve diğer ibadetlerini ifa etmesi gerektiğini ayrıntılarıyla içeren ilahi kanundur.

Din, insan hayatının bütün yönlerini kucaklar ve İlahi İrade ile ahenk içinde hayatını sürdürmede Müslüman'a yol gösteren prensipler içerir. O, hangi fiil ve şeylerin dini bakış açısından zorunlu (vacip), övülen veya öğütlenen (mendub), yasak olan (haram), kınanan (mekruh), veya yapılabilmemesi farksız (mubah) davranışlar olduğunu insana göstererek İlahi İradenin kavranmasında ona kılavuzluk yapar. Bu yargı ölçüsü sayesinde insan Allah nazarında kendi davranışlarının değerini anlar ve "Doğru Yol" ile sapıtıcı yolu birbirinden ayırt edebilir. Şeriat ona doğru ve yanlışın bilgisini sağlar. Çünkü insan, takip edeceği yolu kendi hür iradesiyle seçmek durumundadır.⁴⁷

Çağımızın yetiştirdiği İslam âlimlerinden Eb'l A'la el-Mevdudi, Kur'an'a Göre Dört Terim adlı eserinde İlah, Rab, İbadet ve Din terimlerini ilmi bir şekilde incelemiştir. Din kelimesinin Arapça 'da çeşitli manalara geldiğini söyleyerek dil yönünden anlamını lügatler yardımıyla açıklamıştır.⁴⁸

Mevdudi, lügat, şiir, hadis ve ayetlere göre dini şöyle açıklamaktadır:

- 1) Üstün gelmek, zorla isteğini yaptırmak, hüküm, e- mir, itaate zorlamak, kendinden üstün bir kuvvetin (herhangi bir şeyi) (sovereignty) kullanması; onu köle ve itaatkâr kılmasıdır.
- 2) İtaat, kulluk, hizmet, bir kimsenin emri altına girmek, birinin işini müşavere etmek, birinin üstünlüğü ve galibiyeti karşısında alçak gönüllülüğü ve zilleti kabullenmek
- 3) Şeriat, kanun, yol, mezhep, millet, adet, taklit.
- 4) Ceza, mükâfat, muhakeme, hesap

Mevdudi, bu dört çeşit manayı delilleriyle açıkladıktan sonra Kur'an-ı Kerim'de din kelimesinin yine dört manada kullanıldığını bildirmektedir:

- 1) Yüksek otorite sahibinden gelen üstünlük ve galibiyet
- 2) Otorite sahibine itaat eden tarafından gösterilen tapınma ve itaat.
- 3) Uyulan adet, kanun ve yollar.
- 4) Muhasebe, yargılama, cezalandırma veya mükâfatlandırma.⁴⁹

Kur'an-ı Kerim "*Din*" kelimesini bazen birinci ve ikinci, bazen üçüncü, bazen de dördüncü manada kullanmıştır. Bazen de "*Din*" kelimesini kullanır ve onunla bir anda bu dört unsurdan

⁴⁵ Seyyid Kutub İslam Kapitalizm Uyuşmazlığı, Çev. Abdurrahman Niyazoğlu, Hareket Yayınları, İstanbul-1972, s. 80-81.

⁴⁶ M. Aziz Lahbabi. İslam Şahsiyetçiliği, Çev. İsmail Hakkı Akın, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul-1972, s. 72.

⁴⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, İslam İdealler ve Gerçekler, Çev. Ahmet Özel, Dizerkonca Matbaası, İstanbul-1985, s. 108-109.

⁴⁸ Bkz. İbn Manzur, Lisanü'l-Arab, XVII, 24-30.

⁴⁹ Ebu'l A'la el-Mevdudi, Kur'an'a Göre Dört Terim, Çev. İsmail Kava- Osman Cilacı, Denizkuşları Matbaası, Konya-T.Y. s. 97- 100.

müteşekkil mükemmel nizamı kasteder. Bunun anlaşılabilmesi için aşağıdaki ayetlere bakmak gerekir.

4- Kur'an-ı Kerim'de Din Kelimesinin Kullanılışı

"Allah sizin (faydalanmanız) için yeryüzünü durulacak yer, göğü bir bina (kubbe) yapan, size suret ve şekil veren, sonra suretlerinizi güzelleştiren, en temiz ve güzel şeylerden sizi rızıklandırandır. İşte Rabbiniz olan Allah budur. Bütün âlemleri yaratan Allah ne yücedir. O, diridir; O'ndan başka tanrı yoktur. O halde *dini* yalnız kendisine halis kılarak O'na yalvarın. Hamt, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur diye dua edin."⁵⁰ -59.

"De ki: Bana, dini yalnız Allah'a halis kılarak O'na ibadet etmem emredildi ve bana Müslümanların ilki olmam emredildi."⁵¹

"De ki: Ben, dinimi yalnız Allah'a halis kılarak, O'na kulluk ediyorum. Artık siz de O'ndan başka dilediğinize tapın."⁵²

"Tağut'tan ve ona tapmaktan kaçınan ve Allah'a yönelenlere müjde vardır. Müjdele kullarımı."⁵³

"Biz bu kitabı sana hak ile indirdik; o halde sen dini yalnız Allah'a halis kılarak, O'na kulluk et. Gözünü aç, halis din yalnız Allah'ındır."⁵⁴

"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi o'nundur. Taat, kulluk (din) da yalnız O'na yapılması lazımdır. Böyle iken hala siz Allah'tan başkasından mı korkuyorsunuz."⁵⁵

"Şimdi onlar Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar? Hâlbuki göklerde ve yerde ne varsa hepsi ister istemez, O'na boyun eğmiştir. Sonunda O'na döndürülüp götürüleceklerdir."⁵⁶

"Oysa kendilerine, dini yalnız Allah'a halis kılıp O'nu birleyerek ancak Allah'a kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte doğru din oydu."⁵⁷

Bütün bu ayetlerde "*din*" kelimesi, yüksek otorite, bu otoriteye boyun eğme, ona itaati ve kul olmayı kabul etme manalarında kullanılmıştır. Allah için dinde ihlaslı olmak veya dini Allah'a halis kılmaktan maksat; hâkimiyet, hüküm ve emir konusunda kişinin Allah'tan başkasına boyun eğmemesi; Allah'a öyle bir ihlâsla kulluk ve itaatte bulunmasıdır ki, ondan sonra Allah'tan başka hiçbir kimseye ne kulluk yapacaktır, ne de O'na körü körüne itaat gösterecektir.⁵⁸

Üçüncü manasıyla din kelimesi ayetlerde şöyle ifade edilmektedir:

"De ki, Ey insanlar, eğer benim dinimden bir şüphede iseniz, ben sizin, Allah'tan başka taptıklarınıza tapmam, fakat sizi öldürecek olan Allah'a taparım. Bana müminlerden olmam emredilmiştir."⁵⁹

"Ve yüzünü Hanif (Allah'ı birleyici) olarak dine çevir; sakın (Allah'a) ortak koşanlardan olma."⁶⁰ Bu ve buna benzer diğer ayetlerdeki⁶¹ "*Din*" kelimesinden maksat, insanın kayıtlı bulunduğu kanun, sınır, yol, fikri ve ameli nizamdır.

Eğer kişinin uymak suretiyle dayandığı otorite, kanunlardan bir kanun veya nizamlardan bir nizam ise, o Allah'ın hükmüdür ve kişi şüphesiz Allah'ın dini üzerindedir. Şayet bu otorite, melik ve

⁵⁰ Mümin, 40/ 64-65.

⁵¹ Zümer 39/11-12.

⁵² Zümer 39/14-15.

⁵³ Zümer 39/17.

⁵⁴ Zümer 39/ 2-3.

⁵⁵ Nahl 16/ 52.

⁵⁶ Ali İmran 3/83.

⁵⁷ Beyyine 98/ 5.

⁵⁸ Ebu'l A'la el-Mevdudi, Kur'an'a Göre Dört Rükün, s. 102.

⁵⁹ Yunus10/104.

⁶⁰ Yunus 10/105.

⁶¹ Bkz. Yusuf 12/ 40; 76; Rum 30/ 26; 28; 29; 30; Nur 24/ 2; Tevbe 9/ 36; Enam 6/137; Şura 42/ 21; Kâfirun 109/6.

krallardan birinin otoritesi ise kişi, o melikin ve kralın dini (yolu) üzerinde demektir. Eğer bu otorite meşayih ve ruhban sınıfının otoritesi ise, kişi, onların dini (yolu) üzerinde demektir. Yine aynı şekilde bu otorite ailenin yahut aşiretin yahut ümmetin çoğunluğunun otoritesi ise, kişi şüphesiz bunların dini (yolu) üzerindedir. Sözün kısası, eğer bir kimse herhangi bir şahsı en üstün dayanak, hükmünü de en son hüküm kabul eder ve onun çizdiği yola aynıyle tabi olarak, gereğince hareket ederse, şüphesiz ki bunu bu şekilde yapan kişi onun dinine (yoluna) girmiş demektir.⁶²

Dördüncü manasıyla "*Din*" kelimesi ayetlerde şu şekilde ifade edilmektedir:

"Size vaat edilen, mutlaka doğrudur. Ceza (din) muhakkak olacaktır."⁶³

"Dini (ahiret cezasını) yalanlayan adamı gördün mü? İşte o, öksüzü iter, kakar. Yoksulu doyurmaya önayak olmaz."⁶⁴

"Din (ceza) gününün ne olduğunu sen nereden bileceksin? Ve yine ceza gününün ne olduğunu sen nereden bileceksin? O, kimsenin kimseye yardım edemeyeceği bir gündür! O gün buyruk yalnız Allah'ındır."⁶⁵

Bu ayetlerde "*Din*" kelimesi, hesaba çekme, muhasebe yapma, kaza ve hüküm verme ve karşılık ve mükâfat verme manalarında kullanılmıştır. Mevdudi, Kur'an-ı Kerim'in bu kelimeyi şümüllü ve cami bir terim olarak kullandığını, bu terimle her ne olursa olsun kişinin yüksek bir otoriteye boyun eğdiği, hayatında kanun, kaide ve hudutları ile bağlı bulunduğu; kendisine itaat etmede büyüklük, mükâfat ve derecelerde ilerleme umduğu, isyan halinde de zillet, aşağılık ve kötü sonuçtan korktuğu bir hayat nizamını kastettiğini görmektedir.

İhtimal ki, dünya dillerinin hiç birinde bu mefhumu hakkıyla ifade edecek, bu derece toplayıcı ve şümüllü bir terim yoktur. Aşağı yukarı "*state*" kelimesi bu mefhumu karşılayacak durumdadır. Fakat "*Din*" kelimesi mana hudutlarını ihata edebilmesi için daha ziyade genişliğe muhtaçtır. Aşağıdaki ayetlerde "*Din*" kelimesi işte bu şümüllü manasıyla kullanılmıştır.

"Kendilerine kitap verilenlerden, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Elçisinin haram kıldığını haram saymayan ve gerçek dini din edinmeyen kimselerle, küçülüp boyun eğerek, elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşın."⁶⁶

"Firavun, bırakın beni dedi, Musa'yı öldüreyim de, Rabbine yalvarsın (bakalım O, Musa'yı kurtaracak mı?). Çünkü ben onun, dininizi değiştireceğinden yahut memlekette bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum."⁶⁷

Kur'an-ı Kerim'deki Hz. Musa ile Firavun kıssasına ait tafsilat gözden geçirildiği vakit bu ayetlerde din kelimesinin sadece diyanet ve itikadi fırka manasına gelmeyip aynı zamanda bu kelime ile devlet ve medeniyet ve toplum düzeni de kastedildiği şüphesiz olarak ortaya çıkar. Zaten Firavun'un da korktuğu ve açıkça söylediği husus şudur: Eğer Hz. Musa bu davetinde muvaffak olursa, devlet e! değiştirecek ve Firavunların hâkimiyetine, mevcut yürürlükteki anane ve kanunlara dayalı hayat nizamı temelinden sarsılacak ve kökünden silinecektir. Sonra da ya değişik temellere dayalı bir başka nizam kaim olacak veya onun yerine herhangi bir nizam gelmeyecek, tam tersine bütün memleketi bir anarşi ve bir karışıklık kaplayacaktır.⁶⁸

"Allah katında din İslam'dır."⁶⁹ "Kim İslam'dan başka bir din ararsa, (bu din) ondan asla kabul edilmeyecek ve o, ahrette kaybedenlerden olacaktır."⁷⁰

⁶² Ebu'l A'la el-Mevdudi. Kur'an'a Göre Dört Rükün, s. 104-105.

⁶³ Zariyat. 51/5-6.

⁶⁴ Maun 107/1-3.

⁶⁵ İnfitar 82/17-19.

⁶⁶ Tevbe 9/ 29.

⁶⁷ Mümin 40/ 26.

⁶⁸ Ebu'l A'ia el-Mevdudi, Kur'an'a Göre Dön Terim, s. 106-107.

⁶⁹ Ali İmran 3/19.

⁷⁰ Ali İmran 3/85.

"O, Resulünü hidayetle ve hak din ile gönderdi ki, Allah'a ortak koşanlar hoşlanmasa da o hak dinini bütün dinlere galip getirsin."⁷¹

"Fitne (baskı) kalmayınca ve din tamamen Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın. Eğer vazgeçerlerse muhakkak ki Allah, ne yaptıklarını görmektedir."⁷²

"Allah'ın yardımını ve fetih geldiği ve insanların dalga dalga Allah'ın dinine girdiklerini gördüğün zaman, Rabbi'ni överek teşbih et, O'ndan mağfiret dile. Çünkü O, tövbeyi kabul edendir."⁷³

Bütün bu ayetlerdeki "*Din*" kelimesi ile kastedilen mana, ameli, ahlaki, fikri, itikadi her cephesini içine alan şümüllü ve mükemmel bir hayat nizamıdır.

Allah ilk iki ayette Allah nazarında arzu edilen doğru hayat nizamının Allah'a itaat ve kulluk esasına dayalı bir nizam olduğunu açıklıyor.⁷⁴

Netice olarak İslam ve Kuran-ı Kerime göre din denildiği zaman sadece birey ile Allah arasındaki münasebetler değil veya sadece inanç, dua ve ibadet değil, bütün bunlarla birlikte toplum düzeni, toplumdaki hak ve vazifeleri, yetki ve sorumlulukları, karşılıklı alacak ve borçları belirleyen bir düzendir. Bir hukuk nizamıdır. İslam'da sadece iman, ibadet, ekonomi ve hukuk değil, ahlak da aynı zamanda dine dayanır. Yani ahlakın kaynağı dindir.⁷⁵

Konuya son vermeden önce Haydar Bammat'ın batıların İslam hukukuna din ve kanun birbirine karışmış o nedenle gelişmeden uzak dedikleri hakkındaki düşüncelerine yer vermek istiyorum.

"Batılı eleştirmenler genel olarak İslam kanununa karşı ciddi bir tavır takınmaktadırlar. Onu hukuk ile dini birbirine karıştırmış olmakla, gelişme kabiliyetinden mahrum bulunmakla ve modern hayatın icaplarına intibak edememekle itham ediyorlar.

Bu hükümde, İslam'ın hukuki düşüncesini hakkiyle kavramamış olmanın büyük bir payı vardır. Tabiatıyla İslam'ın hukuki düşüncesi bazı Hıristiyan adetlerinden ve batı anlayışından farklı olmak lazım gelir.

Batılılar Müslüman hukukunun kaynağının nazari olmadığını ve onun üstün prensibinin ilahi vahiyler olduğunu bir türlü anlayamıyorlar. İslam kanununun insanın Allah'a ve insanlara karşı olan vazifelerini tarif etmek gibi bir gayesi vardır. Bundan çıkan netice şudur:

Hiç bir insani müessese dini hayata yabancı değildir. O halde indirilmiş metinlere, Peygamber'in sünnetine uymak Müslüman topluluklarını idare edenler için kaçınılmaz bir vazifedir. Bundan din ile hukukun birbirine karıştırıldığı gibi bir mana çıkarılması asla söz konusu olmamak gerekir. Bu hususta Prof. Dr. Louis Millot'un tavsiyelerini haklı görmemek mümkün değildir. Profesör, Müslümanların hukuki düşüncesinin gidişini anlamak için Descartes'in meşhur "Discours De La Methode" kitabını kapamak suretiyle işe başlamayı tavsiye etmektedir. "Müslüman Hukukunu İncelemeye Giriş" adlı eserin bu meşhur yazarı İslam hukukuna karşı yapılan ithamları bakınız hangi cümlelerle reddediyor:

"Avrupalı hukukçuların kabul ettikleri kaziyeler ile İslam hukukunun hareketsizliği, onun din ile karışık bir halde bulunduğu, tamamıyla ortadan kaybolma devrine takaddüm eden solgun bir hayat yaşadığı hakkında düşünülmeden söylenmiş olan sözlerin hakikatle hiç bir alakaları olmadığını ifadeye kendimi mecbur hissediyorum. Şahsen benim bildiğim, her şeyle girmeğe kabiliyetli,

---

⁷¹ Tevbe 9/33.

⁷² Enfal 8/ 39

⁷³ Nasr 110/1-3.

⁷⁴ Mevdudi, a.g.e.,s. 107.

⁷⁵ Ahmet Hamdi Akseki, İslam Neşre hazırlayan Hasan Tahsin Feyizli, Gaye Matbaası, Ankara-1981, s. 105.

korkunç derecede canlı ve hukuki realitelere sağlam bir şekilde dayanmakta olan mahkemelerin tatbik ettikleri bir İslam Hukuku vardır."⁷⁶

5- Hukuk ve Şeriat

İslam'da hukuk şeriatla, şeriat da hukukla iç içe olup birbirinden ayrılmazlar.⁷⁷ Her ne kadar bugün şeriat denildiği zaman bazı kimseler rahatsız olsa ve toplumumuzun bir kesimi yollarda miting yaparak "kahrolsun şeriat!" diye bağırsalar da şeriat yani kanun insan toplumlarının kaçınılmaz bir parçasıdır. Çünkü toplum hayatında birlikte yaşamak zorunda olan insanlar kanunsuz ve kuralsız yaşayamazlar. İleride hukukun mahiyetini açıklarken ifade edeceğimiz gibi İslam'da kanun yani şeriat, insanın inancına başka bir ifade ile kabullerine değil, sebep netice bağıntısına, illet ve hüküm beraberliğine dayanır.

Muhammed Kutup İslam'da hukukun atıfete ve iyi niyete değil, gözle görülür ve elle tutulur somut esaslara dayandığını söylemektedir.⁷⁸ Bu sebeple ister hukuk deyin ister kanun, ister şeriat deyin ister kural ve kaide, toplum düzenini ne ile ifade ederseniz edin İslam'da bunların hepsi ilmi metotlarla tespit edilir. Kanunun bulunmadığı yerde suç olmayacağı gibi sebebin bulunmadığı yerde de hüküm, mükellefiyet ve sorumluluk olmaz. Bu açıklamalardan sonra şeriatın kelime ve terim anlamlarının izahına geçebiliriz.⁷⁹

Kamusta ve Rağib'm Müfredat'ında şeriat kelimesi üzerinde durulmuş bunun doğru ve açık yol demek olduğu ve istiare olarak ilahi yola ve Allah'ın kullan için koyduğu dine ve ayine de şeriat denildiği ifade edilmiştir.⁸⁰

Tehanevi, suyun kaynağına ve içecek yere kelime olarak şer' ve şeriat derler. Terim olarak ise şeriat, Allah'ın kullan için koyduğu, peygamberlerin getirdiği ahkâmdan ibarettir, şeklinde bir tarif yapmıştır. Bu ahkâm ister amel ve eyleme dönük olsun, isterse itikada yönelik olsun fark etmez. Ameli ahkâma, ferî-ameli denir ki bunun için fıkıh- hukuk ilmi tedvin edilmiş; itikadi ahkâma ise asli ve itikadi denir ki, bunun için de kelim ilmi tedvin edilmiştir. Şeriata, din ve millet adı da verilmektedir.⁸¹ Süleyman Ateş, tefsirinde şeriatı dünya görüşü ve hayat düzeni diye yorumlayarak şöyle diyor: " Burada şeriat, Kur'an ile gösterilen dünya görüşü ve hayat düzenidir."⁸²

Kâtip Çelebi de Mizanü'l-Hakk adlı eserinde din, şeriat ve millet kelimeleri üzerinde durmuş, bunlar arasında bir fark olsa bile, aynı peygambere inanan ümmet için bu farkın bir önemi olmayacağı, çünkü filan peygamberin milleti, dini ve şeriatı denilir, diye bir yorum getirmiştir.⁸³

Fazlur Rahman, İslam adlı eserinin vi. bölümünü şeriata ayırmış, bu husustaki görüşlerini 22 sayfada açıklamaktadır. Kelime ve terim olarak şeriatı tanıtmaya çalışan Fazlur Rahman bu konuda şunları söylemektedir:

Bir fonksiyon olarak İslam'ı nitelendiren en önemli ve en kapsamlı kavram, şeriat ya da Şer' kavramıdır. Bu kelime aslında *suya ileten patika* ya da *yol*; başka bir deyişle, "*hayatın ta kaynağına giden yol*" demektir. *Şera'a* fiili ise kelime olarak *suya giden açık yolu işaretlemek* anlamına gelir. Dini

⁷⁶ Haydar Bammat. İslamiyet'in Manevi ve Kültürel Değerleri, Çev. Bahadır Dülger, Resimli Posta Matbaası. Ankara-1963, s. 161- 162.

⁷⁷ Bilgi için bkz. Abdülvahhab Hallaf İslam Hukuk Felsefesi, Çev. Hüseyin Atay, A. Ü. Basımevi, Ankara-1973, 44-50; Abdülkerim Zeydan. İslam Hukukuna Giriş, Çev. Ali Şafak, Fatih Gençlik Vakfı, Sırdaş Yayınları, İstanbul-1976,s. 75.

⁷⁸ Muhammed Kulub, İslam'ın Etrafındaki Şüpheler, Çev. Ali özek, Nuru Osmaniye Matbaası, İstanbul-1965. s. 237.

⁷⁹ Şeriatın lamını hakkında bak. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiye, I, 14.

⁸⁰ Mütercim Asım Efendi, Kamus, İstanbul-1305, Şer"ı maddesi, III, 302; Rağib el-İsfahani. s. 450.

⁸¹ Tehanevi, a.g.e. I. 759.

⁸² Süleyman Ateş, Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri. Fatih Ofset, İstanbul-İ 989, VIII, 336.

⁸³ Abdullah Oğlu Mustafa Katîp Çelebi, Mizanü'l Hakk. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1972, s. 84

kullanılıştta, ilk devirden itibaren *iyi hayat yolu*, yani fonksiyon bakımından ve somut olarak ifade edildiği takdirde "*insan hayatını yöneten dini değerler*" anlamına gelmiştir. Sünnet teriminden Ő noktada ayrılır: Sünnetin sahibi fiili örnekle rehberlik yapar; dolayısıyla onun ortaya koyduğu fiil, tek başına, bu rneği kabul ederek onu izle- yenleriyle aynı türde, hâlbuki Şer' sahibi yol gösterir ya da tayin eder; dolayısıyla dini değerlerin kaynağı yalnız Allah'tır.⁸⁴

Şeri'atın yandaŐı Dindir. Din kelime olarak *boyun eğme, izleme* anlamına gelir. Şeri'at, Yol'un tayini ve onun ger çek sahibi de Allah olduğu halde, Din Yol'un izlenmesidir ve sahibi de insandır. Bu birbirine bağlı anlamda Kur'an Şunları söylüyor: "*Allah sizin izlemeniz gereken yolu belirlemiştir.*"⁸⁵ ve yine "*Yoksa Allah'ın, onların izlemesi gereken yolu belirleyen ortakları mı vardır?*"⁸⁶ Fakat ilahi ve beşeri dayanak noktalarını soyutlarsak, Şeri'at ve Din, "Yol" ve onun muhtevası aÇısından birbirinin aynı olacaktır. Bu nedenle, Kur'an'ın deyiŐine uygun olarak dinin muhtevası aÇısından Şeri'at ve Din'den birbiri yerine söz edilebilir, Fakat Kur'an'ın temel tutumu, insanı ahlaki aÇıdan uyarmak, yani ger çek arayıcının, "Yol"un "orada" bulunduğunu varsayarak izlemesi, boyun eğmesi ve araması olduğu işin, Din ve hemen-hemen onun dengi İslam terimleri orada Şeri'at teriminden çok daha sık bir biÇimde kullanılmıştır. Bununla birlikte bu tarzda boyun eđmiŐ olan İslam mmeti işin ilk vazife, Şeri'atı (Allah'ın Yolunu ya da Emrini) izah etmektir.⁸⁷

Fazlur Rahman'ın bu aŐıklamalarından Şeriatın daha çok Allah'ın emirleri, aÇık hüküm olarak ya da nirengi noktası gibi hayatın belli noktalarına koyduğu iŐaretler olarak buyrukları olduğu anlaşılmaktadır. Yani Şeriat, tabir caiz ise, sayfanın Allah'a bakan tarafıdır. Kula bakan tarafı ise dindir.

Fazlur Rahman'ın bu farklı bakışı yanında hukuk ile Şeriata da değişik pencereden bakanlar vardır. Asaf A. A. Feyzi, İslam'ın Yeniden Yorumlanması adlı yazısında İslam'da hukukun dinden ayrılmadığını, hukukun Şeriat ve fıkıh gibi iki boyutu bulunduğunu, Şeriatın daha geniş Őaplı, fıkıhın ise ona göre daha dar Őaplı olduğunu ifade ederek Şunları söylemektedir:

"İslam'da hukuk dinden ayrılmaz. Bu ikisini birer dere olarak kabul edersek, bu dereler aynı ırmakta birleŐirler ve yekvücut olurlar. İslam'ın dini hukukunun iki ayrı boyutunu oluŐturan bu kavramlardan ilki "*Şeriat*" (FarsŐa, TrkŐe ve UrduŐası hep Şeriattır), ikincisi ise "*Fıkıh*" adını alır. Şeriat daha geniş Őaplı bir dairedir ki, bütün insan faaliyetlerini yörüngesine alır. Fıkıh ise, daha dar bir Őapa sahiptir ve hukuki işlemler olarak bilinen konularla uđraŐır. Şeriat bize daima vahyi, Kur'an ve Hadisler olmaksızın elde edemeyeceğimiz o ilahi bilgiyi hatırlatır. Fıkıhta ise daha çok akıl yürütme n plandadır ve o ilahi bilgiye dayalı Őıkarımlar söz konusudur. Şeriat yolu Allah ve O'nun peygamberi tarafından konulmuştur,⁸⁸ fıkıh binasını inŐa eden ise insan gücünden başka bir Şey değildir. Seyyid Süleyman Nedvi, Peygamber'in (s.a.v.) Allah'ın gönderdiği Şeriatı ve koyduğu kanunu insanlara öğretmek işin gönderildiğini söylemektedir.⁸⁹

Ancak Şu husus samimiyetle itiraf edilmelidir ki, bu ikisi arasındaki ayırım Őizgisi pek o kadar aÇık değildir ve sık sık Müslüman âlimlerin kendileri dahi bu terimleri eş anlamlı olarak kullanırlar. Bunun nedeni ise bütün insan davranışları işin hem fıkıh, hem de Őeriatta geÇerli olan kriterin aynı oluşudur: İdeal olarak mükemmel olan bir yasaya uymak suretiyle Allah'ın rızasını aramak... İslam inancı bir olan Allah'a ve O'nun peygamberlerine iman etmeyi öğretir, ancak, bütün bu sadakatın hangi Şekillerde zorunlu kılınabileceğini ortaya koyamaz ve koymaması da gerekir.

Burada "*zorunlu kılmak*" sözüyle anlatmak istediğimiz:

⁸⁴ Faziur Rahman. İslam, Çev: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın. Faklter Matbaası, İstanbul-1981, s. 125.

⁸⁵ Şura 42/13.

⁸⁶ Şura 42/21.

⁸⁷ Fazlur Rahman, İslam, s. 125-126.

⁸⁸ Bkz. Haşr 59/ 7.

⁸⁹ Seyyid Süleyman Nedvi, Asr-ı Saadet Peygamberimizin Tebligatı ve Talimatı. Çev. Ali Genceli. Sinan Matbaası, İstanbul-1967. I, 127.

a) Bir şeyin yapılmasını emretmek,

b) Sadakatsizliği cezalandırmaktır. Bir inanç meselesi insanın dışından bir faktörün zorlamasıyla nasıl çözülebilir ki? Bir öğretmen bana bir şeyler öğretebilir; verdiği örneklerle bana bir ilham kaynağı olabilir. Öğrenme şevkimi de artırabilir. Fakat beni bir şeye inanmaya nasıl zorlayabilir? Bundan dolayıdır ki, devlet tarafından zorunlu kılınabilecek bir hukuk kuralıyla, bir insanın tamamen şahsına ait bir mesele olan bir vicdani kaide arasında çok bariz bir fark vardır

Bugün İslam'ın önündeki en büyük güçlük, işte budur. Şeriat hem hukuku hem de dini kapsamaktadır. Din ruhi tecrübeye, hukuk ise teşri meclisi veya diğer karar mercilerince ifade edildiği şekliyle toplum iradesine dayalıdır. Dinin en derinlerdeki özü değiştirilemez niteliktedir. Ancak kanunlar ülkeden ülkeye, çağdan çağa değişiklik gösterir.⁹⁰

Konu ile ilgili olarak Zahit İmre de eserinde şunları söylemektedir: "Osmanlı devletinin hükümrânlığı sırasında, İslam dinine ve Kur'an'a dayanan esaslardan kurulu "Fıkıh ilmi" hâkim idi. Fıkıh, İslam hukuk ilmini ifade eder. İslam dinine ve Fıkıh ilmine dayanan hukuk kurallarının bütünü "Şeriat" kavramına girmektedir."⁹¹

Servet Armağan Bugünkü Anayasa Düzeni adlı eserinde Tanzimat Fermanı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun şeriata bağlılığı nispetinde ilerlediğinin ifade edildiğini yazarak şöyle diyor: "Tanzimat Fermanı'nın başlangıç kısmında; Osmanlı Devleti'nin, İslam Şeriatı'na bağlı olduğu zamanlarda kuvvet kazandığı, dışarıda üstünlükler elde ettiği, içerde ise halka müreffeh ve mutlu bir hayat sağladığı belirtilmektedir. Fakat şeriat kanunlarından dönülmeye başlandığından itibaren, devlet zayıflamış, dışarıda galibiyetler yerine yenilgiler, içerde ise huzur yerine kargaşa, zenginlik yerine fakirlik gelmiştir. İşte buna mani olmak için, tekrar şer'i kanunlar dairesinde hareket edilmesi istenmektedir; ancak bu şekilde devlet yükselecektir."⁹²

Bu hukuk ve şeriat birlikteliğini şöyle toparlamak mümkündür. Yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi şeriat ile dini aynı manada kullananlar olduğu gibi, fıkıh ile şeriatı da hem bir hem de farklı görmek isteyenler vardır. Daha sonra hukuk konularını anlatırken ele alacağımız gibi, İslam hukuku dediğimiz zaman bu fıkıhın karşılığı olarak kabul edilmektedir. Fıkıh dediğimiz zaman ise buradaki hukuk kurallarının bazıları bizzat Allah ve Resulü tarafından tespit edilmiş esaslar, bazıları ise içtihatla, yani müçtehitlerin-hukukçuların yorumlarıyla ortaya konmuş bulunan kurallardır. Allah ve Resulü tarafından konulmuş bulunan yasaları teorik olarak yürürlükten kaldırmak mümkün değildir. Ancak bunları uyguladığımız takdirde fayda yerine zarar gelirse, pratik olarak uygulamak durumunda değiliz. Mesela sağlıklı Müslüman ayakta namaz kılar, hasta olan ise oturarak namaz kılar. Çünkü İslam Hukukunda fayda ve zarar söz konusu olduğu zaman, faydalı olan alınır, zararlı olan ise atılır. Bu sebeple Mecelle'de "*Defi mefasid celb-i menafi'den evladır.*", denilmiştir.⁹³

Hukukçuların içtihat ve yorumlarıyla ortaya konulmuş olan kaide ve kurallara gelince zaten bunların bağlayıcı bir vasıfları yoktur. Bu hususta önceki fıkıh bilginlerinin (müçtehitlerin) ortaya koyduğu çözümler prensip olarak bağlayıcı değildir; bunların bağlayıcı olması, başka çaresi olmayanlar içindir. Bağlayıcı olan Allah'ın hükmüdür; bu hüküm esas olarak Kur'an'da ve sünnettedir, denilmektedir.⁹⁴ Bu konuda Hamit İnyet şöyle diyor: "İslam'da kutsal ve zorlayıcı olan, genel anlamda hukuk değil, ilahi ilhamla gelmiş olan Hukuk olduğu göz önünde bulundurulmalıdır."⁹⁵

⁹⁰ Asaf A.A. Feyzi, İslam'ın Yeniden Yorumlanması, Bkz. John Esposito- JohnDonohue, Değişim Sürecinde İslam, Çev: Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, Eko Matbaası, İnsan Yayınları, İstanbul- 1991, s. 200-201.

⁹¹ Zahit İmre, Medeni Hukuka Giriş, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul- 1976, s. 60.

⁹² Servet Armağan, Bugünkü Anayasa Düzeni, Er-Tu Matbaası, İstanbul- 1980, s. 13.

⁹³ Bkz. Mecelle Madde, 30.

⁹⁴ Bkz. Hay reddi n Karaman, İslamın Işığında Günün Meseleleri, Nesil Yayınları, Zafer Matbaası, II. 686.

⁹⁵ Hamit İnyet, Çağdaş İslami Siyasi Düşünce, Çev: Yusuf Ziya,

Fahreddin Razi, "Onlar bir ümmetti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız ise size aittir."⁹⁶, ayetinin tefsirinde, ayetin taklidin batıl olduğuna delalet ettiğini söylemektedir.⁹⁷ Ayrıca Ömer Nasuhi Bilmen de belli bir müçtehide tabi olmayı gerektiren hiçbir delilin mevcut olmadığını söylemektedir.⁹⁸ Müslüman'ı bağlayan Kur'an ve Sünnettir. Onun için İmam Malik "Ben bir beşerim; hata da ederim isabet de. Re'y ve içtihadımı inceleyin; Kitap ve Sünnete uyan her sözümü alın, onlara uymayan bütün sözlerimi de terk edin", demiştir.⁹⁹ Şu halde İslam hukukçuları tarafından meydana getirilmiş bulunan fıkıh kitapları demek şariat demek değildir. Bunların içinde Kur'an ve hadislerle doğrudan dayalı bulunan hüküm, kural ve kaideler, Allah ve Resulünün emri olup şeriattır ve bütün Müslümanları bağlar. Ancak bunlar, Kitap ve sünnetten açık hükümler olmayıp hukukçuların içtihat ve yorum yapmak suretiyle meydana getirdikleri hüküm ve kanunlar ise Müslümanları bağlamaz ve bunlara uymak mecburiyeti de yoktur. Mecelledeki "İçtihat ile içtihat nakz olunmaz"¹⁰⁰kaidesi bunu ifade etmektedir.

6- Hukuk ve İnanç

İslam hukukunu iyi tanıyabilmek için onun inançla olan irtibatını iyi tesbit etmek gerekir. Modern laik hukuklar sadece akla dayanmakta; bu sebeple bazıları şartlara göre değişen bu hukukun daha elverişli olduğunu, dine ve inanca dayalı hukukun ise inanç değişmeyeceği için gelişmeye kapalı olduğunu iddia ediyorlar. Bilhassa bugün radyo ve televizyonlarda bu gibi sözleri hep işitip duruyoruz. Çağımız İslam hukukçularından Mustafa Ahmet ez-Zerka, İslam hukukunun dini özelliğini açıklarken aynı konuya temas ederek şöyle demektedir:

"Modern (laik) hukuk âlimlerinden bir kısmı, İslam hukukunun sabit dini hükümleri olduğunu söylüyor ve bu sebeple günümüzün gerekleri ve iktisadi şartlarına uygun olarak modern hukuktaki arzu edilen gelişmeyi kabul edemediğini vehmediyorlar. (Ve bu vehim onlardan birçok Müslüman'a da geçmiştir.)

Bu vehmin kaynağı, İslam hukukunda hukuk düzeninin dini özelliğinin manasını bilmemektir. Bu hukuk düzeninin Medeni Hukuk bölümünün asli hükümleri, (arz ettiğimiz prensiplerin özetinden ortaya çıktığı gibi), Kur'an ve hadiste yer almış olup, bütün dünyaca kabul edilmiş değerli ve sabit kaide ve prensiplerdir. Akitlerde rızailik, hüsnü niyet, zarar ve tazminattan mesuliyet prensibi ve bugün modern laik hukuk sistemlerinin üzerine kurulmuş olduğu diğer prensipler gibi.

Dini özellik ise, İslam inancının müminlere, bu prensiplerden ortaya çıkan bütün tatbiki hukuk hükümlerine hürmet etmesi vecibelerini istemesidir. Müminler, yargının konuyu ele almasından uzak olsalar bile, bu hukukun kendilerine yüklediği hakları ifa ederler; çünkü adaleti ve toplumun menfaatini ifa etmek, Kur'an'ın şu ayeti gereğince Allah'ın bir emridir.¹⁰¹ "Hiç şüphesiz Allah, adaleti ve iyilik yapmayı emreder."¹⁰² Turnagil, eserinde "İslam'da siyasi cemiyetin direklerinin, hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve adalet" olduğunu söylemektedir.¹⁰³

Başaran Matbaası, İstanbul-1988, s. 238.

⁹⁶ Bakara 2/141.

⁹⁷ Fahrüddin Muhammed b. Ömer Razi, et-Tefsiru'l Kebir (Mefatihü'l-Ğayb) Matbuatü'l İslamiyye, Mısır-Kahire-1937, IV, 78.

⁹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuki İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye

Kamusu, Bilmen Basımevi, İstanbul-1967,1, 17.

⁹⁹ Hayreddin Karaman, İslam Hukukunda İctihad, Elif Matbaacılık Sanayii, Ankara-1975, s. 159.

¹⁰⁰ Mecelle, Madde, 16.

¹⁰¹ Mustafa Ahmet ez-Zerka, Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku, Çev. Servet Armağan. Timaş Yayınları, Ziya Ofset, İstanbul-1993, I, 48.

¹⁰² Nahıl 16/ 90.

¹⁰³ Ahmet Reşit Turnagil, İslamiyet ve Milletler Hukuku, Ahmet Sarı Matbaası, İstanbul-1972, s. 35.

Az önce yukarıda kendisinden alıntı yaptığımız Hindistanlı bilgin Asaf Feyzi de dinin değişmez, kanunların ise ülkeden ülkeye ve çağdan çağa değişiklik göstereceğini söylemişti. Bize göre bunların amacı hukuku dinden ve inançtan ayırmaktır. Hâlbuki daha evvel de söylediğimiz gibi, Avrupalı hukukçu bir yazar olan M.P. Fabreguettes, "*hukuk hala bir dindir.*" diyordu.¹⁰⁴

Bu gibi düşünceler yalnız yazarın memleketi olan Hindistan'da değil, bizim ülkemizde de çeşitli sebeplerle basın ve yayın organlarında ileri sürülmektedir. Din değişmez kurallara sahiptir, hayat ise durmadan değişmektedir, öyle ise değişen hukuk değişmeyen dine bağlanamaz, öyleyse hukuku dinden yani şeriatın ayırmak gerekir. Bu fikirler basit Aristo mantığının bir ürünüdür. Benim kardeşimi bir erkek öldürdü, komşunun oğlu Ahmet de bir erkektir, öyleyse kardeşimi öldüren komşu Ahmet'tir. İşte bu kıyas ne kadar doğru ise onların bu düşünceleri de o kadar doğrudur. Çünkü İslam dininin eylem ve amel ile ilgili hukuku o kadar dinamik ve o kadar canlıdır ki, tamamen illet, sebep ve şartlara dayanır. Değişmeyen ve mükellefin-sorumlunun zimmetinden düşmeyen tek şey kalbindeki imandır. Durum ve şartlara göre dudaklardaki tevhit ve şahadet sorumluluğu dahi kalkabilir. Bu husustaki ayet son derece açıktır. Kur'an'da konuyla ilgili olarak şöyle buyrulmaktadır: "Kalbi iman üzere mutmain ve müsterih olarak icbar edilenler müstesnadır."¹⁰⁵

Sahabeden Ammar düşmanların zorlaması ile kalbi imanla dopdolmuş olduğu halde diliyle inkâr etmişti. Onun üzerine bu ayet geldi.¹⁰⁶ Hâlbuki dinde zorlama yoktur.¹⁰⁷ Hz. Peygamber, "Ümmetimden, hatanın, unutkanlığın ve zor Sandıkları şeyin vebali (hükümü) kaldırıldı." buyurmuşlardır.¹⁰⁸ Din faydayı gözetir. Ayette Kendinizi tehlikeye atmayın buyrulmaktadır.¹⁰⁹

İslam'da inanç değişmez; yalnız İslam'da değil diğer bütün dinlerde de bu böyledir. Allah'ın varlığı ve birliğine inanma prensibi nasıl değişebilir ki? Allah'ın varlığı ve birliği değişiyor mu ki, buna olan inanç değişsin. Ancak bu bir iman konusu olup buna İslam âlimleri dinin temeli, esası ve aslı manasında "usulü'd-din" adı vermişlerdir.¹¹⁰ Bu, Allah'ın varlığı, birliği ve sıfatları hakkındaki bilgi ve bu bilgiye, hükme inanmaktır. Bir de "furuüd-din" adı verilen, düşünce ve inançla ilgili olmayıp insanın hareket ve davranışlarıyla alakalı olan, dinin eylem tarafını yani bugünkü deyimle dinin hukuk tarafını meydana getiren hükümler vardır ki, bunlar zaman ve zemine, imkân ve şartlara göre değişir.¹¹¹ Bu değişmeye binaendir ki, Allah, insanların yapacaktan görev ve işlerle alakalı olarak, "Allah, hiçbir kimseye gücünün üstünde bir şey teklif etmez.", buyurmaktadır.¹¹²

İslam hukukçuları, insanların herhangi bir emri yerine getirebilmeleri için, onların bu imkâna, güç ve kuvvete sahip olmalarını, ayrıca görevi yerine getirirken muhtaç olduğu alet ve vasıtaların da mevcut olmasını şart koşmuşlardır. Mesela vergi vermesi gereken bir mükellefin bu görevini yerine getirebilmesi için onun mal sahibi bir zengin olması gerekir. Bu anlattığımız iki özelliğe İslam hukukunda teknik ifadeyle, imkân veren güç ve kolay kılan güç anlamında "*kudret-i mümekkine*" ve "*kudret-i müyessire*" adı verilir.¹¹³

İslam hukukunda zamanın değişmesiyle ahkâmın da değişeceğini bize gösteren binlerce delil vardır. Mesela Hz. Peygamber Kur'an'ı toplayıp bir kitap haline getirmedeği halde, onun yapmadığı

¹⁰⁴ M.P. Fabreguettes. a.g.e., s. 19.

¹⁰⁵ Nahl 16/106.

¹⁰⁶ Bkz. Fahrüddin er-Razi, a.g.e. XX. 120; M. Hamdi Yazır, Hak Dini. IV, 3131.

¹⁰⁷ Bakara 2/256.

¹⁰⁸ İbn Mace Ebu Abdillah Muhammed b. Yezid, es-Sünen, Mısır-1952. Talak, 16; Keşfu'l Hafa. I, 433.

¹⁰⁹ Bakara 2/195.

¹¹⁰ Bkz. Molla Hüseyin Mehmet b. Fıramur b. Ali, Mir'atü'l Usul, Amire Matbaası, İstanbul-1307 (1890) s. 5.

¹¹¹ Bkz. Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 284-288; Muhammed Nu veyhi, Dini Düşüncede Devrim, (bkz. Değişim Sürecinde İslam), s. 179.

¹¹² Bakara 2/286.

¹¹³ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuki İslamiyye, I, 31.

bu işi, kendisinden sonra iş başına gelen Hz. Ebu Bekir, Ömer ve Osman gerçekleştirmişlerdir.¹¹⁴ Mecelle 'de zamanın değişmesiyle kanun ve kuralların da değişeceği ifade edilerek "Ezmanın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz", denilmektedir.¹¹⁵ Elmalılı, "Onlar bir ümmetti, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız ise size aittir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilmezsiniz."¹¹⁶, ayetinin tefsirinde şunları söyler: İşte zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişmesi inkâr edilemez şeklindeki fıkıh kuralı, bu gibi ayetlerin manasına dayanır. Hükümlerin ve fıkhi kural ve kaidelerin böyle illet, sebep ve faydalarıyla birlikte değişik şekiller almasını bilmeye "*fıkıh*" denilir. İslam dininin böyle bir taraftan değişmez ilkelere, diğer taraftan değişik şartlara göre uygun düşen esnek kurallara dayanması, onun kıyamete kadar ayakta duracağını gösteren belli başlı özelliklerinden biridir. Bu sayede insanlığın hem ilerlemesi gerçekleştirilip muhafaza edilir, hem de yıkıcı, buhranlı inkılâp ve değişmelerden korunmuş olur.¹¹⁷

Şartların değişmesiyle uygulamaların da değişebileceğini gösteren bir örnek de Hz. Peygamber'in zamanından Hz. Ali dönemine kadar otlaklarda yayılan kaybolmuş yitik develer hakkındaki farklı uygulamalardır. Burada mesele aynı olduğu halde zamanın ve şartların değişmesiyle üç türlü farklı uygulama karşımıza çıkmaktadır. Bu yitik develere ne gibi bir işlem yapılacağı Hz. Peygamber'e sorulduğunda, bunlara dokunulmamasını, sahipleri kendilerini buluncaya kadar serbest bırakılmalarını emretti. Bu uygulama Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde de aynıyla devam etti. Hz. Osman halife olunca sayıları çok artmış olan bu yitik develerin toplanıp ilan edilmesini, sahibi çıkmayanların satılıp sonra sahibi bulunduğu paralarının kendilerine verilmesini emretti. Hz. Ali ise iş başına geldiğinde develerin satılmasını uygun bulmadı. Sahiplerine deve yerine para vermek onlara zarar verebilirdi. Bu nedenle Hz. Ali yitik develerin toplanmasına, bakılma masrafları hazine tarafından karşılanmasına ve sahipleri bulunduğu kendilerine teslim edilmesine karar verdi.¹¹⁸

İslam hukukunun, kanun ve kurallarının zaman ve zemine göre değişebileceğinin bir başka delili de İslam hukukçularının, sağlıklı bünye ile hasta bünyeyi, normal şartlarla anormal şartlan, ideal ile realiteyi, asıl olanla geçici olanı birbirinden ayırıp her ikisi için farklı kurallar koyarak birincilere *azimet*, ikincilere ise *ruhsat* demeleridir.¹¹⁹ Hayat, asıl olup uygulanması gereken kanun ve kurallarla, geçici olup zamanla terk edilmesi gereken kanun ve kuralların bileşkesinden ibarettir diyebiliriz. Asıl olan barıştır ama bazen savaşa da ihtiyaç vardır. Her zaman sağlıklı olmak şiddetle arzuladığımız bir şeydir. Fakat bazen hasta olduğumuz da bir gerçektir. Hasta adamla sağlıklı adamın toplumda bir olup, aynı fonksiyonu icra edemeyecekleri ise gerçek üzerine gerçektir. Kaldı ki insanların kendi aralarında bireysel olarak bunca farklılıkları da vardır. Öyleyse farklı özellikler farklı davranışları gerektirdiği gibi, farklı şartlar da farklı kanun ve kuralları gerektirecektir.

Bütün bunlar gösteriyor ki, İslam'da hukuk, ortam ve şartlara göre şekillenebilecek bir mevzudur. Zaten İslam hukukçularının yaptığı da bundan başka bir şey değildir. Herhangi bir şeyi emreden veya yasaklayan bir kanunu (nassı) uygulayabilmek, o zamandaki insanların sosyolojik, ekonomik ve psikolojik şartlarına ve örflerine uygunluk ortamına, zarar değil fayda getirmesi inancına bağlıdır. Mesela Hz. Ömer, kendi hilafeti zamanında, hüküm süren bir kıtlık yılında (amu'r-ramade), hırsızlıktan dolayı el kesme cezasını tatbik etmemiştir.¹²⁰ Hz. Osman,

¹¹⁴ Mevlana Şibli, Büyük İslam Tarihi Asr-ı Saadet, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Eser Matbaacılık, İstanbul-1974, IV. 87-98.

¹¹⁵ Mecelle, Madde, 39.

116-Bakara 2/141.

117-Elmalı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, I, 519.

¹¹⁸ Bkz. Yusuf Musa, Fıkıh-i İslam Tarihi, Çev: Ahmet Meylani, Bayrak Yayıncılık, İstanbul-1983, s. 116-119; Yusuf el-Kardavi, Nas- ların İletlerini ve İlgili Buldukları Ortam ve Şartları Gözönünde Tutma Hususunda Sahabe ve Tabiin'in Metodları, Çev: Yusuf Işıcık, İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı, I, Temmuz-1986, s. 41-42.

¹¹⁹ Azimet ve Ruhsat hakkında bak. Mustafa Baktır, İslam Hukukunda Zaruret Hali, Emel Matbaacılık, Ankara, T.Y.196

¹²⁰ Hayreddin Karaman, İslam Hukukunda İçtihat, s. 77; Osman Öztürk, Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İrfan Matbaası, İstanbul-1973, s. 133.

Hız. Ömer'in oğlu Übeydullah'a adam öldürme cezasını tatbik etmedi. Ömer'in oğlu Übeydullah, babasının öldürülmesinde parmağı var diye, Hürmüzan'ı öldürmüştü. Hız. Osman halife olunca Übeydullah'ı camiye getirip muhakeme etti. Orada hazır bulunan Ensar ve muhacirine Kanaatlerini sordu. Hız. Ali kısas tatbik edilmesini tavsiye etti. Diğer bazıları ise "Dün babası Ömer şehit edildi, bugün de oğlunu mu öldüreceksiniz, bu olacak şey mi?", diyerek itiraz ettiler. Bunun üzerine halife, suçlunun cezasını diyete çevirerek, kısas cezasını tatbik etmedi.¹²¹

Şu halde İslam'da hukuk, şartlara göre değişme ve gelişme gösterebilen, dinamik bir yapıya sahiptir. Statik değildir; canlı bir uzviyet gibi hareket halinde olup, durgun ve değişmez değil, değişkendir. Dini hukuku ya da İslam hukukunu⁶⁸ değişmez kabul edenler, hukuku dinden ayırmak isteyenlerdir. Batıda hukukun dinden ayrılmasıyla hayatta manevi bir boşluğun meydana geldiğini ve bu boşluğu hiçbir şeyin dolduramadığını ileri süren Arnold J. Toynbee şunları söylüyor: Batı Medeniyetinin xvii. Yüz yılda cismanileşmesi, istikrarlı bir hayat tarzı getirmekten daha ziyade şöyle bir soru ortaya koydu: Hayatın "*laikleştirilmesi*" ile batılıların ruhunda ortaya çıkan bu manevi boşluğu hangi şey dolduracaktır. Bu boşluğu doldurmak için devamlı olarak artarda yapılan teşebbüsler, son iki yüz elli yıl zarfında Batı dünyasının istikrarsız manevi tarihini meydana getirir. Tahttan indirilmiş, atalardan kalma Hıristiyanlığın yerini alan perestişin yeni hedefleri greko-romen bir medeniyetten (ki Batı medeniyeti bunun çocuğudur) hortlayan bazı putlardır. Yeniden ihya edilmiş olan bu greko-romen putlardan birincisi ilahlaştırılmış mahalli cemaat, ikincisi de ilahlaştırılmış evrensel imparatorluktu.¹²²

BİRİNCİ BÖLÜM HUKUK

---

¹²¹ Ömer Rıza Doğrul, *Asr-ı Saadet*, V, 31; Hakkı Dursun Yıldız (Redaktör) *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Zafer Matbaası, İstanbul-1986, II, 195; Hüseyin Kazım Kadri, *20. Asırda İslamiyet*, Yıldızlar Matbaacılık, İstanbul-1992, s. 13.

¹²² Arnold J. Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, çec, İbrahim Canan, Fatih Yayınevi Matbaası, Matbaası, İstanbul-1978, s. 286-287

Varlıklar arasında insan toplu yaşama bakımından apayrı bir yere sahiptir. İbn Haldun'a göre insanlar için sosyal hayat kaçınılmaz bir zarurettir.¹²³ Onun için insanlar, aralarında iş bölümü yaparak, topluca, birlikte yaşamaktadırlar. Filozoflar bunu, "*insan tabiatı itibariyle medenidir*" sözüyle dile getirmektedirler. Yani insanın hemcinsleriyle birlikte yaşaması, onun diğer insanlarla beraber olması demektir. Bu sebeple insan bir toplum içinde doğar, yaşar, büyür ve hayatını devam ettirir. O nedenle insanın toplum hayatından uzak kalması ve yalnız başına yaşaması düşünülemez.

Bu birlikte yaşamaktan ötürü bireyler arasında, yeme, içme, giyme ve barınma gibi bir takım ihtiyaçlardan kaynaklanan ilişkiler ortaya çıkacaktır. İnsanlar arasındaki bu muameleler her zaman düzgün gitmez, bazen anlaşmazlıklar da meydana gelebilir. Ayrıca kişiler toplumda her istediklerini yapmaya kalktıklarında yine anlaşmazlıklar doğar. Sonsuz hürriyet, devamlı çekişmelere ve kavgalara sebep olur. Neticede bu kargaşa ve anarşi toplumun çökmesine sebep olur. İşte bu yüzden herkesin güven içinde yaşaması ve hem ferdin ve hem de toplumun emniyet ve asayişinin korunması, hürriyetlerin sınırlandırılması, bireyler ve toplumlar arasındaki münasebetlerin tanzim edilmesi için bir takım kaide ve kurallara ihtiyaç vardır. İşte bu toplumu düzenleyen, kavgayı önleyen ve herkese hakkını veren kaide ve kurallara kanun, başka bir ifade ile hukuk adı verilir.¹²⁴

Düzensiz bir toplum hayatı tasavvur edilemez. Düzensizlik anarşi doğurur; anarşi halinde bulunan bir toplum ise çözülmeye ve çökmeye mahkûmdur. Eğer cemiyetin yaşaması mukadderse, iyi, kötü her hangi bir disiplinin anarşiyi mutlaka önlemesi gerekir; aksi takdirde cemiyet dağılır.

Cemiyet hayatının tarihi seyri gözden geçirildiği zaman, hangi merhalede olursa olsun, düzenin, toplumu meydana getiren üyelerin riayet ettikleri kurallar topluluğu ile sağlanmış olduğu görülür. İşte toplum hayatını şekillendirecek ve devamını sağlayacak olan prensipler ve bireylerin riayet edecekleri kurallar, o toplumun hukukunu meydana getirir.¹²⁵

İşte biz bu çalışmamızda fert ve toplum olarak insana hava ve su kadar gerekli olan bu hukuk kurumunu İslam açısından tanımaya ve tanıtmaya çalışacağız. Hukuk nedir, tarifi nasıldır, sebep ve şartı nedir, çeşitleri var mıdır ve varlıklar arasında niçin sadece insan hukuka sahiptir?

---

¹²³ İbn Haldun. Mukaddime, Çev. Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğiti Basımevi, İstanbul-1968.1.100.

¹²⁴ Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, Çev. Ali Şafak, Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, İstanbul-1976, s. 32.

¹²⁵ Zeki Mesud Alsan, Yeni devletler Hukuku. Güney Matbaacılık, Ankara-1951.s. 1.

I- HUKUK KAVRAMI

A- Hukukun Tarifi

-70-

Hukuk, doğu ve batı kültürlerinde farklı anlaşılmış bir kavramdır. Seyyid Hüseyin Nasr'ın ifadesiyle, İslam ve Hıristiyanlıktaki İlahi Kanun kavramı arasındaki fark, *kanun* kelimesinin bu iki gelenekte kullanış tarzında görülebilir. Her ikisi de bu kelimeyi Grekçe 'den almışlardır. İslam'da Şeriat 'in, ilahi vahye dayalı yasanın karşılığı olarak, insan-yapımı yasa anlamına gelir. Batı'da ise buna zıt bir anlam kazanmıştır, şöyle ki, kanuni hukuk Katolik ve Protestan kiliselerinin ruhani örgütünü yöneten yasaları ifade eder ve kesinlikle dini bir renk taşır.¹²⁶

Abdülhak Kemal Yörük, hukuk kelimesinin farklı manalar ifade ettiğini iletirken şöyle diyor: Hukuk kelimesi farklı manalar ifade eder. Bu kelime, bazılarına göre ilahi veya metafizik olarak ideal bir hakikatin mutlak varlığını, bazılarına göre aklın bulup kabul ettiği bir takım münasebet kaidelerini, bazılarına göre de mevzu ve müspet hukuku ifade eder.

Bu kelimenin bu derece farklı manalar ifade etmesinin sebebi, hukuk alanındaki anlayışların ve ekollerin çeşitli olmasıdır. İlahi ekol mensupları hukuku, Allah'ın ezeli iradesinin bir eseri olarak kabul ederler. Tabii hukuk taraftarları hukukun, tabiatta mevcut olup akıl ile keşfedilmiş kaidelerden ibaret bulunduğuna kanidirler. Hukuku tamamen insan aklının ve iradesinin bir eseri olarak mülhaza edenlere göre hukuk, akli ve şekli teorilerin bir icadıdır; mevzu hukuk bu teorilerin politik ve müspet neticeleridir.

Her ekolün kendisine mahsus hukuk anlayışına uygun olarak bu tabir, halk dilinde ve hatta ilmi dilde farklı manalar ifade ettiği için hukuk kelimesinden ne anlaşılması gerektiği düşünüldüğü zaman insan zihni çok defa tereddütlere düşer. Muhtelif ekollerin ve teorilerin yığını içinde müşterek esası bulmak, her düşünürün eseri üzerinde işlediği hukuk kanavasını görmek kolay değildir. Hatta halk bile, her zaman bu kelimeyi değişik manada kullanır.¹²⁷

Hukuka farklı açılardan bakanların, netice itibariyle farklı sonuçlara varması son derece doğaldır. Mesela Roma'nın ilk devirlerinde din, ahlak ve hukuk kuralları iç içe bir bütün teşkil ediyordu. Bu devirlerde dini ve siyasi kuvvetler aynı ellerde toplanmış bulunuyordu. Hukukun kaynağı, örf ve adetti. Fakat daha sonra Romalılar, "Akla Dayanan Hukuku" (*Jus*), "Dini Hukuk" dan (*fas*) pek erken bir devirde ayırmışlardır.¹²⁸ Bilhassa Doğu Roma imparatoru Justinianus'un kanunlaştırma ve yazılı hale getirmesiyle hukuk tamamen beşerileştirilmiştir. Yani Roma hukuku ilahi hukuk değil beşeri bir hukuktur.¹²⁹ Çünkü "Justinien hukuku, esasını Hıristiyan ahlakîyatının teşkil ettiği beşer aklına müstenit bir eserdir."¹³⁰ İslam hukuku üzerine yaptığı araştırmalarla bilinen Hıristiyan Sava Paşa, Roma Hukukunun kaynağının akıl olduğunu ifade ederek şöyle diyor: "Hiç şüphesiz, her hukukun muhtelif kaynakları vardır. Fakat gördüm ki, imparator Justinianos'un Roma hukuku tedrisi için Beyrut'ta tesis ettiği mektep, sırf akla dayanan bir tesis olup onu Hıristiyanlık boyasına boyamaktan ibaret kalmıştır. Hâlbuki İmam Azam'ın fıkhi ise Allah'ın kitabı ile Peygamberin sünnetine dayanmaktadır. Bu sebeple İslam hukukunda şuna buna istinat etmiş muteber olmayan bir hüküm görülemez."¹³¹ Papa'nın Müslümanlara yaptığı konuşmalarda İslam

¹²⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, İslam İdealler ve Gerçekler, s. 107-108.

¹²⁷ Abdülhak Kemal Yörük, Hukuk Felsefesi Dersleri, İsmail Akkün Matbaası İstanbul-1952, s. 115.

¹²⁸ Bkz. Hüseyin Cahit Oğuzoğlu, Roma Hukuku, Yeni Desen Matbaası, Ankara-1959, s. 7; Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, Çev: Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul- 1990, II, 885.

¹²⁹ Abdülkadir Udeh, Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk, Çev. Ali Şafak, Feryal Matbaası, Ankara-1990, II, 181; IV, 181; Paul Koschaker-Kudret Ayiter, Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları, Sevinç Matbaası Ankara-1971. s. 3.

¹³⁰ Sava Paşa İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, Çev. Baha Arıkan, Yeni Matbaa, Ankara-1955,1, 12.

¹³¹ Sava Paşa, a.g.e. I, VIII-IX.

hakkında söylediklerini aktaran Thomas Michel, bütün insan haklarının, manevi değerlerin ve insanın sorumluluklarının kaynağının Allah olduğunu dile getirmektedir.¹³²

-71-

1- Sözlük Olarak

"*Hukuk*" kelimesi Arapça "*hak*" kelimesinin çoğuludur. Hak, "doğru, gerçek, yerinde, layık, uygun, yaraşan" gibi manalarda kullanılır. Mülk hakkı, alacak hakkı, babalık, velayet, vesayet hakkı ifadelerinde "*salahiyet ve iktidar*" manasında kullanılan hak, "sübjektif veya salahiyet hak olup ilerde tekrar ele alacağız. Türkçemizde "*haklar*" manasında hukuk kelimesi eskiden sık sık kullanılırken bugün oldukça nadir kullanılır olmuştur. Günümüzde hukuk kelimesi bir sosyal kurum ile bunun ilmi manasında kullanılmaktadır.

Toplum hayatı, içtimai müesseseleri (sosyal kurumlan) zaruri kılmaktadır. Toplumsuz fert (insan) olmadığı gibi, nizamsız ve düzensiz toplum da olmaz. "Bir bütünü meydana getiren parça ve unsurların metotlu bir şekilde birbiriyle örgütlenip bağlanması, ahenkli bir tarzda hareket etmesi" demek olan *nizamın* (düzen ve sistem) topluma ait olanı "sosyal kaideler"dir. Sofra adabından kanunlara varıncaya kadar bu sosyal kaidelerin belli nitelikleri vardır:

a) Bu kaideler objektiftir; ferdi aşar, onun dışında mevcut olup ortaklaşa hayattan doğmuştur.

b) Sosyal kaideler mecburidir; herkes kendisini bu kaidelere uymaya mecbur hisseder. Bu mecburiyet bazen utanma duygusu, kınanma, itibar kaybetme korkusu, vicdan azabı gibi manevi, bazen da devletin cebir kuvveti gibi maddidir.¹³³

2- Terim Olarak

Buraya kadar insanların yaratılışları icabı toplum olarak yaşamak zorunda olduklarını, fakat toplumda herkesin başıboşluk anlamında bir sınırsız özgürlüğe sahip olmadığı, herkes kendi keyfine göre hareket ettiği takdirde, bir anarşi doğacağı ve bu anarşinin de toplumu çöküşe ve yıkılışa götüreceğini anlatmış bulunuyoruz.

İşte toplumu bir nizam ve düzen içerisinde yaşatan kaide ve kurallar topluluğuna hukuk adı verilir. Ancak daha önce de anlattığımız gibi, hukuka farklı pençelerden bakıldığı ve bu suretle çeşitli ekoller meydana geldiği için, terim olarak hukukun birçok tarifleri yapılmıştır. Yapılan bu tariflerin hepsinde ortak olan nokta ise onun bir "*kaide ve kurallar*" bütünü oluşudur. Bu kaideler ister, kişilerin birbiriyle olan münasebet ve menfaatlerini düzenleyici olsun, isterse şahıslarla kamu arasındaki menfaat ve ilişkileri düzenleyici olsun, durum aynıdır. Zira hukukun ağırlık noktasını toplu olarak yaşayan insanların menfaattarı ile içinde yaşanan topluluğun menfaatleri teşkil eder.¹³⁴

Bütün bunları nazarı itibara aldığımızda "*hukuk*"un birçok manalarda kullanıldığını görmekteyiz. Dini bağlardan kurtulan hukuk, kanun koyucuların tamamen serbest olmasını istemediğinden, müspet hukuk alanında iyi, sağlam ve faydalı şeylerin itibar edilmesini istemiştir. Çünkü arzu ve istekler din olmadığı gibi hukuk da olmamalıdır. Bu sebeple Roma hukukunu kanunlaştıran ve kendi şahsi arzularını kanun haline getiren Justinyen'in tedvin ettirdiği "*Corpus Juris Civilis*"ı bu bakımdan kusurlu sayılmaktadır.¹³⁵

¹³² Bkz. Thomas Michel, Papa II. John Paul'un Müslümanlara Yaptığı Konuşmalarda İslam Hakkında Söyledikleri. D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, VI, İzmir-1989, s. 554.

¹³³ Hayreddin Karaman, İslam Hukuku, Yelken Matbaası, Ensar Neşriyatı-İstanbul-1984,1, 21-22.

¹³⁴ Mustafa Uzunpostalcı, Hukuk ve İslam Hukuku, Konya-1987. s. 4.

¹³⁵ Sabri Şakir Ansay, Hukuk Bilimine Başlangıç, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara-1958, s. 61.

a) Pozitif Veya Müspet Hukuk

-72-

Bu manada "*hukuk*", bir memlekette belirli bir zamanda yürürlükte bulunan ve kendilerine riayet edilmesi mecburi olan bütün kaideler demektir. Buna göre bir memlekette yürürlükte olan kanunlar, yönetmelikler, tüzükler, örf ve adet veya teamüli hukuk bu manada "pozitif veya müspet" demektir. Bu anlamda "İslam hukuku" da tatbik edildiği memleketler için müspet hukuk durumundadır.

b) İdeal Veya Tabii Hukuk

Daha sonra hukukun çeşitlerini anlatırken göreceğimiz gibi, hukuk ilahi menşeyini kaybedince kendisine bir dayanak aramaya başlamıştır. İşte bunlardan birisi de tabiat fikridir. Buna tabii hukuk denilmesinin sebebi, gerçek varlığının insanların keyfi iradelerinin eseri olması değil, kendisinin eşyanın tabiat ve mahiyetinde mündemiç bulunmasıdır.¹³⁶

Sabri Şakir Ansay'ın anlayışına göre tabii hukuk, yasama veya siyasi bir tasarruf neticesinde değil de naturalis ratio, akliselim neticesinde mer'i gözüken bir hukuktur.¹³⁷ Tabii hukuk, bazıları tarafından Allah'ın yarattığı ve O'nun lütuf ve ilhamıyla insanların malumu olan kaideler olarak kabul edildiği gibi, bazıları da onun varlığını akli donelere dayalı saymışlardır.¹³⁸

Hiç şüphesiz bütün tabiatta ve hatta insanın fitrat ve yaratılışında Allah'ın koyduğu kanunlar cereyan etmektedir. Fakat Allah'ın vahiy ve ihamı olmadan bunların bulunup ortaya çıkarılmasında insan iradesi ne kadar başarılı olabilir? Bu sebeple kanun koyucunun iradesi, yapılması mubah olan işlerin haddi zatında doğru ve faydalı; yasaklanmış olan işlerin de aslında fena ve zararlı olmasına bir sebep teşkil edemez. İnsan iradesi, hüsün ve kubhun, fayda ve zararın, güzel ve çirkinin sebebi olamaz.¹³⁹

Şu halde tabii hukuk, Allah'ın insan doğasına koyduğu ve kendisine elçileri vasıtasıyla bildirdiği hukuktur. Yoksa ifade ettiğimiz gibi, insan iradesine dayalı, aklın ortaya koyduğu, bazı batılı hukukçuların anladığı manada İslam'da bir tabii hukuk fikri ve böyle bir tasavvur yoktur.¹⁴⁰

Paul Hazard'ın ifadesine göre, tabii hukuk kavramını tarihe sokan Gian Vircenzo Gravina olmuştur. Hazard'a göre o, aynı zamanda bu kaypak tabiat fikrinin kaçınılmaz bir şekilde ortaya çıkardığı tezadı da açıklamaya çalıştı. Tabii hukuk akıldır, akıl ise fazileti (ahlakı) gerektirir; fazilet kötülüğe yer vermez, ama görüyoruz ki kötülük de tabiatta olan bir şeydir. Gravina bu itiraza karşı kendince bazı cevaplar vermektedir.¹⁴¹

İngiliz filozofları olan Thomas Hobbes ile John Locke, her ne kadar doğa kanunundan söz etmişlerse de bunun tabii hukuk-doğal hukukla bir ilgisi olmayıp insanlığın başlangıcında doğal bir dönemin bulunduğu manada bir anlayıştır.¹⁴²

Biz burada her ne kadar konuyu biraz uzatmış olsak da Paul Hazard'ın bu konudaki düşüncelerine yer vermeden konuyu kapatmak istemiyoruz. O, Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme adıyla yazmış olduğu eserinin üçüncü bölümünü Tabii Hukuk'a ayırmıştır. Özet olarak şunları söyle-

¹³⁶ Abdülhak Kemal Yörüük, Hukuk Felsefesi Dersleri, s. 53.

¹³⁷ Sabri Şakir Ansay, a.g.e.. s. 56 dipnotu.

¹³⁸ Abdülhak Kemal Yörüük, a.g.e..s. 54.

¹³⁹ Bkz. Abdülhak Kemal Yörüük, a.g.e., s. 53.

¹⁴⁰ Bkz. Sabri Şakir Ansay. a.g.e., s. 56.

¹⁴¹ Paul Hazard, Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme, Çev: Erol Güngör, Yüksel Matbaası, İstanbul-198İ, s. 296.

¹⁴² Cemil Sena, Filozoflar Ansiklopedisi, Yükselen Matbaacılık, İstanbul- 1976, III, 301

mektedir: "Tabii hukuk bir felsefeden doğdu: Tabiat-üstü, ilahi şeyleri reddeden ve Tanrı'nın şahsi irade ve eylemi yerine tabiatın dünyevi nizamını koyan bir felsefe. Daha sonra sosyal hayatta kendini gösteren bir akılcı temayüle dayanarak ilerledi: Her insanın insan olmak itibarıyla bir takım melekeleri vardır ve her insan bu melekeleri gerektiği şekilde kullanmakla görevlidir. Ve nihayet, bir ruh haline, bir duyguya dayandı: ülke içinde hükümdar ile halk arasındaki ilişkileri keyfi olarak düzenleyen, ülke dışında ise savaştan başka bir şeye sebep olmayan bir otorite reddedilmeli ve onun yerine yeni belki mutluluk yaratacak bir hukuk sistemi konmalıdır: İnsanlar arasındaki ilişkileri düzenlerken, onların kendi kaderlerini kendilerinin tayin ettiği fikriyle hareket eden bir siyasi hukuk.

Hukuk demek hayat felsefesi, sosyal değerler, pratik değerler demektir. Kökleri derinlerde, dalları yapraklarla dolu bir ağaç olan hukuk, uzun ve yorucu çalışmalar yapılmadan değişmez. O halde yol boyunca şiddetli tartışmalar ve çekişmelerle karşılaşacağız. Onları tam zamanlar içinde ve layıkıyla takip edebilmek, her safhada incelediği meselenin daha çok şuuruna varan büyük bir gayretle mümkündür.

Savaş zamanında bile geçerli olan ve savaşı idare eden bir kanun vardır ki, bunun adı tabii hukuktur. Hakikaten, tabiat bu kanunu başkalarıyla bir arada yaşamak isteyen insanın kalbine işlemiştir. Hiçbir şey bu yazısız, fakat hayati kanunu ihlal edemez. "Savaşın adaletli bir savaş olabilmesi için orada dine adalet işlerinde normal olarak gözetildiğinden daha az bir yer verilmemelidir... Savaş sırasında medeni hukuk kaideleri susar; ama tabiatın koyduğu yazısız hukuk kaideleri geçerlidir."

Ama ilahi hukuk ne olacak? Grotius onu korumak için elinden geleni yapıyor. Diyor ki, bu söylediklerimiz, Tanrı'nın olmadığını veya insanların işlerine karışmadığını hepimiz kabul etsek (ki böyle yaparsak günah işlemiş oluruz) bile yine doğrudur. Tanrı'nın ve O'nun hükmünün gerçekliği tartışılmayacağına göre, orada da bir kanun, tabiatın gelmeyen bir kanun kaynağı görüyoruz: Tanrı'nın iradesinden çıkan bir kaynak. "Tabii hukukun kendisi de Tanrı'ya izafe edilebilir, çünkü bizde böyle prensiplerin mevcut olmasını istemiş olan yine Tanrı'dır."

Tanrı'nın hukuku, tabiatın hukuku... Bu ikili formülü icat eden Grotius değildi. Ondan çok önceleri bu prensip kullanılmış bulunuyordu. Ortaçağda bu formül biliniyordu. Öyle ise onun yeniliği nereden geliyordu? Kilise otoriteleri onu nasıl tenkit etmişler, lanetlemişlerdi? Neden bu kadar gürültü çıkmasına yol açmıştı?

Tanrı'nın kanunu tarafından bastırılmayan, hatta ilahi nizamın bir parçası olarak hoş ve haklı görülen savaşlar, şiddet hareketleri, kargaşalıklar, kısacası insanın başına gelen bütün bu felaketler belki de bir gün insanların yaptıkları kanunlarla yumuşayacak, ortadan kalkacaktır. İşte böylece, bunca cüretten dolayı mazeret beyan ederek, ilahi nizamdan beşeri nizama geçilmektedir.¹⁴³

Burada meydana gelen bazı tereddütleri giderme bakımından bu batılı yazardan sonra bir de bizden, doğulu bir yazar olan Seyyid Hüseyin Nasr'ın konuyla ilgili düşüncelerini alalım. İnsanı ve tabiatı aynı Allah tarafından konulmuş yasalarda bütünleştiren Nasr şunları ifade ediyor:

---

¹⁴³ Paul Hazard, a.g.e., s. 282-284.

"Tabiatın yaşamı sadece ahenk ve düzeni değil, fakat aynı zamanda ahenk ve düzeni mümkün kılan yasaları da izah eder. Bu yasalar, modern bilime "yalnızca" mekanik ve biyolojik olarak görünebilir; fakat yapılan bu indirgeme, bugünün yaygın indirgemeci ligi altında körleşmiş ve düşünce kabiliyetini kaybetmiş olanların dışında insanlar için onların manevi önemini yok edemez. Bu yasaların kaynağı nedir ve bunlar niçin vardır? Niye kalsiyum kalsiyum gibi hareket etmeye veya elma ağacı niye armut değil de elma vermeye devam etmektedir? "Tabiat kanunları", Allah'ın (c.c.) mahlûkatı için vaz' ettiği kanunlardan başka bir şey değildirler. İslami terminoloji ile bunlar her varoluş düzeninin *şeriatı'dır*. Veya ilahi olmayan Budizm diliyle söylersek, "tabiat kanunları" eşyanın *dharmaları'dırlar*. Tabiatın her bir yönünün⁷⁴ varoluşunu idare eden yasalara nasıl tamamen uyduğunu gözlemlemek demek insanın da uyması gereken *dharma'nın* farkına varmak demektir. Dahası, tabiatın tam olarak kendi *dharması'na* uyması, insanın da kendi *dharması* ve aydınlanma arayışı olan ilkeye tamamen uyması için bir derstir. Bakir tabiat bir anlamda, edilgen bir tarzda da olsa, kutsallığı yansıtır; zira bir veli gibi, tabii formlar da, Yaraticının İradesine veya *dharma'larına* tamamen teslim olmuşlardır. Onlar, İlahi düzene tamamen boyun eğmeleri anlamında tam Müslüman'dırlar. Tabiatın manevi kişiliğe öğreteceği en büyük derslerden biri, eşyayı idare eden yasalara, mahlûkatı yöneten ilkeye ve Tao'ya olan bu tam teslimiyettir. Bu teslimiyetten, Uzak Doğu bilgilerinin hem doğal hem de doğa-üstü olan tabii dünyanın ritimleriyle bütünleşme arayışında vurguladıkları her şeyin uyumu hususu ortaya çıkar.¹⁴⁴

İşte bu manada "hukuk", insanın sağduyusunun emrettiği, toplumu refah ve saadete ulaştırmak için, olması gereken kaideleri ifade eder. Yani bir memlekette, bir devrin ihtiyaçlarını ve insanlık duygularını en iyi bir şekilde karşılayan hukuk kurallarına "ideal veya tabii hukuk" denir.

Pozitif hukuk, özellikle meriyette olan kuralları, ideal hukuk ise yürürlüğe konması istenen, arzu edilen, özlenen kaideleri ifade eder. Buna göre İslam hukuku, çok nispi bir zaman ve mekânla kayıtlı olarak, kendi pozitif hukukunun ideal hukukunu teşkil eder. Çünkü ideal hukuk denilen bu kısım İslam'da hiçbir zaman İslam hukuku prensiplerinin dışına çıkamaz.¹⁴⁵

c) Mevzu' Hukuk

Hukuk denilince esas olarak insanın ön plana çıkarılması gerekir. İşte mevzu' hukuk, toplum içinde yaşamak zorunda bulunan insanlar için meydana getirilmiş birtakım kaidelerdir.¹⁴⁶

Mevzu' hukuk, birinci maddede zikrettiğimiz ve pozitif veya müspet hukuk dediğimiz hukukun bir kısmıdır. Yetkili bir makam veya makamlar tarafından yazılı olarak konulmuş kaidelere "mevzu' hukuk" denir. Buna göre örf ve adet ile teamüli hukuk pozitif hukuk olduğu halde mevzu' hukuka dâhil değildirler.¹⁴⁷

Kanun koyucular, ister özel hukuk isterse kamu hukuku alanında olsun, şahıslara güçlerinin üzerinde bir mükellefiyet yüklememelidirler. Hatta bu konuyla ilgili olarak ayette "Allah, hiçbir kimseyi gücünün üstünde bir şeyle mükellef tutmaz." buyrulmuştur.¹⁴⁸

Konulan kanun, kaide ve kurallar, adalete, insanın hukuki hissine aykırı olmamalıdır. Konuyla ilgili olarak ayette "Ey inananlar, kendinizin, ana-babanızın ve yakınlarınızın aleyhine bile olsa, adaleti tam yerine getirerek, Allah için şahitlik edenler olun."¹⁴⁹, buyrulmaktadır.

---

¹⁴⁴ Seyyid Hüseyin Nasr, Bir Kutsal Bilim İhtiyacı, Çev. Şehabettin Yalçın, Doğan Ofset İnsan Yayınları, İstanbul-1995 s. 163.

¹⁴⁵ Mustafa Uzunpostalcı, Hukuk ve İslam Hukuku, s. 5

¹⁴⁶ Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e.. s. 13.

¹⁴⁷ Mustafa Uzunpostalcı. a.g.e.. s. 5.

¹⁴⁸ Bakara 2/ 286.

¹⁴⁹ Nisa 4/135.

Hukuk, mevzu hukuktan ibaret değildir; mevzu hukukun üstünde, ona hâkim olan bir hukuk nizamı mevcuttur ki, bunu adalet fikriyle ifade ederiz. Fabreguettes, "Hukuk, bütün kuvvetimizle söyleyelim, adalet fikirlerinin izahından başka bir şey değildir." demektedir.¹⁵⁰ Mevzu hukuka hürmetkâr olmak namuslu bir vatandaşın vazifesidir, fakat hukuku koyarken üstün hukuka bağlı olmak da devlet adına hareket edenler için bir vazifedir. Hatta hukuka bağlılıkta, adalet esaslarına riayet etmekte devletin bireylere örnek olması gerekir.¹⁵¹

Fıkıh kitaplarında yazılı olan, içtihadı dayalı hüküm ve kurallar, müçtehitler tarafından konulmuş bulunan kaide ve kurallardır. Bunlar devlet tarafından teyit edilip kanun haline getirilirse, mevzu hukuk olmuş olurlar. Bu konuda zamanın halifesi, devlet başkanı İmam Malik'e, müracaat ederek, herkesin tabi olacağı bir kanun kitabı yazmasını istemiş, o da "el-Muvatta" adlı eserini meydana getirmişti. Fakat büyük hukukçu İmam Malik, Abbasi Halifesi el-Mehdi'nin bu teklifini, kazai hükümlerde kolaylık sağlamak için kabul etmemiş ve her bölgenin, o yöreyi tanıyan kendine göre bilgin ve hukukçuları olabileceğini söylemiştir.¹⁵²

İslam hukukunda bireysel alan ve toplumsal alan olmak üzere, iki kural sahası bulunmaktadır. Bireyler kendileri ile ilgili olan meseleler hakkında içtihat ederek kendileri karar verecekler; tabir caiz ise kendi kanunlarını kendileri yapacaklardır. Kamu ile ilgili konularda ise, toplum adına karar mevkiinde bulunanlar şura (istişare) ile karar verecek ve kanun çıkaracaklardır. Bilindiği gibi İslam hukukunda cezada şahsiliğe prensibi vardır.¹⁵³ Hatta ayet-i kerimede "Hiçbir suçlu bir başkasının günahını yüklenmez."¹⁵⁴, buyrulmaktadır. İslam hukuk Felsefesinde hükümler tasnif edilirken vaz'î hükümlerin bir illete, sebep ve şarta bağlı olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁵ Nerede bir illet ve sebep varsa orada hüküm, yani kanun ve kural olacaktır. Çünkü illet ve sebep hükmün varlığını gösteren bir işaret ve özelliktir. Bir vasfı ve bir özelliği taşıyan bütün insanlar bir kanun kapsamında toplanabilirler. Ancak hiçbir insan diğer birinin kopyası veya fotokopisi olmadığı gibi, hiçbir toplum da hiçbir toplumun fabrikasyonu veya aynısı değildir. Onun için şahısları ve olayları hep kendi şartları içerisinde değerlendirerek bir hükme tabi kılmakta fayda vardır. İslam hukukunun yaptığı da zaten bundan başka bir şey değildir. Ancak İslam hukukunun bu özelliği batılı müsteşrikler tarafından *kazuistik* (meseleci ve olaycı) olarak değerlendirilip eleştirilmektedir. Mesela Joseph Schacht bu konuda şöyle demektedir: "*Kazuistik metod*, geleneksel İslam Hukukunun en göze çarpan hususiyetlerinden birisidir. İslam hukuku, meseleleri kademeli bir düzene sokmaya dikkat ettiği kadar her meselenin hukukun ilgili olduğu unsurlarının ayırmaya ve onları genel kaideler altında toplamaya dikkat etmez."¹⁵⁶

Hâlbuki biz İslam hukukunun bu kazuistik özelliğinin onun için bir hususiyet, meziyet, fazilet ve şeref olduğunu kabul ediyoruz. Çünkü hukuktan maksat adaleti gerçekleştirmektir. Adalet ise hadise ve olayları, kişi ve toplumları hep kendi şartları içinde değerlendirdiğimiz zaman daha iyi sağlanmış olur. İşte İslam hukukunun yaptığı da zaten budur.

Ahmet Hilmi de İslam hukukunun bu kazuistik- meseleci özelliği hakkında aynı bizim paralelimizde düşünmektedir. O bu konuda şunları söylüyor: "Mamafih İslam hukuku, bir mesele

¹⁵⁰ Bkz. M.P. Fabreguettes, a.g.e., s, 17

¹⁵¹ Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e., s. 171.

¹⁵² Muhammed Ebu Zehra, Fıkıh Mezhepler Tarihi, Çev: Abdülkadir Şener, Ayyıldız Matbaası, Ankara -1968, III, 75; Ali Şafak, İslam Hukukunun Tedvini, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum- 1977, s.77; Abdülhamid Ahmed Ebu Süleyman, İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı, Çev: Fehmi Koru, Acar Matbaası, İnsan Yayınları, İstanbul-1985, s. 27.

¹⁵³ Bkz. Abdülkadir Udeh, Mukayeseli İslam Hukuku, I, 156; Mustafa Cevad Akşit, İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul-1976, s. 52.

¹⁵⁴ En'am 6/164.

¹⁵⁵ Bkz. Muhammed Ebu Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, Çev: Abdülkadir Şener, A. Ü. Basımevi, Ankara-1973, s. 40; Abdülvahhab Hallaf, İslam Hukuk Felsefesi, Çev: Hüseyin Atay, A. Ü. Basımevi, Ankara-1973, s. 270.

¹⁵⁶ Joseph Schacht, İslam Hukukuna Giriş. Çev: Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener. A. Ü. Basımevi. Ankara-1977. s. 208-209.

hukuku olduğu için, genişleme ve tekâmüle daima meyyaldir ve bu tekâmül, kanaatimizce Kara Avrupa'sı hukuklarından ziyade, İngiliz hukukuna benzemektedir."¹⁵⁷

D-Objektif veya Afakî Hukuk

Batılı hukukçular, hukuku tanıtırken müspet hukuk teorisine başka bir pencereden bakarak onu objektif ve sübjektif hukuk olmak üzere iki kısma ayırmışlardır.¹⁵⁸ Objektif hukuk dediğimiz zaman bir memlekette belli şahıslar nazar-ı itibara alınmadan, yürüyen hukuk kuralları akla gelir. Mesela Türk hukuku dediğimiz vakit bu anlamı dile gerinmiş oluruz. Şu halde objektif hukuk, geniş anlamda pozitif hukuk ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Mesela yazılı, yazısız hukuk, yani kanun, tüzük, yönetmelik, Örf ve adet, hatta bir içtihat hükmü olsa bile, uyulması gerekli olan ve cebir ile donatılmış bulunan hukuk kuralları objektif hukuku meydana getirir.¹⁵⁹

"Toplum hayatının devam edebilmesi için riayet edilmesi zaruri sayılan ve şahısların birbirleri karşısındaki fiillerini objektif olarak sınırlayan kaide ve kuralların tümü hukuku meydana getirir.

Hukuk kaidesi, karşılaşılan menfaatleri ve faaliyetleri sınırlar ve düzenler. Hukuk kuralı, bir şahsa bir şeyi yapmak, bir şeyi talep etmek salahiyetini verirken, diğer bir şahsa bir vazife, bir fiilde bulunmak veya bulunmamak gibi bir vazife ve bir görev yükler. Bu suretle hukuk, hem kaideleri, hem de münasebetleri kapsayan bir tabir olmuş oluyor. Hukuki kaideler ve hukuki münasebetler, hukukun birbirlerine bağlı olan fakat birbirlerinden farklı manalar ifade eden iki yönünü meydana getirir: Objektif hukuk, sübjektif hukuk.

Hukuki münasebetlere, sübjektif manada hukuk denir; çünkü süje olmaksızın ne hak, ne de vazife söz konusu olabilir. Hak sahibi olabilmek ve sorumluluk yüklenebilmek süjeye mahsustur. Bu sebeple haklar ve vazifeler, zaruri olarak ancak bir şahısla kaim olabilirler. Hukuki kaide ise, umumilik ve mücerretlik karakterleriyle temayüz ettiğinden, süjenin peşin olarak var ve belli olmasını gerektirmez ve belli bir süjeye taalluk etmez; bu sebeple hukuki kaide de objektif manada hukuktur.

Objektif hukuk ile yani hukuki kaidelerle, sübjektif hukukun yani hukuki münasebetlerin karakterlerini araştırmak bir ihtiyaç olunca, acaba hangisini daha önce ele almak uygun olur?

Tarihi tekâmül daima özelden genele, hususiden umumiye, cüz'iden külliye doğru bir yön takip eder. Aslında sübjektif hukuk daha önce meydana gelmiş ve bu hakları düzenleyen objektif hukuk, umumi ve mücerret bir norm olarak, daha sonra meydana gelmiştir."¹⁶⁰

İşte bu objektif manada hukuk, şahısların riayete mecbur oldukları kaidelerin bütününe şamildir. Diğer bir deyişle şahısların, kendilerine uyma mecburiyetinde buldukları kaideler objektif manada hukuk demektir.

Hukuk kelimesi yalnız olarak alındığında, hukukçuların yaptıkları tarifler umumiyetle biri geniş ve objektif, diğeri ise dar ve sübjektif olmak üzere iki manada kullanılmıştır.

Objektif olarak riayeti mecbur olan kaideler, sayıları pek çok olan kanunlar, örf ve adetler ve mahkeme içtihatlarıdır. Buna göre mesela, "Medeni Kanun", "Ticaret Kanunu", ve "Gümrük Kanunu" gibi bütün kanunlar geniş manada hukuktur. Çünkü bunlar, objektif ve riayeti mecburi birçok kaideleri ihtiva ederler. Mesela bir erkekle bir kadının nişanlanmaları, evlenmeleri, evlendikten sonraki hayatları ve sair hususlarda mevcut münasebetleri tanzim edici hükümlerin

¹⁵⁷ Ahmed Hilmi. İslam Tarihi, Fakülteler Matbaası. İstanbul-1974, s. 556

¹⁵⁸ Bkz. Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e., s. 115.

¹⁵⁹ Sabri Şakir Ansay, a.g.e., s. 106.

¹⁶⁰ Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e. s. 115-117.

hepsi geniş ve objektif manada hukuktur. Yine ölen bir kimsenin bıraktığı mirasın kimler arasında, ne miktarda taksim edileceğini gösteren kaideler de objektif manada hukuktur.¹⁶¹

e) Sübjektif veya Enfüsi Hukuk

Hukukun böyle objektif ve sübjektif diye kısımlara ayrılması modern hukukçuların tasnifinden kaynaklanmaktadır. İslam hukukçuları, böyle bir tasniften ziyade meseleyi hukuk metodolojisinde *hüküm, hâkim, mahkûmun bih* ve *mahkûmun aleyh* tabirleri ile bir tasnif yapmışlardır.¹⁶² Kişilerin münasebetlerini ilgilendiren hükümler, modern ifadesiyle sübjektif hukuk, doğrudan mükellefleri muhatap tutar. Bu konular İslam hukuk teorisinin mahkûmun aleyh bölümünde işlenir. İslam hukukunda mükellefe, yani süjeye mahkûmun aleyh de denir. Çünkü fiillerin gerekli olup olmadığı, kabul veya reddi, bu fiillerin emir veya nehiy sınırlarına dâhil olup olmadığı yönünden hakkında hüküm verilen odur.¹⁶³ Mükellefleri ilgilendiren bu kaide ve kurallara Muhammed Hamidullah, "bunlar, bilhassa Müslüman hukukçuların da dediği gibi, "fürua" yani kanun metinlerine münhasır, vazedilmiş hukuki kaidelerden ibarettir."¹⁶⁴ demek suretiyle, herhangi bir resmi makamın çıkardığı kanun ile bir müçtehidin fıkihta ortaya koyduğu hükümleri yani kaide ve kuralları bir tutmaktadır.

İslam hukukunda sübjektif hukuk, ya da kural ve kaidenin mükellefe bakan tarafı çok önemli bir yer tutar. Kişinin kendi kudret ve kabiliyetinden çevre şartlarına varıncaya kadar genel bir kural, ortama göre şekil kazanır. Zaman ve mekân faktör farkları da aynı konu ile ilgilidir. Bu sebeple tarım toplumunda uygulanan bir kanunu, sanayi toplumunda aynıyla uygulamak mümkün değildir. Konuyla ilgili olarak A. Ahmed Ebu Süleyman şöyle diyor:

"Günümüzde (Kur'an'ın Hz. Peygamber'e indiği) ilk İslami çağın zaman-mekân unsurunda meydana gelen değişimleri tam hesaba katmadan İslami metinlerden hükümler çıkarmaya kalkışmak yoz bir davranış olur. Klasik hukukçular bu tür bir davranışta bulunabilirlerdi. Çünkü ortaçağ sosyal düzeni bütün ortaçağ boyunca temelde değişmeden kaldı. Hem ilk İslami dönem hem de Müslüman ortaçağı genelde zirai toplumlardı."¹⁶⁵

Hukuk dar manasıyla alınınca sübjektif olmaktadır. Sübjektif olarak yani dar manada hukuk ise "hak'lar demektir. Tabi her hakkın karşısında bir vazife vardır. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde sadece hakların ele alınıp vazifelerden bahsedilmemesi büyük bir eksiklik. Bu durumu eleştiren Andre Mercier, hakkın ödevle yani vazife ile birlikte olması gerektiğini savunarak şöyle diyor: "İnsan hakları ancak insan ödevleriyle birlikte düşünülmürse temellendirilebilir."¹⁶⁶

Netice olarak sübjektif anlamda hukuk, objektif hukukun fertlere tanıdığı ve sağladığı yetkiler ve hukuken himaye edilen menfaatlerdir. Sübjektif hukuk varlığını objektif hukuktan alır. Türkçemizde "hukuk" hakk'ın çoğulu olmakla beraber hukuk tabiri objektif anlam için, hak ise sübjektif anlam için kullanılmaktadır.¹⁶⁷

f) İslam Hukukuna Göre Hukuk

¹⁶¹ Mustafa Uzun Postalcı, a.g.e., s. 5-6.

¹⁶² Bkz. Molla Hüsrev, Mirat, s. 275;

¹⁶³ Muhammed Ebu Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, s. 319.

¹⁶⁴ Muhammed Hamidullah, İslam Hukuku Etüdları, Çev: Fuat Sezgin, Zafer Matbası, İstanbul-1984, s. 50.

¹⁶⁵ Abdülhamid Ahmed Ebu Süleyman. İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı, Çev: Fehmi Kuru, Acar Matbaacılık. İstanbul-1985, s.83.

¹⁶⁶ Andre Mercier, İnsan Haklarının Temelleri, (İnsan Haklarının Felsefi Temelleri Uluslararası asemineri. Yayına Hazırlayan: İoanna Kuçuradi, Meteksan Tesisleri, Ankara-1982. s. 15.

¹⁶⁷ Hüseyin Cahit Oğuzoğlu, a.g.e., s. 7-8.

Buraya kadar yapmış olduğumuz hukuk tanımları, daha çok batı kaynaklı modern hukuk anlayışları ve tasniflerine göre yapılmış olan tariflerden ibarettir diyebiliriz. Eğer hukuku temelde ilahi hukuk ve beşeri hukuk diye genel olarak ikiye ayıracak olursak, beşeri hukuk düşüncelerine göre hukukun ne olduğunu bu suretle görmüş bulunuyoruz. Şimdi de İslam hukukçularının hukuk tarifi ve hukuka bakışları üzerinde duralım.

İslam hukuku denildiği zaman, bu kültürle uğraşanların karşısına çıkacak ilk şahsiyet hiç şüphesiz, büyük hukukçu İmam Azam Ebu Hanife'dir. Çünkü İslam hukuku, Roma hukukunda olduğu gibi, resmi bir devlet hukuku olmaktan daha ziyade, özel şahısların meydana getirmiş olduğu kaide ve kurallar bütünüdür, diyebiliriz. Bunu bir müsteşrikin itirafı olarak dinlemek daha güzel olacaktır. Josepli Schacht bu konuda şöyle diyor: "İslam hukuku, bize aşırı bir "hukukçular hukuku" örneğini vermektedir. O, özel mütehasıslar tarafından yaratılmış ve geliştirilmiştir. Devlet değil, sadece hukuk ilmi teşrii bir rol oynamış ve ilmi mahiyette yazılmış olan *elkitapları* kanun gücüne sahip olmuştur. Bu, İslam hukukunun başarılı bir şekilde dini otoriteye dayanmış olma iddiasından ve İslam hukuk ilminin kendi sağlamlık ve devamlılığını teminat altına almasından dolayı mümkün olmuştur."¹⁶⁸ Muhammed Hamidullah İslam'a Giriş adlı eserinde konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "Hicretin ikinci asrından bu tarafa resmi sıfatı olmayan hukukçular tarafından telif edilen hukuk risaleleri görüyoruz. Onlardan en eskisi, Hicretin 120. senesinde vefat eden Zeyd İbn Ali'nin risalesidir."¹⁶⁹

Büyük düşünür Mevdudi de Ebu Hanife'nin özel çalışmaları sonucu meydana gelen İslam hukukunun imparatorlukların resmi hukuku haline geldiğini ifade ederek şöyle diyor: "Özel bir yasama şurasının geliştirdiği bir hukuk sistemi, kendi üstünlüğü ve kurucularının ahlaki güvenilirliği dolayısıyla ülke ve imparatorlukların resmi hukuku oldu."¹⁷⁰

Abdurrahman Azzam'm telif ettiği Ebedi Risalet adındaki eserinin tercümesine bir mukaddime yazan Ahmet Hamdi Akseki İslam'da ruhani bir sulta ve otorite yoktur, demektedir.¹⁷¹ İsmail Fenni Ertuğrul, İslam dininin kırk bir yönden diğer dinlere üstünlüğünü sayarken dokuzuncu madde olarak şunları söylemektedir: İslam dini şer'i-hukuki ahkâm hususunda hiç kimseye imtiyaz vermemiştir.¹⁷² O yüzden hiçbir kimse kendi özel işlerinde başkalarının görüş ve düşünceleriyle hareket etmek mecburiyetinde olmadığı, hatta tam tersine kendi fikirlerine uymak zorunda olduğu gibi; hiç bir yönetim de kendisinden önceki uygulamaları aynıyle devam ettirme yükümlülüğünde değildir.

Bu genel açıklamalardan sonra fıkıhın veya hukukun tarifine geçebiliriz. Muhammed Hamidullah'ın dediği gibi, "Hukuk (fıkıh) klasik İslam hukuk âlimleri tarafından çeşitli şekillerde tarif edilmiştir."¹⁷³ Biz bunlardan sadece Ebu Hanife ile İmam Şafii'ye nispet edilen tarifler üzerinde durmak istiyoruz.

¹⁶⁸ Joseph Schacht. İslam hukukuna Giriş, Çev: Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, A. Ü. Basımevi, Ankara-1977. s. 13.

¹⁶⁹ Muhammed Hamidullah, İslam'a Giriş, Çev: Kemal Kuşçu, İrfan Matbaası, İstanbul-1973, s. 184.

¹⁷⁰ Ebu'l-A'la el-Mevdudi, Ebu Hanife ve Ebu Yusuf, Bkz. M.M. Şerif, İslam Medeniyeti Tarihi, II, 320.

¹⁷¹ Abdurrahman Azzam. Ebedi Risalet, Çev. Hasan Hüsnü Erdem, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık, İstanbul-1961, s. 20.

¹⁷² İsmail Fenni Ertuğrul, Hakikat Nurları, Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş. İstanbul-1949, s. 228.

¹⁷³ Muhammed Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, Çev. Kemal Kuşçu, Ahmet Said Matbaası, İstanbul-1963, s. 4.

aa) Ebu Hanife'ye Göre Hukuk

Hukukun tanıtımı konusunda İmam Azam Ebu Hanife'ye nispet edilen bir tarif şöyledir: "Kişinin leh ve aleyhine olan hükümleri bilmesidir."¹⁷⁴ Yani akıllı, baliğ ve mükellef olan bir kimsenin hak ve vazifelerini bilmesi demektir.¹⁷⁵

Görüldüğü gibi İmam Azam 'ın bu hukuk tarifinde insanın iman, amel ve ahlak yönünden bütün hak ve vazifeleri hukuk içinde etüt edilmektedir. Molla Hüsrev ve Sava Paşa'nın ifadelerine göre Ebu Hanife, inanç ve felsefeyi, tasavvuf ve ahlak; ibadet, muamelat ve ceza gibi bütün hareket ve davranış kaide ve kurallarını hukukun çerçevesi içerisinde düşünmektedir.¹⁷⁶

Daha sonra gelen hukukçular tarafından "amelen" kaydı eklenilmekle bu tarif "Hukuk, kişinin fiil, davranış ve muamele ile ilgili olan hak ve vazifelerini bilmesidir." şeklini almıştır. İbn Haldun eserinde bu tarifi vererek şöyle diyor: "Fıkıh, Tanrı'nın teklif sahibi olan kullarının iş ve amelleri ile ilgili olan vacip, haram, müstehab, mekruh ve mubah gibi hükümlerden bahseden ve bunları öğreten bir ilimdir."¹⁷⁷ Bu anlayışa göre tasavvuf ve ahlak, inanç ve felsefe hukukun dışında bırakılmış olmaktadır.

Bu durumda kişi neyi yapacak, neyi terk edecek, kendi alacağı nedir ve topluma vereceği nedir, yani alacak ve borcunu, hak ve vazifesini bilecektir. Hem bu hususta kendisi karar verecek, başkalarının maşası ve oyuncağı olmayacaktır. İslam hukukunda birey ile toplum, fert ile devlet her ikisi de hukuk süjesi olup birisi alacaklı olduğu zaman diğeri borçlu olur. İslam'da fert ile devletin hak ve vazifeleri belirlenmiştir. Ferdin hakkı devletin vazifesi, devletin hakkı da ferdin vazifesi demektir. Abdülkerim Zeydan İslam'da Fert ve Devlet adlı kitabında ferdin haklarının neler olduğunu ve devletin hangi haklara sahip bulunduğunu açıklamaktadır.¹⁷⁸

Ebu Hanife tarafından yapılmış olan bu hukuk tarifi, "*fıkıh*" kelimesinin sözlük anlamıyla alakalıdır. Zeydan'ın dediği gibi İslam hukuku tabiriyle kastedilen şey, "*fıkıh*"dır.¹⁷⁹ Fıkıh'ın kelime manası ise, bir şeyi bilmek ve anlamaktır. Konuşanın maksadını sözünden anlamaya da "fıkıh" denir. Bunun için ayetlerde: "...Böyle iken onlara, o kavme ne oluyor ki, (kendilerine söylenen) hiçbir sözü anlamaya yanaşmıyorlar?"¹⁸⁰, ve dediler ki, "Ey Şüayb, biz sen in söylemekte olduğundan birçoğunu iyice anlamıyoruz"¹⁸¹ buyurulmuştur.

bb) İmam Şafii'ye Göre Hukuk

İmam Azam Ebu Hanife hukuku, kişinin hak ve vazifelerini bilmesidir, diye tarif ederken İmam Şafii de şöyle bir tarif getiriyor: "Hukuk (fıkıh), şer'i-ameli hükümleri tafsili delillerinden çıkarıp bilmektir."¹⁸² Bu tariflerin her ikisi de Büyük Haydar Efendi'nin dediği gibi, netice itibarıyla aynı olup

¹⁷⁴ Pezdevi, Keşkül-Esrar I, 5; Molla Hüsrev, Mir'at, s. 10; Abdül-kadir Şener, Kıyas İstihsan İstislah, Elif Matbaacılık, Ankara- 1974, s. 19.

¹⁷⁵ Bkz. Hayreddin Karaman, İslam Hukuku, I, 23; Ali Fuad Başgil, Din ve Laiklik, Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık, İstanbul-1962, s. 236, dipnot: 130.

¹⁷⁶ Molla Hüsrev, Mir 'at, s. 10; Sava Paşa, İslam Hukuku, I, 123.

¹⁷⁷ İbn Haldun, Mukaddime, Çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1970, II, 483.

¹⁷⁸ Daha fazla bilgi almak için bkz. Abdülkerim Zeydan, İslam'da Fert ve Devlet, Çev: Cemal Arzu, Düşünce Yayınları, Mute Basımevi, İstanbul-1978, s. 32, 97.

¹⁷⁹ Bkz. Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, s. 109.

¹⁸⁰ Nisa 4/ 78.

¹⁸¹ Hud 11/91.

¹⁸² Bkz. Molla Hüsrev, Mir 'at, s. 11.

aralarında pek fark yoktur.¹⁸³ Burada Şafii hazretleri, "şer'i" derken Allah'ın hitabına dayanan kural ve kaideleri kastetmiş olup akla dayanan hükümler ile hisse ve duyuya dayanan hükümler, mesela "Parça bütününden küçüktür" ve "Ateş sıcaklık verir" gibi kurallar tarifi dışında tutulmuştur. Nitekim Hayreddin Karaman, "şer'i" kelimesinin yerine "din" kelimesini getirerek Şafii'nin tarifini şöyle nakletmektedir: "Dinin ameli hükümlerini, muayyen delil ve kaynaklardan elde ederek bilmektir."¹⁸⁴ Tehanevi de eserin- rinde fıkhi-hukuku tarif ederken, İmam Şafii'nin tarifini tercih ederek onu almış; İmam Azam Ebu Hanife'nin tarifinden hiç söz etmemiştir.¹⁸⁵ Muhammed Ebu Zehra da aynı Tehanevi gibi davranmış hukuku tarif ederken İmam Şafii'nin tanımını almış, fakat bu tarifi ona ait olup olmadığından hiç söz etmemiştir.¹⁸⁶

İmam Şafii'nin hukuk metodolojisine dair yazmış olduğu "*Risale*" adlı eserinde ayetlerde geçen "*hikmet*" kelimesini Hz. Peygamber'in sünneti ile yorumlaması, onun hukuk anlayışı hakkındaki sistemin ne olduğu hususunda bize ipuçları vermektedir. Hâlbuki aynı kelimeyi Hanefiler İbn Abbas'tan gelen bir rivayete dayanarak fıkıh-hukuk diye yorumlamaktadırlar. İmam Şafii, şu ayetlerde geçen "*hikmet*" kelimesini sünnet ile tefsir etmektedir:

"Rabbimiz, onlara kendi içlerinden, senin ayetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve *hikmeti* öğretecek onları temizleyecek bir elçi gönder."¹⁸⁷ "Nitekim kendi içinizden, size ayetlerimizi okuyan, sizi temizleyen, size kitap ve *hikmeti* ve size bilmediklerinizi öğreten bir elçi gönderdik."¹⁸⁸ "Allah onlara kitap ve *hikmeti* öğreten bir elçi gönderdi."¹⁸⁹ İmam Şafii eserinde bu iki ayetten başka diğer ayetleri¹⁹⁰ de zikrederek şöyle demektedir: "Allah bu ayetlerde kitabı andı; o, Kur'an'dır. Ve bir de hikmeti andı ki, o da Allah Resul'ünün sünnetidir. Ben, bunu güvendiğim, Kur'an'ı bilen ehli-ilim birinden duydum. Çünkü burada Kur'an-ı Kerim zikrediliyor ve ondan sonra hikmet kelimesi getiriliyor. Kitabı ve hikmeti kullarına talim etmekle Allah, onlara yapmış olduğu iyiliği dile getirmektedir. Doğrusunu Allah bilir ama burada ancak "Hikmet, Allah Resul'ünün sünnetinden başka bir şey değildir." demek caizdir.¹⁹¹

Serahsi ise eserinde fıkıh-hukukun ahkâmı tanımak, onun helal ve haramını bilmek demek olduğunu zikir ederek, Cenab-ı Hakk'ın Kur'an-ı Kerim'inde bundan "*hayr-ı kesir*" (çok hayır) diye bahsettiğini söyleyip şu ayeti delil getiriyor: "Allah hikmeti dilediğine verir; hikmet verilen kimseye de çok hayır verilmiştir."¹⁹² İbn Abbas ve ondan başka diğer sahabeler, ayette geçen "*hikmet*" kelimesini fıkıh ilmiyle tefsir etmişlerdir.¹⁹³ Şu ayette kastedilen anlam da aynı şeydir: "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et."¹⁹⁴

Yani Allah'ın yoluna hukuku açıklamak ve şeriatın güzelliklerini dile getirmek suretiyle davet et demek olur. Nitekim Hz. Peygamber Abdullah İbn Abbas yoluyla şöyle buyurmuşlardır: "Allah kime hayır vermek dilerse onu dinde (ki hükümleri) anlayış sahibi yapar."¹⁹⁵

Bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi İmam Şafii'ye göre hukuk daha çok sünnete dayanmalı ve hukuk kural ve kaideleri daha çok oradan elde edilmelidir, diyebiliriz. İslam hukukuyla meşgul olanların bileceği gibi Hz. Peygamber'in vefatından Şafii'nin zamanına kadar hadis fıkhi ve ehli rey

¹⁸³ Büyük Haydar Efendi, Usul-i Fıkıh Dersleri, Fatih Matbaası, İstanbul, T.Y. s. 7.

¹⁸⁴ Hayreddin Karaman, İslam Hukuku, I, 23.

¹⁸⁵ Bkz. Tehanevi, a.g.e., II, 1157.

¹⁸⁶ Muhammed Ebu Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, s. 17.

¹⁸⁷ Bakara 2/129.

¹⁸⁸ Bakara 2/151.

¹⁸⁹ Al-i İmran 3/164.

¹⁹⁰ Bkz. Cuma 62/ 2; Bakara 2/ 231; Nisa 4/113; Ahzab 33/ 34

¹⁹¹ Muhammed b. İdris eş-Şafii, er-Risale, Tahkik: Ahmed Muhammed Şakir, T.Y. Y.Y. s. 78.

¹⁹² Bakara 2/ 269.

¹⁹³ Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, Usulü's-Serahsi, Darül-Marifet. Bevrut-1973 (1393), I, 9.

¹⁹⁴ Nahıl 16/125.

¹⁹⁵ Buhari, İlim, 11; Müslim, İmara, 175, Zekât. 98-100; Tirmizi, İlim, 4; İbn Mace, Mukaddime, 17.

fıkhı olmak üzere iki türlü hukuk anlayışı vardı. Muhammed Ebu Zehra İmam Şafii'yi bu her iki ekolü kendisinde birleştirmiş olan bir şahsiyet gibi görmektedir.¹⁹⁶

B- Hukukun Sebebi

Hukuk sadece insanlar arasında değil, diğer tüm varlıklara karşı da dengeli ve adil davranmanın bir sembolüdür. Hukukta adalet fikrinin ve devlet yönetiminde adaletin gözetilmesi hususunda İbn Teymiye, el-Hisbe Fi'l İslam adlı eserinde, adaletin önemine işaret ederek şöyle diyor: "İnsanlar, zulmün sonunun korkunç, adaletin sonunun ise sevinçli ve güzel olduğu hususunda tartışma yapmamışlardır. Hatta bu yüzden "*Allah, kâfir de olsa, adil devlete yardım eder; mümin de olsa, zalim devlete yardım etmez*" diye bir rivayet vardır.¹⁹⁷

Adnan Güriz, Hukuk Felsefesi adlı eserinde "Tabiatta bütün olaylar arasında sıkı bir nedensellik (illiyet) bağının mevcut olduğu fikri, modern bilime aittir.", diyor.¹⁹⁸ Eğer biz, varlıklar arasında insanın niçin hukuk sahibi olduğunun sebebini doğru bir şekilde araştırıp bulursak, problemin yarısını çözmüş oluruz. İnsan, hayvan, bitki ve cansız varlıklar arasında insanın müstesna bir yeri olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Peki, insana bu yüce mevki ve bu dereceyi kazandıran şey nedir diye bir soru soracak olursak, nasıl bir cevap ile karşılaşacağız. Aynı Soruyu Celalettin Devvani sormuş ve cevabını da kendince bulmuştur. Bahtiyar Hüseyin Sıddıki, Celalettin Devvani'nin hayatı ve eserlerini anlatırken konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: "İnsana bu yüksek sorumluluk makamını kazandıran şey nedir? Devvani cevabı Hz Ali'nin (r.a.) bir sözünde bulur; buna göre, insan meleklerle hayvanlar arasında orta bir mevki işgal eder. Birinciler akıl sahibidir, şehvet ve gazaptan yoksundur. Onların ne günaha sevk eden güçleri, ne de seçme hürriyetleri vardır; tabiat bakımından mükemmel oldukları için ahlakın üstündedirler. Diğer taraftan, ikinciler şehvet ve gazap sahibidir, akılları yoktur ve bu yüzden akıldışı (irrational) dürtülerini kontrol etmekten aciz oldukları için ahlakın altındadırlar. İnsan ise her ikisine de sahiptir. Bununla birlikte o, şehvet ve gazabı akla boyun eğdirmekle meleklerin üstüne yükselebilir ve yine eğer şehvet ve gazap aklını esir alırsa hayvanların altına düşebilir. Hayvanlar akılları bulunmadığından mazur sayılabilir, lakin insan mazur görülemez. İnsan kemalinin itibarı, onun yaratılıştan günaha meyyal olması ve kötülüğe düşünerek karşı koymasıyla artar; melekler çekişme, düşünme ve seçme zahmetlerinden masundurlar. Böylece, yalnız insan hürdür, sorumludur ve bundan dolayı ahlaki varlıktır ve onun tavrının halifeliğe uygun olması, bu temel üzerine kurulmuştur."¹⁹⁹

Devvani burada insanı meleklerle karşılaştırmakla yalnız fiziki değil aynı zamanda metafizik bir açıklama meydana getirmiştir. İslam hukukçuları da insanın hukuk sahibi olmasını fizikten daha ziyade metafiziğe dayandırmaktadırlar. İslam hukuk felsefesi üzerine çalışmaları bulunan Hıristiyan Sava Paşa, İmam Azam'ın hukuku metafiziğe dayandığını söylüyor.²⁰⁰ Hilmi Ziya Ülken de İslam Düşüncesi adlı eserinde bu konuda daha geniş bilgi vererek şöyle diyor:

"Asıl *fıkıh*, mutlak felsefesine ve metafiziğe dayanır. Mukavele nazariyesini de doğrudan doğruya metafizikten çıkarır. Çünkü asıl *fıkıhta* insanın Allah karşısındaki vaziyeti bizzat külli akıl olan Allah'ın onun bir parçası, yani cüz'i akılla münasebete girişmesiyle mümkündür. Bu münasebet cüz'ün külle vazife ile teveccüh etmesini ve küllün cüz'e haklar bahşetmesini icap ettirir.

Fıkıh sistemi Roma hukuku ve *Kant*'tan aynı derecede ayrılır. Roma hukuku objektif harici haklar kabul eder ve hareket noktası hak mefhumudur. *Kant* ise yalnız menşei mutlak olan bir vazife prensibini kabul eder. *Kant*'ın hukuk nazariyesi ahlakının bir faslıdır. *Fıkıh sistemi karşılıklı haklar ve*

¹⁹⁶ Bkz. Muhammed Ebu Zehra, İmam Şafii, Çev: Osman Keskiöglü, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1969, s. 62-85.

¹⁹⁷ Ahmet İbn Teymiye, el-Hisbe Fi'l İslam, Selefiyye Matbaası, Kahire-1387. s. 4.

¹⁹⁸ Adnan Güriz Hukuk Felsefesi, A. Ü. Basımevi. Ankara- 1985, s.93.

¹⁹⁹ Bahtiyar Hüseyin Sıddıki, Celalettin Devvani, Çev. Kasım Turhan, (M.M. Şerif, (Editör) İslam Düşüncesi Tarihi, Gündoğdu Matbaası. İstanbul-1991, İli, 104.

²⁰⁰ Sava Paşa, a.g.e., I. 87.

vazifeler sistemidir. Her hak bir vazifeyi, her vazife de bir hakkı icap ettirir. Bu adeta bugünkü dile çevrilirse fertle cemiyet arasındaki bir karışıklığı kabul etmek demektir. Vakıa asıl olan vazifedir. Fakat bu derhal yine aynı prensip neticesi olarak vazifenin ifa edilebilmesi için lazım gelen hürriyet şeklini almıştır. Yani *fıkıh* felsefesi Ziya Gökalp gibi "gözlerimi kaparım, vazifemi yaparım" demez; vazifeyi yapmak için gözlerimin açık olması lazımdır.²⁰¹

Böylece anlaşılıyor ki, İslam'ın hukuk sistemi fizikten ziyade metafiziğe dayanır; çünkü İslam hukukunun kaynağı ilahidir; zira dine dayanmaktadır. Din ise Allah katındandır. Modern hukukun kaynağı ise kanunları yapan insanlardır²⁰² ve dolayısıyla akıldır.

İslam hukukçuları, insanın hukuka ehil olmasının⁸²⁻sebebini, Allah ile insanlar arasında ruhlar âleminde geçen sözleşmeye dayandırır.²⁰³ Böylece hukukun sebebi, ruhlar âleminde Allah'a verilen söz ve onunla yapılan fitri sözleşme olmaktadır. Konuyla ilgili olan ayette şöyle buyrulmaktadır: "Kıyamet gününde, "Biz bundan habersizdik" demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini aldı ve onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" (Onlar da), "Evet (Rabbimiz olduğuna) şahit olduk." dediler."²⁰⁴

İşte İslam'da hukuk, bu fitri mukaveleye dayanmaktadır. Bilindiği gibi, Jeari Jacques Rousseau, sosyal hayatın sanki içtimai bir mukavele ve sözleşme neticesinde oluşup devam ettiği hususundaki görüşünü kitabına isim yaparak açıklamaya çalışmıştır.²⁰⁵ Bu ayet-i kerimeyi tefsir ederken Elmalılı, "İnsan, Rabbi ile kendisi arasında böyle bir icab ve kabulün neticesi olan fitri bir akid altına girmiş ve kendi özünde Rabbine şahitlik ve kulluğu taahhüt etmiştir ki, bu mukavele ve bu fitri sözleşme, insanoğlu için dini, hukuki, medeni ve içtimai bir kaynaktır." dedikten sonra dipnotta şunları yazmaktadır: İnsan sosyal bir varlıktır, diyenler bunu eksik bir şekilde kabul etmişler ve içtimai mukavele ve içtimai ruh nazariyelerini bundan almışlardır.²⁰⁶

Şu halde Elmalılı'ya göre, Jean Jacques Rousseau gibi içtimai mukavele ve içtimai ruh teorilerini ortaya atanlar, bunları hem ilahi mukaveleden almışlar ve hem de doğru olarak değil, yanlış ve eksik olarak almışlardır. Tabi bu sözleşme, tefsirlerde belirtildiği üzere temsili bir sözleşmedir. Bu insanın sözleşme gününde Allah'ı Rabb olarak tanıması, Allah'ın verdiği görevi üstlenmesi, diğer varlıkların ise bu görevi kabul etmemesi, başka ayetlerde daha geniş olarak açıklanmaktadır: Mesela şu ayette "Biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk; onu yüklenmekten kaçındılar, onun sorumluluğundan korktular; onu insan yükledi."²⁰⁷, buyrulmaktadır. Ayette geçen "*emanet*" kelimesini Âlûsî, riayet edilmesi ve korunup muhafaza edilmesi lazım gelen *hukuk* diye açıklamıştır.²⁰⁸

Şu halde hukuki sorumluluğu ve başkalarının haklarını koruma görevini üstlenen insan, bu özelliği ile diğer varlıklardan ayrılmaktadır. Zaten diğer yaratıklardan ayrı olarak akıl sahibi olmasının sebebi de budur. Çünkü Allah ona akıl nimetini bu görevi üstlendiği için vermiştir.²⁰⁹ Bu sebeple yukarıda söylediğimiz gibi, insanın hukuk sahibi olmasının sebebi, teknik terim olarak "*zimm*" kelimesiyle ifade edilir ki, böylece insan, hayvan, bitki ve cansız varlıkların haklarını koruma görevini üstlenmiş olmaktadır. Zaten "*hilafet*" de hemen hemen aynı manaya gelmektedir.

²⁰¹ Hilmi Ziya Ülken, İslam Düşüncesi, Rıza Coşkun Matbaası, İ. Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul-1946, s. 82.

²⁰² Bkz. Abdülkadir Udeh, Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk, I, 73.

²⁰³ Bkz. Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsi, Usulü's Serahsi, Darül-Marifet. Beyrut- 1393-1973, II, 332-335; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, Keşfu'l-Esrar, Dersaadet-1308, IV, 1358; Molla Hüsrev, Mir 'at, s. 321; Büyük Haydar Efendi, Usul-i Fıkıh Dersleri, Fatih Matbaası, İstanbul, T.Y. s. 365; Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye. I, 227. Osman Keskioglu, İslam Hukuku, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1969, s. 193

²⁰⁴ Araf 7/172."

²⁰⁵ Bkz. Jean Jacques Rousseau, Toplum Sözleşmesi, Çev: Vedat Günyol, Adam Yayıncılık, İstanbul-1982.

²⁰⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, III, 2324.

²⁰⁷ Ahzab 33/ 72.

²⁰⁸ Şihabüddin Mahmud el-Âlûsî Ruhu'l-Meani, et-Tıbaatü'l-Müniriyye Beyrut, T.Y. XXII. 96.

²⁰⁹ Molla Hüsrev, Mir 'at, s. 321.

Taberi²¹⁰ ve Alusi'ye²¹¹ baktığımız zaman, halifelikten maksadın, Allah adına, bütün yeryüzünü imar etmek, insanları idare etmek ve insanlar arasında Allah'ın emirlerini uygulamaktan ibaret olduğunu görürüz.

İşte bundan dolayı varlıklar arasında sadece insanın hukuk sahibi olmasının sebebi, teknik terim olarak "*zimmət*" kelimesiyle ifade edilir ki, bu, insan, hayvan, bitki ve diğer cansız varlıkların haklarını koruma emanetini üstlenmek demektir. Bu görevi yerine getirebilmesi için kişinin akıllı olması şarttır.²¹² Hiç şüphesiz bu zimmət sıfatı, tamamen takdiri ve itibari bir vasıftır. Muhammed Ebu Zehra hukukta böyle farazi bir vasfın tasavvur edilmesinin hoş karşılanmasını isteyerek şöyle diyor: "Hukukta böyle farazi bir vasfı kabul etmek tuhaf karşılanmamalıdır; çünkü şer'i ve hukuki işlerin bir kısmı böyle var sayılan şeylerden ibarettir ki, bunların vücudunu Şari' farz ve takdir etmiştir."²¹³

Hukuku sadece fiziğe dayandıran pozitivist nazariyeler, akli hukuk için bir sebep olarak görmek durumundadırlar. İslam ise yukarıdan beri anlattığımız gibi, hukukun sebebini Allah'a verdiğimiz söz, hukukun şartının ise akıl olduğunu kabul eder. Hâlbuki sebep ile şart arasında önemli farklar bulunmaktadır.²¹⁴

Aklı hukuk için bir sebep kabul etmenin sakıncası, sebep ortadan kalkınca netice de kalkacağı için, doğuştan veya sonradan akli başında olmayanların sanki hukuku yokmuş gibi bir durum ortaya çıkmış olur. Mesela Roma Hukuku ile İslam hukuku, belki bu bakış açısının farklılığı sebebiyle, şahsiyetin başlangıcı konusunda ihtilaf etmişlerdir.

Roma hukukunda şahsiyet, doğumla başlatılırken, İslam hukukunda şahsiyet ve şahsiyetin haklar bölümü, ceninin ana rahminde teşekkülü ile başlatılır. Bunun için de cenin ana karnında olduğu halde miras, vasiyet ve nesep gibi bir takım haklara sahip olur.²¹⁵ Ancak ceninin zimmeti zayıf olduğundan, aleyhine olan hükümler yani görev ve borçlar üzerine vacip olmaz Bu yüzden velisinin cenin adına alacağı şeylerin ve borçların bedelini ödemek cenine değil velisine düşer.²¹⁶

Burada sonuç olarak şunu söylemeliyiz ki, hukukun sebebini bulup tespit etmek hukuk açısından çok önemli bir olaydır. Çünkü hukuk başka bir anlamıyla aynı zamanda temsil kurumu demektir. İnsanoğlu yeryüzünde adeta Allah'ın bir memuru ve görevlisi olarak vazife görmektedir. Tabir caiz ise onun bir temsilcisi-halifesidir. İşte insana diğer mahlûklardan farklı olarak hukuk, kişilik ve şahsiyet kazandıran nokta ve asıl sebep burada bulunmaktadır. İnsandan başka diğer varlıklar ise hukuk, kişilik ve şahsiyet sahibi değildirler. İnsanın da tek kişiliği vardır. İnsan kişiliğini dışarıdan değil bizzat kendisinden alır. Yani başka sebeplerle üç, beş veya on kişiliğe sahip olamaz. Bu demektir ki, dini, ilmi, içtimai, idari, siyasi, iktisadi veya hukuki, hangi alanda olursa olsun, şahsiyet sahibi bir insanın bir tek oy hakkı vardır. Tekrar edelim tek bir oy hakkı vardır; herhangi bir sebeple daha fazla oy hakkına sahip olamaz. Öyleyse burada hemen sormak gerekiyor: Bugün bazı şirketlerde yüzde elli bir hisseye sahip olan kişi, yüz oydan elli bir tanesine sahip oluyor; diğer geri kalan kırk dokuz hissenin sahibi kırk dokuz kişi olsa bile, elli bir oya sahip olan tek kişinin dediği oluyor ve kırk dokuz kişi yok sayılıyor. Peki, bu bir kişiyi elli bir kişi yapan şey nedir? Mal veya para denilecek olursa, daha önce geçtiği üzere, Allah'ın emanetini insanın dışında hiçbir varlık kabul etmedi. Onun için mesela devlet ve hazine gibi zaruri ihtiyaç olan yerler müstesna, mal, para ve eşyaya kişilik verilemez ve onlardan kişilik alınamaz.

²⁰⁹ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi. Camiu'l-Beyan AnTevîl-il Kur'an. Mısır-1964,1, 199-200.

²¹¹ Bkz. Âlûsî, a.g.e. I. 220.

²¹² Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen. Hukuk-ı İslamiyye, I. 228.

²¹³ Muhammed Ebu Zehre İslam Hukuku Metodolojisi, s. 322.

²¹⁴ Bkz. Molla Hüsrev. Mir 'at s. 4-45: Muhammed Ebu Zehra. İslam Hukuku Metodolojisi, s. 65-69.

²¹⁵ Bkz. Hüseyin Cahit Oğuzoğlu, a.g.e., s. 51; Molla Hüsrev, a.g.e., s. 321; Muhammed Ebu Zehra, a.g.e., s. 322.

²¹⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye, I, 227.

İslam'da bütün hak ve hukukun kaynağı ve mercii, tüm varlıkların yaratıcısı olan Allah Teâlâ'dır.²¹⁷ Romalılar için kanun, halk iradesinin bir ifadesidir; İslam hukukunda ise kanun Allah'ın iradesidir.²¹⁸ Hukukun sebebini Allah'ın dışında arayan beşeri hukuklar işte böyle çelişkilere düşerler. Allah ile insan arasındaki irtibatı anlamayan ve hukuku sadece varlığa ve fiziğe dayandıran bu hukuklar, hayvan, bitki ve hatta cansız varlıklara bile kişilik vermişlerdir. Böylece ya insanı eşya gibi düşünmüşler; ya da eşyayı insanın seviyesine çıkarmışlardır. Bu sebeple hayvan, cansız varlık ve hatta ölümler bile cezai sorumluluk taşır, gerektiğinde bunlara ceza da verilir.²¹⁹

-84-

C- Hukukun Şartı

Hukukun sebebini incelerken gördük ki, hukuk ancak Allah'la fitri sözleşme yapan ve Allah'ın emanetini kabul eden insana verilmiş ve onun dışında hiçbir varlığa verilmemiştir. Kendisine hukuk ve irade verilen yani düşünüp karar verme, hadise ve olaylar karşısında üç beş çözüm yollarından doğru bulduğu herhangi birini seçme kabiliyeti verilen bu insanoglundan herkes bu görevi yapabilir mi yoksa bunun bir şartı var mı bunu açıklamaya çalışalım.

Hukuku ilmiştiren, onun hükümlerini, bir takım kaide ve kurallarını bir illete ve sebebe bağlayan, illet ve sebebini bulduğu yerde hükmü tespit eden, sebep yoksa hüküm de yoktur diyen ve bu işi tarihte ilk defa yapan, Muhammed Hamidullah'ın iddiasına göre Müslümanlardır. Muhammed Hamidullah Müslümanların bunu ortaya koydukları Usul-ü Fıkıh (Hukuk Felsefesi veya Hukuk Metodolojisi) sayesinde yaptıklarını ve dünyada böyle bir konu üzerine yazılmış en eski eserin, mücerret hukuk ilminin vazıı- kurucusu İmam Şafii'nin "*Hukukun Kökleri*" (Usulü'l-Fıkıh) adını verdiği "*Risale*" isimli eseri olduğunu ve İmam Şafii'ye göre bu ilim, kökleri teşkil ettiği halde, kanun kaideleri dalları (füruu) meydana getirmektedir, der.²²⁰

Ömer Nasuhi Bilmen de konuyla ilgili olarak fıkıh usulü ilmini ilk kuran şahsın İmam Azam'ın öğrencisi İmam Ebu Yusuf olduğunu, ancak bu konuda o bir kitap telif etmediğini; fıkıh usulüne dair ilk kitap yazma şerefine İmam Şafii hazretlerine ait olduğunu açıklamaktadır.²²¹

Bu konuda Ahmet Hamdi Akseki, daha da ileri giderek, zamanımızdaki madde ile meşgul olan tecrübî ilimler için konulmuş bulunan metotları, Müslümanların daha önce hukuki olaylarda kullandıklarını, bugün nasıl tabiat kanunlarını bilmek için tabiat olaylarının sebebini bilmek gerekirse, fıkıh kurallarını tatbik edebilmek için de hükmün sebebini bilmek gerekir diye bir açıklama getirmektedir. Akseki, bu hususta "Şer'i İlimlerin Kıymeti" başlığı altında şunları söylemektedir:

"Şimdi söylediğimiz veçhile, İslam alimleri İslami olan memba ve kaynakları kendilerine mahsus menhec, "metodoloji" ve usullerle tetkik ederek "Tefsir, Hadis, Tevhid, Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Ahlak ve Tasavvuf" ve diğer ilimleri meydana getirmişlerdir. İslami olan ilimlerde tatbik olunan usuller, bugün modern ilimlerde kabul ve tatbik edilmekte olan usul ve menheclere tamamıyla uygundur.

Çağımızda matematik ilimlerinde hâkim olan delil; tecrübi ilimlerde hâkim olan tecrübe; tüme varım, temsil, varsayım, sınıflama; tarih ilimlerinde hâkim olan haber ve rivayet tamamıyla İslam âlimleri tarafından İslam ilimlerinde tatbik edilmiştir. Fransız filozoflarından Descartes (1596-1650) ile İngiliz filozoflarından Bacon (1561-1626) ve Stuart Mili (1806-1873) in ortaya koydukları Nedensellik Kanunu'nu onlardan çok zaman evvel İslam âlimleri tatbik etmişlerdi. Gerçekten son çağ filozoflarının olayların sebebini bulmak için kullandıkları bu usul, Fıkıh Usulü âlimleri tarafından

²¹⁷Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, IV, 2676; Muhammed Hamidullah, İslam Fıkıhı ve Roma Hukuku, Çev. Kemal Kuşçu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul-1964, s. 9.

²¹⁸Muhammed Hamidullah, İslam Fıkıhı ve Roma Hukuku, Çev. Kemal Kuşçu, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul-1964, s 20

²¹⁹Bkz. Abdülkadir Udeh, Mukayeseli İslam Hukuku, II, 13.

²²⁰ Muhammed Hamidullah, İslam Hukuk Etütleri, s. 22.

²²⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye, I. 42.

olayların hükümlerinin sebeplerini bulmak için tatbik ediliyordu. Bugün bir olayın sebebi belirlendikten sonra nasıl bir kanun belirlenmiş olursa, hukukta da olayı ilgilendiren şer'i bir hükmün sebebi belirlendikten sonra hüküm ortaya konur. Bugün tabiat kanunlarını bilmek için tabii olayların sebebini bilmek nasıl gerekiyorsa, hukuk kaidelerinin tatbik edilmesi için de hükümlerin sebeplerini bilmek gerekir. İşte İslam ilimleri bu usul çerçevesinde meydana gelmiş ve toplanmıştır."²²²

Ömer Nasuhi Bilmen de konuyla ilgili olarak, Batıda fizik, kimya ve biyoloji gibi deneysel bilimlerde uygulanan usul ve metodu İslam âlimlerinin dilde, yani Kur'an-ı Kerim ve Sünnet 'ten hüküm ve kanun çıkarmada bin iki yüz yıl önce tatbik ettiklerini, böyle Müslümanların sosyal (ve hukuk) kanunları bulmada kullandıkları metodu Batı bilginlerinin madde kanunlarını bulmada kullandıklarını ifade ederek şöyle diyor:

"Son zamanlarda batı bilginleri; tarihlerde, kanunlarda, deneysel bilimlerde ve başka yerlerde tatbik edilmek üzere (metodoloji= tatbiki mantık) denilen mecmua-i usulü tedvin ederek ilim alanında bir muntazam tetkik ve tenkit yolu meydana getirmişlerdir. İslam âlimleri ise bundan bin iki yüz şu kadar yıl önce "*fıkıh usulü*" ilmini tedvin etmişlerdir ki, bu güzide ilim, dil ile ilgili meselelere, rivayetlere, kelime ve cümlelerin özellik ve ayrıcalıklarına, delillerin kuvvet ve zayıflık derecelerine ve diğerlerine yönelik olan en gelişmiş usul ve kaideleri kendisinde toplamış bulunmaktadır. "*Hadis usulü*" ilmi de bu hususta ayrıca anılmaya değerdir. Artık kendisini hukuka vermiş hiçbir kimse bu usul ilminden uzak kalamaz."²²³

İşte görüldüğü gibi İslam âlimleri hukuki hareket ve davranışların sebeplerini, şartlarını rükün ve illetlerini açıklamışlardır. Yine Ömer Nasuhi Bilmen' in ifade ettiği gibi, rükün, illet, şart, sebep ve alamet gibi hükmü meydana getiren unsurların ayrı ayrı mahiyet ve kısımları vardır.²²⁴ Türkçemizde bunları tam anlamıyla karşılayacak tasnif edilmiş kelimeler yoktur. Aynı doktorların ve tıp öğrencilerinin tıbbi bir meseleyi tartışırken hep ilmi dilde kullanılan Latince terim kelimeleri kullandıkları gibi biz de bir İslam hukuk kural ve kanununu tartışırken onun terim kelimelerini kullanmak zorundayız. Çünkü mesela illet, sebep, şart, rükün ve alamet ayrı ayrı anlamlar ifade eden terimlerdir. Bu terimler yerine Türkçe kelimeler bulmaya çalışsak buna gücümüz yetmez.

Bu uzun açıklamalardan sonra İslam'da hukukun şartı, yani bir görevi yerine getirmenin şartının akıl olduğunu söylemeliyiz. İslam hukukçuları, bir insanın mükellef olabilmesi için yani kanun karşısında muhatap sayılıp herhangi bir şeyden sorumlu tutulabilmesi için onun akıllı olmasını şart koşmuşlardır. Mesela kişinin hibe gibi hukuki bir muameleyi icra edebilmesi için onun akıllı ve baliğ olmasını İslam hukukçuları şart koşmuşlardır.²²⁵ Şu halde akıl insanın hukuk süjesi olabilmesi için sebep değil şarttır. Onun hukuki bir varlık olmasına insan olması yeterlidir. Fakat hukukunu icra edebilmesi için sadece insan olmak yeterli değil ayrıca bir de akıllı olmak gerekir. İslam hukukçuları bu konuları daha çok "ehliyet" bahsinde ele alıp incelemişlerdir.²²⁶

D- Hukukun Amacı

Yeryüzü bir imtihan alanıdır.²²⁷ İslam'a göre hayatın bir amacı vardır ve bu Allah'ın imtihanını kazanmaktır. Hal k dilinde bu Allah'ın rızasını kazanmak şeklinde ifade edilir. Ayette bu hususa değinilerek şöyle buyrulmaktadır: "O, hanginizin daha güzel iş yapacağını denemek için ölümü ve hayatı yarattı."²²⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, imtihanda olan bu insanoğluna baskı yapılması değil, tam

²²² Ahmet Hamdi Akseki, İslam Dini, Başnur Matbaası, Ankara-1972, s. 31-32.

²²³ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye, I, 40.

²²⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye, I, 217.

²²⁵ Bkz. Abdülkadir Şener, İslam Hukukunda Hibe, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara-1984, s. 36, 80.

²²⁶ Bkz. Serahsi, Usul, II. 333; Pezdevi, Keşfu'l Esrar, II, 1357; Molla Hüsrev, Mir 'at, s. 321.

²²⁷ Hüseyin Hatemi, İslam Hukukunda devlet Yapısı, Hareket Yayınları, İstanbul-1970, s. 25.

²²⁸ Mülk 67/2.

tersine ihtiyar ve iradesinin kendi eline verilmesini ve hiçbir kimseye din ve vicdan baskısı yapılmamasını isteyerek şöyle diyor: "Bu dünya bir dar-ı imtihanıdır. İnsanlar ihtiyara malik olmadıkça haklarında imtihan icrasına imkân bulunmaz. Bunun içindir ki, hiçbir kimseye din-i İslam'ı kabul etmesi için cebir edilemez."²²⁹ Turnagil, hareket ve davranışlarına mükâfat veya ceza biçilen insanın ihtiyar ve iradesinin elinde olması gerektiğini söylemektedir.²³⁰

Ahmed ez-Zerqa, İslam şeriatının maksadını şu cümlelerle açıklıyor: "İslam dini veya şeriatından maksat: İslam'ın beşer topluluğunu ulaştırmak istediği İslah hedeflerini gerçekleştirmek, insanlığı, onlara gaye kıldığı kâmil seviyeye kavuşturmak için uygulanmasını talep ettiği emir ve hükümler mecmuasıdır."²³¹

Fıkıh usulünde "makasidü's şeria" adı verilen İslam hukukunun ana gayeleri, Gazali'den beri kaynaklarda ayrı bir bölüm teşkil etmektedir. Maslahat adı da verilen bu prensibe göre zaruri, hacı ve tahsini maslahatlar vardır.²³² Aynı konu üzerinde Şatibi daha genişçe durmaktadır.²³³ Buna göre insan hayatında hukuki bir düzenin kurulabilmesi için birçok kurumların muhafaza edilmesi gerekir. Bunlar arasında din ve düzenin korunması, mal ve mülkiyetin korunması, akıl ve sağlığın korunması, neslin ve ailenin korunması, can ve insan hayatının korunması zaruri ve kaçınılmaz olanları sayabiliriz. Şatibi'nin Muvafakat adlı eserini neşre hazırlayan Abdullah Dıraz, eseri tanıtırken şunu söylüyor: "Pak ve yüce İslam şeriatının yükümlülükleri, insanları sadece dinin sultanı altına sokmak için rast gele konulmuş değildir. Aksine onlar yüce şeriat sahibinin, insanların dünya ve ahiret saadetlerini birlikte sağlamak şeklinde ifade olunan maksatlarının gerçekleştirilmesi amacı ile konulmuştur."²³⁴

İbn Teymiye, kamu görevinden (vilayet) maksadın, Allah'ın koyduğu dinin-hukukun tümüyle Allah için olması ve O'nun adının yüceltilmesi olduğunu söylüyor. Çünkü diyor, Allah, mahlûkatı bunun için yarattı, kitapları bunun için indirdi ve peygamberleri bunun için gönderdi.²³⁵ Bu konudaki ayetlerde şöyle buyrulmaktadır: "Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etmeleri için yaratmışımdır."²³⁶ "Ey Muhammed! Senden önce gönderdiğimiz her peygambere 'Benden başka tanrı yoktur. Bana kulluk edin' diye vahiy etmişizdir."²³⁷

Çağımız İslam hukukçularından biri olan Zekiyyüddin Şaban İslam hukukunun ana gayelerini şu cümlelerle açıklamaya başlamaktadır: "Bilginlerin büyük çoğunluğu, Yüce Allah'ın koyduğu bütün hükümlerde mutlaka bir takım ana gayeleri hedeflediği ve bu gayelerin sonuç itibariyle insanlar için fayda sağlama, onlardan zararı savma ve dünyayı şerhlerden temizleme noktasında birleştiği hususunda fikir birliği etmişlerdir."²³⁸

Ali Himmet Berki, Hukuk Tarihinden İslam Hukuku adlı eserinde hukukun amacını şöyle açıklıyor: Gerek semavi ve gerekse beşeri hukuk, insanlar arasındaki münasebetlerin adalet ve hakkaniyet ölçüleri üzerine cereyan etmesini, hürriyet, can, mal, ırz ve namus güvenliğinin sağlanmasını ve zayıfın himaye edilmesini ve bunun neticesi olarak fertlerin huzur ve sükûn içinde hayat nimetinden faydalanmasını amaçlar.²³⁹

²²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. IV, 13.

²³⁰ Ahmet Reşit Turnagil, a.g.e., s. 36.

²³¹ Ahmed ez-Zerka, Umumi Olarak Hukuk İslam Hukuku ve İslam Aile Hukuku, bkz. Hayreddin Karaman. Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku, İrfan Matbaası, İstanbul-1972. s. 13.

²³² Bkz. Muhammed b. Muhammed el-Gazali, el-Mustasfa, BulakMısır-1322,1, 284-286.

²³³ Ebu İshak İbrahim b. Musa. el-Muvafakat, Matbaatü'l Medeni, Kahire-1970, II. 3-6.

²³⁴ Şatibi, el-Muvafakat, Çev: Mehmet Erdoğan, Eramat, İz Yayıncılık, İstanbul-1990,1, 1.

²³⁵ Ebu'l Abbas Ahmet b. Şihabüddin İbn Teymiye, el-Hisbe Fi'l İslam, Selefiyye Matbaası, Kahire-1387, s. 3.

²³⁶ Zariyat 51/56.

²³⁷ Enbiya 21/25.

²³⁸ Zekiyyüddin Şa'ban, İslam Hukuk İlminin Esasları, Çev: İbrahim Kâfi Dönmez, Emel Matbaacılık, Ankara-1990, s. 350.

²³⁹ Ali Himmet Berki, Hukuk Tarihinden İslam Hukuku, Örnek Matbaası, Ankara-1955, s. 6.

Hukukun gayesi hususunda Abdülkadir Udeh de şunları söylemektedir: "İslam hukukunun gayesi, muayyen bir kişiye, bir zümreye, bir millete veya bir düzene hizmette bulunmak değildir. O, renk, dil, örf ve adet farklılıklarına rağmen bütün insanoğluna hizmet ve aralarında adalet ve eşitliği kurmak, işlerini sağlıklı bir şekilde yürütebilmeleri için var kılınmış ve gönderilmiştir."²⁴⁰

Şeriatın yani hukukun niçin geldiğini açıklamaya çalışan Kasani, değerli eserinde şöyle der: Hukuk, tabiatta pis ve kötü olan şeyleri değil, hoş ve iyi olan şeyleri helal kılmak için gelmiştir. İşte bunun için tabiat ve fitratta pis olan şeyler insanlar için gıda olmamış; son derece hoş ve güzel olan şeyler olmuştur.²⁴¹

-87-

Bütün bu görüşleri bir cümle halinde özetleyecek olursak şöyle söyleyebiliriz. İnsanların hukuk sahibi olmasından maksat, insanların fert ve toplum olarak, ortaya koydukları hukuk kural ve kaidelerini tam tatbik etmek suretiyle, hem bu dünyada ve hem de öbür dünyada mutlu bir hayat yaşamaktır.²⁴²

E- Hukukun Faydası

İslam ilimlerini anlatan eski eserlere bakacak olursak âlimlerin eserlerinde daha doğrusu onların kitap yazma usulünde bir standardizasyon göze çarpar. Her şeyden evvel işe besmele ile başlanır. Ondan sonra Hz. Peygambere salât getirilir. Sonra kitap ismi ile birlikte yazılış sebebi açıklanır. Sonra anlatılan ilmin bir tarifi yapılır; farklı tarifler ve ihtilaflar varsa açıklanır. Sonra o ilmin konusu ve faydası dile getirilir. İşte biz hukuku İslam hukuku açısından ele alıp açıklamak istediğimiz için İslam âlimlerinin bu ölçülerine uymak istedik. Mesela dil ilimleriyle alakalı, her hangi bir eseri alıp incelediğiniz zaman bu anlattıklarımızı orada da görürsünüz.²⁴³

Biz bu bölümde hukukun faydası üzerinde durmak istiyoruz. Hukukun amacını açıklarken söylediğimiz gibi, ahkâmı yani hukuk kaide ve kurallarını bilip uyguladığımız, başka bir ifade ile İslam kanunlarını öğrenip mucibince amel ettiğimiz zaman dünya ve ahiret mutluluğunu kazanmış oluruz.

Aslında Molla Hüsrev ve Tehanevi gibi âlimler amaç ile faydayı birbirine çok yakın bir şekilde tarif ediyorlar. Büyük Haydar Efendi ise "Gaye ile faide birdir." demek suretiyle amaç ile faydanın aynı şeyler olduğunu söylemektedir.²⁴⁴

Bir şeyi tarif etmek demek, onu tanıtip bildirmek demektir. Bir şeyin gayesi ve maksadı demek o şeyin nihayeti ve sonu demektir.²⁴⁵ Tehanevi, bir şeyin gayesini şöyle açıklamaktadır: Bir insanı kendi hür ihtiyar ve iradesiyle bir işi yapmaya sevk eden şeye gaye adı verilir.²⁴⁶ Fayda ise bizzat fiil üzerine terettüp eden şeye denir.²⁴⁷

Molla Hüsrev esrinde fıkıh usulünün gaye ve faydasını açıklarken, bunun hükümleri bilmek yani Allah'ın koymuş olduğu kanun ve kuralları bilmek olduğunu söylüyor.²⁴⁸ Bir başka yazar da usul

²⁴⁰ Abdülkadir Udeh. a. g. e. I. 74.

²⁴⁰ Kasani, Bedayi', V. 38.

²⁴² Bkz. Vehbe Zuhayli, İslam Fıkıhı Ansiklopedisi, Çev: Heyet, Risale Basın-yayın. Feza Yayıncılık, İstanbul-1994, I, 19-22; Sava Paşa, a.g.e. II, 46; Osman Keskiöğlü, Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, Ayyıldız Matbaası. Ankara-1969, s. 35.

²⁴³ Mesela bu hususla Molla Hüsrev'in fıkıh usulüne dair yazmış olduğu Mir'atü'l Usul Fi Şerhi Mirkati'l Vusul adlı eserini örnek olarak gösterebiliriz.

²⁴⁴ Büyük Haydar Efendi, Usul-i Fıkıh Dersleri, s. 18

²⁴⁵ Bkz. Mütercim Asını Efendi. Kamus, I. 1246; II, 677.

²⁴⁶ Tehanevi. a.g.e. II, 1102.

²⁴⁷ Tehanevi, a.g.e. II. 1115.

²⁴⁸ Molla Hüsrev, Mir 'at, s. 14.

ve fıkıhın faydasından şöyle bahsetmektedir: Usulün faydası rüsh, rüşhun faydası fıkıh, fıkıhın faydası zikir, zikrin faydası ise ameldir.²⁴⁹

Bütün bu açıklamaların sonunda hukukun faydasını şöyle özetlemek mümkündür. Allah, varlıkların hayatlarının devamını bir takım kanun ve kurallara bağlamıştır. Mesela insanlar yeme, içme, giyme ve barınma gibi bir takım ihtiyaçlara sahiptirler. Çocukların küçük ve muhtaç iken anne ve babaları tarafından bakılmaları, anne ve babaların da yaşlandıkları zaman çocukları tarafından bakılmaları bir kanundur. Bir kimse başka bir kimsenin işinde ücret karşılığı çalışabilir. Vatandaşlar, kamu adına karar veren mercilerin toplumu ilgili koydukları kurallara riayet ederler. İşte böyle bütün vatandaşları ilgilendiren kanun, kural²⁸⁸ ve kaidelerin tümüne hukuk diyoruz. Molla Hüsrev'in ifadesiyle insanlar güçleri nispetinde rabbani hükümleri-ilahi kanun ve kuralları bilip uyguladıkları zaman dini ve dünyevi saadete nail olurlar. Şu halde hukukun amacı insanları mutlu etmektir. Fertler ve devletler hukuki hareket ve davranışlarının sonunda mutlu olurlar. Hukukun faydası ise insanlar birbirleri ile alış-veriş yaparken alacaklı ve borçlu olurken doğru ve dürüst hareket etmeyi bilirse yani hukuku bilir ve uygularsa, zulüm ortadan kalkar, kargaşa biter, gerek bireye ve gerekse topluma emniyet ve güven gelir; insanlar bu dünya hayatında huzurlu olurlar.²⁵⁰

VI- KAYNAĞI BAKIMINDAN HUKUKUN TASNİFİ

Ali Himmet Berki, Hukuk Tarihinden İslam Hukuku adlı eserinde hukuku, kaynağı bakımından ikiye tasnif ederek şöyle diyor: "Bilindiği üzere hukuk, menba itibariyle iki kısma ayrılır: Semavi Hukuk, Beşeri Hukuk."²⁵¹

Yaratılıştan zamanımıza, başka bir ifade ile Hz. Âdem den bugüne kadar geçen insanlığın hukuk tarihi inceleneyecek olursa, hukuk kurallarının ya ilahi kaynağa ya da insani kaynağa dayandığı görülür. Çünkü Allah peygamberleri vasıtasıyla insanları idare etmiş; insanlar hem bireysel ve hem de kamu alanındaki yapacakları işleri, düşündüklerini ve her türlü hareket ve davranışlarını inandıkları peygamberlerine sorarak icra etmişlerdir. Bu durumda toplumda insanların tabii oldukları hukuk kuralları peygamberin vahye dayanan sözünden ibarettir, diyebiliriz. Kur'an-ı Kerim'de "Ey Davud, biz seni yeryüzünde bir halife yaptık. O halde insanlar arasında hak (ve adalet) ile hükmet, hevese uyma, yoksa seni Allah yolundan saptırır."²⁵², buyrulmaktadır. Muhammed Hamidullah,²⁵³ Kur'an-ı Kerim'de devletin tarihinden bahsederken, "Âdem Peygamber'den Nuh Nebi'ye kadar olan devrede, Devlet bahis konusu olmuyor; Kur'an-ı Kerim'de *İbrahim* aleyhisselamdan sonradır ki, kralların zikredildiği görülür, bunlar, tebaasının hayatı ve mallan üzerinde mutlak bir hâkimiyet icra ediyorlardı."²⁵⁴

Konuyla ilgili olarak Buhari, Müslim ve Ahmed İbn Hanbelî'n rivayetlerine göre Hz. Peygamber şöyle buyuruyor: "İsrail Oğullarını peygamberler idare ederdi. Bir peygamber ölünce onun yerine başka bir peygamber geçerdi. Artık benden sonra peygamber yoktur. Ancak halifeler (vekiller), var olacaktır. (Ümmeti bu devlet başkanları idare eder). Onlar birden fazla da olabilirler." Bunun üzerine sahabeler : -Bize ne emredersiniz, diye sordular. Resulü Allah:-Birinciye ettiğiniz beyate bağlı kalınız ve onlara haklarınızı veriniz (emirlerini tutup itaat ediniz). Onlara da Allah, riayet etmelerini istediği, sizin haklarınızdan soracaktır." buyurdu.²⁵⁵ Bu hadise göre Yahudilerin peygamberlerinin aynı zamanda devlet başkanı oldukları anlaşılmaktadır.

²⁴⁹ Yazar Meçhul. Usul-ü Fıkıh Nedir. Tek Yol Dergisi, 2. sayı Mart- 1973, s. 8.

²⁵⁰ Bkz. Molla Hüsrev, Mir 'at. s. 14; Büyük Haydar Efendi, a.g.e., s. 18.

²⁵¹ Ali Himmet Berki. Hukuk Tarihinden İslam Hukuku. Örnek Matbaası, Ankara-1955, s. 3.

²⁵² Sad 38/ 26.

²⁵³ Muhammed Hamidullah. İslam Peygamberi. II. 874.

²⁵⁴ Bakara 2/ 258.

²⁵⁵ Buhari, Enbiya, 50; Müslim, İmamet, 44; İbn Mace. Cihad. 42; Ahmed İbn Hanbel, Müsned. II. 297; Kamil Miras. Tecrid Sarih Tercüme ve Şerhi, Ankara-1973. IX. 187-188.

Mevlana Şibli, *Asr-ı Saadet* adlı eserinde konuyla ilgili olarak, memlekette iktidarı ele geçirmek peygamberliğin icaplarından birisi değildir, diyerek şunları söylüyor: "Fakat ilahi bir davet, siyasi tahakkümlerin engelleriyle karşılaşır yahut bir yenileme hareketi, anarşi ve fesat çıkaran amillerle yüz yüze gelirse o zaman Peygamber, bir İbrahim²⁵⁶ veya bir Musa olur ve ümmetini, başkaldıran Nemrutların, büyüklük taslayan Firavunların pençelerinden kurtarır.

Peygamberler içinde Hz. Mesih ve Hz. Yahya gibi hükümet işlerine hiç karışmayan, fakat Hz. Musa, Hz. Davud ve Hz. Süleyman gibi milletlerin mukadderatını ellerinde tutan peygamberler de vardı. Hz. Muhammed ise bir taraftan bir Mesih ve bir Yahya, diğer taraftan da bir Musa ve bir Davud idi."²⁵⁷ Buna göre Hz. Peygamberin ⁸⁹⁻ getirdiği din, hem özel ve hem de kamu hukuku ile ilgili idi.

Hukuk kurallarının kaynağı her zaman böyle peygamberler veya onların vekilleri olmaz; bazen kanun ve kaideler, örf ve adetlere dayanır.²⁵⁸ Daha önce geçtiği üzere hukuk dinden ayrılmazdan evvel, din, ahlak ve hukuk birbirine karışmış halde, hepsi bir arada bulunuyordu.²⁵⁹ Örf ve adet dinin bir parçası sayılır. Naslara ve ilahi metinlere ters düşmeyen, maslahatı heder etmeyen ve kötülüğe sebep olmayan örf ve adetler makbuldür.²⁶⁰

Bu dine dayalı ahlak, hukuk, örf ve adet kuralları aslında ilahi iradeye dayanmaktadır. İşte bu ilahi iradeye dayanan kanun ve kurallara ilahi hukuk adı verilir. Dini hukuklarda kanun koyucuları o pozisyon ve o şartlarda Allah'ın muradının ne olduğunu bulmaya çalışırlar. Nitekim bazı İslam âlimleri ve hukukçuları konuyu yorumlarken veya ilgili hükümleri, kaide ve kuralları anlatıp bitirirken "En iyisini Allah bilir."²⁶¹ "Doğrusunu Allah bilir"²⁶² ve "Allah bununla ne kastettiğini, kendi murat ve maksadının ne olduğunu daha iyi bilir."²⁶³ gibi cümleler kurmuşlardır. Mesela büyük Hanefi hukukçularından birisi olan Ali b. Ebu Bekir el-Merğınani, el-Hidaye adlı eserinde katil maktulün velileri ile bir miktar mal veya para karşılığında anlaştıkları zaman kısas cezasının düşeceğini ve az olsun, çok olsun bu mal ya da paranın mutlaka verilmesi gerektiğini söyledikten sonra "Ancak öldüren kimse, (Müslüman) kardeşi tarafından affedilirse, o zaman (affedenin, örfe göre) uygun olanı yapması, (uygun diyeti istemesi, öldürenin de) güzelce onu ödemesi gerekir,"²⁶⁴ ayetini delil getiriyor ve "Allah, kendi murat ve maksadının ne olduğunu daha iyi bilir, diyor."²⁶⁵

Naslarda illetleri arayıp bulmakla, bir işi Allah emrettiği için yapmak arasında bir bağıntı veya çelişki yoktur. Çünkü Allah'ın neyi, nerede ve hangi şartlar altında emrettiğini bilip bulduktan sonra mükellef o işi yine Allah emrettiği için yapacaktır. Hanefilerin dediği gibi ibadet ve ceza konularının dışındaki ayet ve hadislerde niçin ve nedenler araştırılmalıdır.²⁶⁶ Naslarda talil konusu her ne kadar ekol ve mezhepler arası ihtilafli bir konu olsa da belli konulardaki ayet ve hadislerin illet, sebep ve şartlarını araştırmakta fayda vardır. Bu konuda Muhammed Mustafa Şelebi'nin "Ta'lilü'l-Ahkâm" adında İslam hukukundaki hükümlerin illet ve sebepleri hususunda içtihat ve taklit çağlarındaki görüşleri içeren bir eseri vardır.²⁶⁷

²⁵⁶ Hz. İbrahim aynı zamanda kabilesinin başkanı ve lideri idi. Babil ve Şam hükümdarlarıyla zaman zaman mücadele etmeye mecbur kalmıştır.

²⁵⁷ Mevlana Şibli, *Asr-ı Saadet*, Çev: Ömer Rıza Doğrul. Toker Matbaası, İstanbul-1973,1, 439.

²⁵⁸ Abdülkerim Zeydan, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 34.

²⁵⁹ Hüseyin. Cahit Oğuzoğlu, *Roma Hukuku*, s. 7: Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 885.

²⁶⁰ Mehmet Şener, *İslam Hukukunda Örf, Öğrenci Basımevi*. İzmir- 1987, s. 109.

²⁶¹ Bkz. Kasanı. I. 284.

²⁶² Bürhanüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi Bekir el-Merğınani. el-Hidaye. Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır-1936, I. 37.

²⁶³ Celalüddin Muhammed b. Ahmed, *Tefsiru'l Kur'ani'l Azim*, Matbaatü Dari İhvai'l Kütübi'l Arabiyye. Mısır, T.Y. I, 2.

²⁶⁴ Bakara2/178.

²⁶⁵ Bkz. Bürhanüddin Ali b. Ebu Bekir el-Merğınani. el-Hidaye. Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi. Mısır-1936. IV. 124.

²⁶⁶ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen. *Hukuk-ı İslamiyye*, I. 177.

²⁶⁷ Muhammed Mustafa Şelebi. *Ta'lilü'l Ahkâm, Daru'n Nehdati'l Arabiyye*, Beyrut-1981(1401). s. 1-384.

Bazı iktisatçılar, ekonominin kim, neyi, nerede, nasıl, ne zaman, ne kadar ve kimler için üretecek şeklindeki somlara cevap bulmak olduğunu söylüyorlar.²⁶⁸ Biz bu cümleyi hukuka adapte etmek istersek şöyle söyleyebiliriz: Hukuk, kimin, neyi, ne kadar, nerede, nasıl, ne zaman ve kimlere karşı yapacağını göstermektir. Şu halde bu tespiti fert veya devlet olarak insan yapacak ve bu tespit neticesinde yapılacak işi Allah emrettiği için yapacaktır.

Hukuk, tarih boyunca her zaman Allah'ın iradesine dayanmamış; kimi zaman da insan iradesine dayanmıştır. İnsanlar bazı zaman Allah'ın gösterdiği yolu bırakarak kendi buldukları veya yaptıkları yollara sapmışlardır. Böylece hukuk kuralları bazen kral veya kabile başkanları gibi sözü dinlenir kişilerin emir ve yasakları, bazen da²⁹⁰ kanun yapma yetkisini taşıyan bir meclisin koyduğu kaideler şeklinde olur. İşte böyle Allah iradesine değil de insan iradesine dayanan kaide ve kurallara insani veya beşeri hukuk adı verilir.²⁶⁹

Mevdudi, Kur'an'da geçen Hz. Musa ile Firavun kıssasına dair olan şu ayetteki "Firavun, 'Bırakın beni dedi, Musa'yı öldüreyim; varsın rabbine yalvarsın. Çünkü ben onun, dininizi (devlet düzeninizi) değiştireceğinden yahut memlekette bozgunculuk çıkaracağından endişe ediyorum"²⁷⁰ derken "*din*" kelimesini devlet düzeni manasında anlamaktadır.²⁷¹ Buna göre ayette geçen Firavun yönetimi insan iradesine dayanan bir devlet düzenine örnek olmaktadır.

Kaynakların ifadesine göre ilahi iradeye dayanan ilahi hukukların dışında kalan insan ürünü hukuklar iki kısma ayrılır: Birincisi doğrudan doğruya insan aklının ortaya koyduğu kanunlardır. Diğeri ise tabiatla var olan kaide ve kurallar olup insanlar tarafından keşfedilirler. Birincilere beşeri hukuk, ikincilere ise tabii hukuk adı verilir. Şimdi ilahi hukuktan başlamak üzere bu üç çeşit hukuku kısaca açıklamaya çalışalım.

A- İlahi Hukuk

İsmi üzerinde ilahi hukuk, ilahi yani Allah'a mensup ona dayanan hukuk demektir. Başka bir ifade ile dini hukuk ve dine dayalı hukuk demektir. Dinler tarihinde dinleri tasnif ederken, zaman, mekân ve sahip olduğu prensipler açısından bakılarak ilkel dinler, mütekâmil dinler; Avrupa dinleri, Hint dinleri; milli dinler ve ilahi dinler gibi çeşitli tasnifler yapılmıştır.²⁷² Dinleri böyle çeşitli açılardan tasnif ettiğimiz gibi, hukukları da farklı açılardan bakarak sınıflara ayırabiliriz. Ancak biz bu kitabımızda hukuku İslam hukuku açısından incelediğimiz için, İslam hukuku da dini-ilahi bir hukuk olduğundan kaynaklarına bakarak ilahi hukuk, tabii hukuk ve beşeri hukuk gibi bir ayırım yapmaya gittik.²⁷³

İlahi-dini hukuk demek, Allah'ın öğretilerine göre şekillenen hukuk demektir. İslam'a göre veryüzünde ilk insan Hz. Âdem'dir. "Allah, Âdem'e isimlerin tümünü öğretti."²⁷⁴ Böylece Âdem Rabbinden bir takım kelimeler telakki etti. "²⁷⁵ Elmalılı, aynı zamanda peygamber olan Hz. Âdem'in, Allah'tan kendisine bazı kelimelerin telkin buyrulmakta olduğunu anladığını ve o kelimeleri istikbal edip aldığını, kabul ettiğini ve onlarla amel ettiğini söyler.²⁷⁶ İşte peygamberler, Allah'tan aldıklarıyla amel ederler. Hz. Âdemden Hz. Muhammed'e kadar milyonlarca peygamber gelip

²⁶⁸ Bkz. Paul A. Samuelson, İktisat, Çev: Demir Demirgil, MenteşKitabevi Kâğıt ve Basım İşleri, İstanbul-1970, s. 16.

²⁶⁹ Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş. s. 34.

²⁷⁰ Mümin 40/ 26."

²⁷¹ Ebu'l A'la el-Mevdudi. Kur'an'a Göre Dört Terim. s. 106.

²⁷² Bkz. Ömer Rıza Doğrul, Yer Yüzündeki Dinler Tarihi, Ceylan Yayınları Matbaası, İstanbul 1963; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara-1988.

²⁷³ Bkz. Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e., s, 115.

²⁷⁴ Bakara 2/31.

²⁷⁵ Bakara 2/ 37

²⁷⁶ Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini, I, 325.

geçmiştir. Onlar hep böyle yapmışlardır; aralarında bir fark yoktur.²⁷⁷ İslam'a göre hükmün ve hukukun menşei Allah'tır; peygamberler ise onun bir aracı ve bir vasıtasıdır.²⁷⁸ Ahmet Hamdi Akseki, peygamberlik müessesesi hakkındaki bozuk itikatları ve yanlış inanışları İslam dininin tashih ettiğini, Kur'an-ı Kerim'in açıklamasına göre peygamberlerin de bir insan olduğunu²⁷⁹ ifade ettikten sonra şunları söylemektedir: "Ancak onlar, ilahi vahye mazhar olan insanlardır. Din koymak ve şeriat koymak peygamberlerin değil, yalnız Allah'ın hakkıdır."²⁸⁰

Bu peygamberlerin yegâne fonksiyonu, ezeli ve ebedi gerçeğin yeniden inşası ile daha eski peygamberler tarafından insanlara tebliğ edilip öğretilmiş ve fakat Âdem ile Havva'nın soyundan gelenlerin üzücü tarihlerinde yer alan harpler ve inkılâplar sonucu bozulup kaybolmuş bütün her şeyin yeniden ihya edip canlandırılmasıdır.²⁸¹ Akseki, "Bu Peygamberler, ilahi emirler getirdiler ve dünyayı aydınlattılar. Onlar ilahi rehber altında kendi milletlerine talim ettikleri prensiplerin tatbiki yolunda model idiler."²⁸² diyor. Tabi burada peygamberin model oluşu, teorik manada olan ilahi bir emrin pratikte nasıl uygulanacağını göstermektir. Yoksa din ve şeriat anlamında bir hukuk koymak değildir. Yine Akseki, bu konuda "Hiç bir insan, hatta hiçbir peygamber din ve şeriat vaz' edemez." diyor.²⁸³ Çünkü hem peygambere ve hem de insana düşen, ilahi emre uymak ve doğru davranışı bulmaktır. Konuyla ilgili olarak ayette "Sonra seni de buyruk(umuz)dan bir yola (*bir hukuk düzenine*) koyduk. Sen ona uy, bilmeyenlerin keyiflerine uyma."²⁸⁴ buyrulmaktadır.²⁸⁵ İşte ayette görüldüğü üzere uyulacak ve tabi olunacak şey Allah'ın buyruğu olan hukuk düzenidir. Bu ilahi hukuka sadece peygamber değil, bütün insanlar tabi olacaklardır. Daha önce de geçtiği üzere insan her türlü iradi hareket ve davranışlarını dinde (hukukta) yerinin var olduğunu bilerek yapmalıdır.

Bugün yeryüzünde Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet olmak üzere üç büyük ilahi din bulunmaktadır. Şimdi sırasıyla bu dinlerin hukukları üzerinde biraz duralım.

1- Yahudilik ve Hukuk

Yahudilik, üç büyük ilahi dinden birisidir. Yahudilik aynı İslam Dini gibi hukuk getirmiş ilahi bir dindir. Bir hukuk ve şeriat getirme bakımından Yahudilik ile İslamiyet birbirine benzeseler de Yahudiliğin sadece İsrail Oğullarına has bir din olmasıyla özel ve bölgesel; İslamiyet'in ise bütün insanlara hitabeden bir din olmasıyla genel ve evrensel vasıfları bakımından farklıdır.²⁸⁶ Ayette Hz. Musa için , "Ant olsun biz Musa'yı, 'Kavmini karanlıklardan aydınlığa çıkar' diye gönderdik."²⁸⁷ buyrulurken, Hz. Peygamber için, "(Ey Muhammed !) Elif, lam, ra (Bu Kur'an), Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır."²⁸⁸ "De ki: 'Ey insanlar! Ben gerçekten sizin tümünüze (gelmiş) Allah'ın elçisiyim."²⁸⁹,denilmektedir.

---

²⁷⁷ Bakara 2/285.

²⁷⁸ Hüseyin Atay, İslam Hukuk Felsefesi, s. 52.

²⁷⁹ Bkz. İbrahim 14/ 11; Kehf 18/110; Fussilet 41/6.

²⁸⁰ Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 256.

²⁸¹ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 4.

²⁸² Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 589.

²⁸³ Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 14.

²⁸⁴ Casiye 45/18.

²⁸⁵ BU tercüme Süleyman Ateşin Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali adlı çevirisinden alınmıştır, bkz. s. 499,

²⁸⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, IV, 3016.

²⁸⁷ İbrahim 14/ 5.

²⁸⁸ İbrahim 14/1.

²⁸⁹ Araf 7/158.

Eski İsrail hukukunda din ve dünya işlerini düzenleyen Mişna ve Talmud, doğrudan doğruya Tevrat'a dayanmaktadır; yani kutsal bir kitap olan Tevrat, hem dini hem de hukuki işlerle ilgili pek çok hüküm ihtiva etmektedir.²⁹⁰

İsrail hukukunun ilk ana kaynağı hiç şüphesiz Kutsal kitap Tevrat'ın birkaç sifri ile örf ve adetlerdir.²⁹¹ Kur'an-ı Kerim'de Nuh'a, İbrahim'e, Musa'ya, İsa'ya ve Muhammed'e şeriat (hukuk düzeni) geldiğine işaret edilerek şöyle buyruluyor: "Allah, dini dosdoğru tatbik edin ve onda ayrılığa düşmeyin" diye, din olarak Nuh'a tavsiye ettiğini, sana vahiy ettiğimizi, İbrahim'e, Musa'ya ve İsa'ya tavsiye ettiğimizi sizin için hukuk düzeni yaptı."²⁹² Buna göre Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa ve Hz. Muhammed hep birer hukuk getirmişlerdir. Muhammed Ebu Zehra, bu ayeti zikrettikten sonra semavi şeriatları gönderen kaynak bir ve o da Allah olduğundan, aslında bütün semavi şeraitler, öz ve esasta birdirler, demektedir.²⁹³ Zaten bunun için İslam hukukçuları, ikinci dereceden hukuk kaynaklarını sayarken bunlar arasında "Şerayi-u men kablena" (İslam'dan önce gelmiş olan şeriatlar ve hukuklar) yı da zikrederler.²⁹⁴

Elmalılı, geçmiş şeriatlarla da ilgili olan bu ayeti şu cümleleri ile yorumluyor: İşte bu "dini doğru uygulayın" emri ile "onda ayrılığa düşmeyin" yasağı, ta Nuh aleyhisselamdan Muhammed aleyhisselama kadar gelen şeriat sahibi peygamberlerin hepsine emir ve tavsiye edilen bir din "Kanun-u Esasi"si (Anayasası), şeriatıdır ki, bütün peygamberler bunu uygulamak için gönderilmiş, hepsi zamanındaki din bozukluklarını düzeltmek için doğru din ile gelmiş, tefrikayı kaldırmak için tevhide davet etmişlerdir.²⁹⁵

Mahmud Esad, Tarih-i İlm-i Hukuk adlı eserinde İsrail şeriatından bahsederken, Yahudi hukukunun ayrı bir özellik arz ettiğini şu cümleleriyle açıklıyor: Milli istiklalleri devam ettiği müddetçe bütün "yazılı kanun (hukuk)" Tevrat'ın dört veya beş sifrinden ibaret olup bu sifirler sözlü olarak nakledilmiş rivayetler ile tamamlanır ve icthad ile tefsir edilirdi.²⁹⁶

Yahudi hukuku daha sonra hahamlar tarafından meydana getirilen eserlere dayanmıştır. Hikmet Tanyu bunu şöyle açıklıyor: "Hz. Musa (Moşe)'ya atfedilen *Tevrat*, zamanla birçok gerekli ayrıntılarda ve yeni meselelerde yetersiz kalınca, *Tevrat* esaslarına uygunluk gözetilerek, din bilginlerince yeni açıklamalar, yeni katmalar yapılması faydalı görülmüştür. Böylece *Mişna* ve *Gomara* (=bütünleme ve kompilasyon) denilen yeni yorumlar ortaya çıkmıştır. *Talmud* bu *Mişna* ve *Gomara*'yı ihtiva etmektedir."²⁹⁷

*Mişna*²⁹⁸, *Yahuda Hakaduş* isimli bir haham tarafından meydana getirilmiştir. Bu haham, Taberiye mekteplerini ve yahudi ruhani hükümetini yeniden kurmuş ve otuz yıl çalışarak "*Mişna*" adlı bir düstur tanzim etmiştir.²⁹⁹

Mişna yalnız Roma memleketlerinde değil, hatta İran'da oturan bütün Yahudi cemaatleri tarafından derhal kabul edildi ve bütün okullarda okutulup öğretilmeye başlandı. Bu çalışmalardan

²⁹⁰ Abdülkadir Şener, İslam Hukuku Dersleri, İstiklal Matbaası, İzmir-1987, s. 2-3.

²⁹¹ Hayreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, İrfan Matbaası, İstanbul-1975, s. 21.

²⁹² Şura 42/13.

²⁹³ Muhammed Ebu Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, s. 293.

²⁹⁴ Bkz. Serahsi, Usul, II, 99; Pezdevi, Keşfu'l-Esrar, III, 932; Molla Hüsrev Mir 'at. s. 225; Abdülvahhab, a.g.e., s. 245; Muhammed Ebu Zehra, a.g.e., s. 293.

²⁹⁵ Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini, V, 4228.

²⁹⁶ Mahmud Esad. Tarih-i İlm-i Hukuk, Matbaa-i Amire, İstanbul- 1332, s. 184.

²⁹⁷ Hikmet Tanyu, Talmud, Tiirk Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara-1981, XXX, 372.

²⁹⁸ *Mişna*, İbranilerin hukuki kanunları ile hahamların an'anelerinden ibarettir. Yahudilere göre Hz. Musa Sina'da On Emri alırken aynı zamanda Yahova'dan başka kanunlar da almış; bunlar yazılmamış, hahamlar arasında rivayet suretiyle intikal edegelmiştir. Yahuda işte bu rivayetleri toplayıp yazmıştır. Hayreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 22, dipnot: 14.

²⁹⁹ Mahmud Esad, a.g.e., s. 184; Hayreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 21.

meydana gelen sonuçlar, zamanın âdeti üzere "Fetvalar" şeklinde toplanıp birleştirildi. Bu da Mişnaya büyük bir dini nüfuz kazandırmış oldu.³⁰⁰

Yahudi hukukunun kaynaklarından birisi de *Talmud* dur. Yahudi âlimleri ve hahamlarının tefsir ve içtihatlarının meydana getirmiş olduğu bu Talmud, Yahudi hukuku için ikinci bir kaynak teşkil etmektedir.³⁰¹

Bu açıklamalardan netice olarak anlaşılıyor ki, Yahudi hukuku aslında dine dayalı, ilahi bir hukuktur.

-93-

2-Hıristiyanlık ve Hukuk

Böylece Yahudilerin kendilerine mahsus, özel bir yapıya sahip dini-ilahi bir hukukları olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Sıra Hıristiyanların da dine dayalı bir hukukları olup olmadığını araştırmaya gelmiştir. Burada hemen söyleyelim ki, halk arasında yaygın kanaate ve hatta bazı Hıristiyan araştırmacı ve yazarlarına göre³⁰² Hıristiyanlık, hukuk dininden ziyade bir ahlak dinidir.

"Biz bir Hıristiyan'ız"³⁰³ sözüyle Müslüman olmadığını açıkça beyan eden Sava Paşa, "İseviyyet yani Hıristiyanlık, kendisinden önce gelen museviyyetten (Yahudilikten) farklı bulunmaktadır. Hz. İsa, kendisinden önce beşer vicdanını idare vazifesiyle görevli olanların çok daha fevkinde olarak, ahlakla ilgili görüş ve düşünceleri desteklemiş ve bunları kurallaştırmakla yetinmiş; hatta uygulamalı şekilleri dahi dâhil olmak üzere, zamanında var olan kanunları değiştirmek istememiştir.

Hz. İsa zamanında mevcut olan Roma ve İsrail hukukları Hıristiyanlıktan, ancak toplum içinde yayılan yeni bir dinin yapması lazım gelen tesir derecesinde etkilenmişlerdir. Buna karşı Roma Hukukunun, İncil'in ortaya koyduğu muazzam ahlaki prensiplerden ne derece faydalandığı ve bu fayda dolayısıyla kendisinden önceki hukuki kurumların ne kadar üzerine çıktığı ise inkâr edilemez gerçeklerdendir.

Hıristiyan ahlaki görüşlerinin, Pretöt hukukunu oldukça değişikliğe uğrattığını unutmamak gerekir.

Justinien hukuku tamimiyle Hıristiyan bir eserdir. Kadın, erkek bütün fertler arasında tam bir eşitlik esasına dayanmaktadır ki, Hıristiyan telakkisinin temel unsurunu meydana getiren bu kaide, İstanbul'da kilisenin gözetimi altında yapılan hukuk ıslahlarının esası olarak kabul edilmiştir.³⁰⁴

Görüldüğü gibi bir Hıristiyan olan Sava Paşa'nın görüşleri, Hıristiyanlığın bir hukuk dini değil, ahlak dini olduğu doğrultusundadır. Ancak gerçekte bu Hıristiyanlık sadece bir iman ve ahlak dini midir, yalnız ahiretle mi ilgilenir, dünya işlerini yöneticilere mi bırakmıştır, Hıristiyanlıkta hukuk yok muydu, yoksa bu din dünya ayrımı meselesi sonradan mı ortaya çıktı? Bütün bu sorular tartışmayı gerektiren sorulardır. Bu mesele üzerinde biraz duralım.

Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim, gerek Yahudilere ve gerekse Hıristiyanlara aynı ismi vererek "ehl-i kitap" der.³⁰⁵ Ehl-i kitap demek de kitap sahibi yani şariat ve hukuk sahibi demektir. Aslında Kur'an-ı Kerim, İncil'in ahkâm ve hukuk getirdiğini açıkça söylemektedir. Ayette Hıristiyanların İncil'de bulunan hükümlerle amel etmeleri emredilerek şöyle buyruluyor: "İncil sahipleri, Allah'ın onda indirdiği ile hükmetsinler. Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar, yoldan çıkmışlardır."³⁰⁶

³⁰⁰ Mahmut Esad, a.g.e., s. 185.

³⁰¹ Hayreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 22.

³⁰² Mesela Sava Paşa gibi. Bkz. a.g.e. 1,4.

³⁰³ Sava Paşa, a.g.e. I. 13.

³⁰⁴ Sava Paşa, a.g.e. I, 4.

³⁰⁵ Bakara 2/ 105, 109; Al-i Imran 3/ 64, 65, 69; Nisa 4/ 153, 171; Maide 5/ 47; Ankebut 29/ 46; Ahzab 33/ 26; Hadid 57/ 29; Haşr 59/2; Beyyine 98/1, 6.

³⁰⁶ Maide 5/ 47.

Büyük ilim adamı Elmalılı, bu ayetin tefsirinde Hz. İsa'nın diğer peygamberler gibi, müstakil şeriat ve hukuk getirmiş, Allah'ın elçisi bir resul olduğunu ifade ederek şöyle diyor: "Demek ki İsa geçmiş peygamberlerin izinde olmakla beraber, müstakil olarak bir şeriat (hukuk) ile gönderilmiş bir Resuldür."³⁰⁷

Seyyid Kutup, Fi Zılali'l-Kur'an (Kur'an'ın Gölgesinde) adlı eserinde konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: "Bu ayetlerin akışı şu gerçeği ortaya koyuyor: Allah'tan gelen dinlerin hepsi; Allah'ın indirdikleriyle hükmetmenin kesin ve zaruri olduğunu, ilahi hukukun hayatın her cephesinde uygulanmasının gerekli olduğunu ve bu meselenin imanla küfür, İslam'la cahiliyet ve hukukla hevalar arasındaki bir yol ayrımı demek olduğunu açık bir şekilde ortaya koyuyor."³⁰⁸ Mesela Allah'ın indirdiği *Tevrat*, hidayet ve nur dolu bir kitaptı:

"Gerçekten Tevrat'ı biz indirdik, Onda yol gösterme ve nur vardır. Kendilerini Allah'a teslim etmiş peygamberler, Yahudilere onunla hükmederlerdi."³⁰⁹

"İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında dururken seni nasıl hakem yapıyorlar, ondan sonra da (verdiğin hükümden) dönüyorlar? Onlar inanıcı değildir."³¹⁰

Kur'an'da, Allah'ın Meryem oğlu İsa'ya verdiği İncil hakkında da şöyle buyrulur:

"Onların ardından, yanlarındaki Tevrat'ı doğrulayıcı olarak Meryem oğlu İsa'yı gönderdik ve ona, içinde yol gösterme ve ışık bulunan, önündeki Tevrat'ı doğrulayan, korunanlar için yol gösterici ve öğüt olan İncil'i verdik. İncil sahipleri, Allah'ın onda indirdikleriyle hükmetsinler."³¹¹

Bu açıklamalardan ve ayetlerden çıkan sonuç, Hıristiyanlık dininin aynı zamanda bir hukuk da getirmiş olmasıdır.

Hıristiyanlık dininin bir şeriat ve bir hukuk düzeni getirdiği sadece Kur'an'ın şahitliği ile ispatlanan bir husus değil, meseleye aynı zamanda İncil de ışık tutmaktadır. İncil'de konuyla ilgili olarak pek çok ayet vardır. Birkaç tanesini burada vermek isteriz:

"Sanmayın ki ben şeriatı yahut peygamberleri yıkmaya geldim, ben yıkmaya değil, fakat tamam etmeye geldim... Bu en küçük emirlerden birini kim bozar ve insanlara öylece öğretirse, göklerin melekûtunda kendisine en küçük denilecektir... Katletmeyeceksin... Zina etmeyeceksin..."³¹²

"...Senin hâkimiyetin gelsin, iraden nasıl gökte hâkim ise yere de hâkim olsun."³¹³

"Ve eğer biri yanıma gelir ve kendi babası, annesi, karısı, çocukları ve kardeşlerine ve bizzat kendi canına düşman olmazsa benim öğrencim olamaz. Kendi haçını kaldırmayan ve peşimden gelmeyen bir şakirdim olamaz..."³¹⁴

"Hiçbir kimse aynı anda iki efendiye hizmet edemez..."³¹⁵

"Ey emekçiler ve ey ezilmişler! Siz hepiniz bana gelin, ben hepinizi rahatlatacağım. Zira benim boyunduruğum yumuşak ve benim yüküm hafiftir."³¹⁶

"Diğer milletlerin kralları onlara hükümet ediyorlar. Fakat sen buna izin verme ve böyle olma..."³¹⁷

³⁰⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini. II. 1695.

³⁰⁸ Seyyid Kutup. Fi Zılali'l-Kur'an. Daru'l-Arabiyye Beyrut-LübnanVI, 144.

³⁰⁹ Maide 5/44.

³¹⁰ Maide 5/43.

³¹¹ Maide 5/46-47.

³¹² Matta 5/17-33.

³¹³ Matta 6/ 9-10.

³¹⁴ Luka 14/26-27.

³¹⁵ Matta 6/24

³¹⁶ Matta 11/28-30.

³¹⁷ Luka 22/ 25

"Fıkıh âlimleri ile firisiler (şeriat sahipleri) Musa'nın koltuğuna oturmuşlardır. Onun için onların size söylediklerini dinleyin ve yapmaya çalışın. Fakat onlar gibi işler yapmayın, zira onlar dediklerini yapmıyorlar..."³¹⁸

Hayreddin Karaman bu İncil ayetlerini yazdıktan sonra şunları söylemektedir: "Bu İncil ayetleri çok açık bir şekilde Hz. İsa'nın bir şeriat getirdiğini, daha doğrusu Hz. Musa'nın getirdiği şeriatı aynen benimseyerek onu tamamladığını, kendisine tabi olanların din ve dünya hayatlarında baştan sona bir inkılâp yaptığını, bunu korumalarını istediğini, şeriata aykırı nizam ve talimatı reddetmelerini, Allah'tan başka birini otorite ve itaate layık (Efendi) kabul etmemelerini... talep ettiğini ortaya koymaktadır."³¹⁹

Karaman'a göre, bu yanlış anlamının yani din dünya, Allah hakkı İmparator hakkı ve din devlet ayrımının kökeninde bir Yahudi hilesi vardır. Yahudi din adamları Hz. İsa ile İmparatoru karşı karşıya getirmek ve onu ezdirmek için bir tuzak kurdular.³¹⁹ Mesele İncil'de şöyle anlatılır:

"O zaman Ferisiler gidip İsa'yı sözle nasıl tuzağa düşürsünler diye örgütleyiyorlardı. Ve Hirodoserle beraber kendi şakirtlerini İsa'ya gönderip dediler: Muallim, biliriz ki, sen doğrusun ve Allah'ın yolunu doğrulukla öğretirsin ve kimseyi kayırmazsın; çünkü insanların şahsına bakmazsın. İmdi bize söyle, sana nasıl görünür? Kayser'e vergi vermek caiz mi yahut değil mi? Fakat İsa onların kötülüğünü anlayıp dedi: İkiyüzlüler, niçin beni imtihan ediyorsunuz? Bana vergi parasını gösterin. Ve İsa'ya bir dinar getirdiler. İsa da onlara dedi: Bu suret ve yazı kimindir? Onlar: Kayser'in dediler. O vakit İsa onlara: Öyle ise Kayser'in şeylerini Kayser'e ve Allah'ın şeylerini Allah'a ödeyin dedi. Ve bunu işittikleri zaman şaşkınlıkla ve İsa'yı bırakıp gittiler."³²⁰

Hâlbuki Hz. İsa'nın buradaki "Kayserin "hakkını Kayser'e, Allah'ın hakkını da Allah'a verin." sözü, aynı Kuran'daki "Namazınızı kılın, zekâtınızı verin"³²¹ ayetine benzemektedir. Çünkü bu Allah için namazınızı kılınız, devlete de verginizi veriniz, demektir. Buradan din işlerinin devlet işlerinden ayrı olduğu manası nasıl çıkar bizim için meçhuldür.

İslamiyet ve Hıristiyanlık arasında bir mukayese yapan İhsan Süreyya Sırma, eserinde harp ve teşrii otorite konularını işlerken şunları söylüyor: Bu iki dinin, harbe karşı takındıkları tavır da dikkat çekicidir. Hz. İsa'nın, fedakârlık yapmak ve bağışlamaktan çok bahsetmiş olmasına hiç kimsenin itirazı yoktur. Ancak iş bu kadarlıkla bitmiyor. Çünkü Luka, Hz. İsa'dan şu sözü nakleder: "Lakin üzerlerine kral olmamı istemeyen o düşmanlarımı buraya getirin ve öldürün"³²² cümlesini kelime kelimesine alacak olursak, bu söz, Hz. İsa'nın, harp ve kan dökme pahasına olsa bile, kral olmak istediğini gösteriyor. Maddi imkânsızlıklar buna engel oldu... Aynı manadaki bir sözü Paulus naklediyor: "Çünkü bütün düşmanları kendi ayakları altına koyuncaya kadar, onun saltanat sürmesi lazımdır."³²³ İsa'nın şu sözü daha çok enteresandır: "Yeryüzüne selamet getirmeye geldim sanmayın; ben selamet değil, fakat kılıç getirmeye geldim."³²⁴

"Çünkü salah için her iman edene şeriatın sonu Mesih'tir."³²⁵ "Putlara kurban edilen şeylerden, kandan ve boğulmuş olanlardan ve zinadan çekinin. Bunlardan sakınırsanız, iyi edersiniz."³²⁶ Bütün bu açıklamalardan sonra bize göre kilise veya Hıristiyan din adamları, bu dinin hukuk kısmını atmışlar ve sadece iman ve ahlakını almışlardır. Hâlbuki eğer kilise, Hz. İsa tarafından

³¹⁸ Matta 23/2

³¹⁹ Hayreddin Karaman. İslam'da Din Devlet İlişkisi. Türkiye Günlüğü, Sayı: 13, Kış 1990, s. 13-23.

³²⁰ Matta 22/ 15-22.

³²¹ Bakara 2/110; Nur 24/56.

³²² Luka 19/27.

³²³ I. Korinlülere 15/25.

³²⁴ Matta 10/ 34.

³²⁵ Romalılara 10/4.

³²⁶ Rasüllerin İşleri 15/29.

konulan veya haber verilen şeriatı-hukuku değiştirme yetisine sahipse, şeriat metninin, onlara bu hakkı vermesi gerekir.³²⁷

Ayrıca kilise mensupları tarafından meydana getirilen *Kanonik Hukuk* da Hristiyan dininin bir hukuku bulunduğuna şahitlik yapmaktadır. Papalığın yani Katolik kilisesi bilginleri tarafından tedvin edilmiş olan bu Kanonik hukuka (*Droit canon ou droit canonique*) Katolikler bağlı kalmışlardır.³²⁸

Marshall G.S. Hodgson, İslam'ın Serüveni adlı eserinde İngilizce'de "şeriate" karşılık olarak kullanılabilir tek bir uygun atıf unsurunun olmadığını belirttiğinden sonra Kanonik hukukun bazı benzerlikler taşıdığını ifade ederek şöyle diyor: "Kanonik hukuk' (Canonic law) bazı benzerlikler taşır, ama eklesiyastik (kiliseye ilişkin) bazı yanlış bağlantılar kurulmasına da sebep olabilir."³²⁹

Her ne kadar Hristiyanlığın sadece bir iman ve ahlak dini olduğu söylenip dursa da belirttiğimiz Kur'an ve İncil ayetlerinin, görüşlerinden alıntılar yaptığımız âlimlerin şahitliği ile bu dinin yalnız ahlak değil, aynı zamanda bir hukuk dini de olduğu, şüpheye meydan bırakmayacak kadar açık bir şekilde ortaya çıkmış bulunmaktadır.

3-İslamiyet ve Hukuk

*

İslam öncesi iki ilahi din olan Yahudilik ile Hristiyanlığın bünyesinde bir hukuk düzeni bulunup bulunmadığını araştırıp bulunduğunu tespit ettikten sonra şimdi araştırma sırası İslam'a gelmiştir.

Geçen ayetlerden anlaşılacağı gibi Allah Maide Suresi'nde önce Yahudilik³³⁰ sonra Hristiyanlık³³¹ ve daha sonra da İslamiyet ile ilgili bilgiler vermektedir.³³²

Ayette Hz. Muhammed veya İslam dini ile ilgili olarak şöyle buyrulmaktadır: "Sana da daha önceki kitabı doğrulamak ve onu korumak üzere bu kitabı (Kur'an'ı) gerçekle indirdik. Artık onların aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet ve sana gelen gerçeği bırakıp da onların keyiflerine uyma! (Ey ümmetler!) Sizden her birinize bir şeriat ve bir yol verdik. Allah dileseydi, hepinizi bir tek ümmet yapardı, fakat size verdiği (yol ve şeriatları) de sizi denemek için (böyle yaptı). Öyleyse hayırlı işlerde birbirinizle yarışın. Hepinizin dönüşü Allah'adır. O size ayrılığa düşüğünüz şeyleri(n gerçek tarafını) haber verecektir."³³³

"(Sana şu talimatı verdik:) Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet ve onların keyiflerine uyma. Allah'ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmından seni saptırmalarına dikkat et. Eğer (hükümden) yüz çevirirlerse bil ki (bununla) Allah ancak, günahlarının bir kısmını onların başına bela etmek ister. Zaten insanların birçoğu yoldan çıkmışlardır."³³⁴

"Yoksa onlar (İslam öncesi) cahiliyet idaresini mi arıyorlar? İyi anlayan bir topluma için, Allah'tan daha güzel hüküm veren kim olabilir?"³³⁵

Bu ayetlerde görüldüğü üzere Allah Hz. Muhammed' e de bir şeriat ve bir hukuk vermiştir. Bu hukukun Allah'ın bir emri olarak Müslümanlar tarafından uygulanması dini bir vecibedir. Bu vecibenin şuuruna varan Müslümanlar önce Kur'an'ı anlamaya çalışmışlar ve böylece *fıkıh* adıyla anılan bir hukuk sistemi meydana getirmişlerdir.

³²⁷ İhsan Süreyya Sırma, İslamiyet ve Hristiyanlık, Zafer Matbaası. İstanbul-1980, s. 39-45.

³²⁸ Erol Özbilgin, Osmanlı Hukukunun Yapısı. Güryay Matbaacılık, İstanbul-1985. s. 46: Havreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.5; Fuad Köprülü, İslam Medeniyeti Tarihi, s. 294; Joseph Schacht. a.g.e.,s. 10, 89.

³²⁹ Marshall G. S. Hodgson. İslam'ın Serüveni. Çev: İzzet Akyol ve ekibi, Eranial, İz Yayıncılık, İstanbul-1993,1, 291, dipnot No: 7.

³³⁰ Bkz. Maide 5/ 44-45'

³³¹ Maide 5/ 46-47.

³³² Maide 5/ 48-50.

³³³ Maide 5/ 48.

³³⁴ Maide 5/ 49.

³³⁵ Maide 5/ 50.

İslam literatüründe hukuka "*fıkıh*" denir. Osman Keskiöğlü, "İslam hukukunun eski adı Fıkıh'tır. Eskiden hukuk anlamında Fıkıh kullanılırdı. Bugünkü Arap literatüründe bu terim, hukuk karşılığı kullanılmaktadır." der.³³⁶

İslam hukuku ifadesinin İslam memleketlerine Avrupa'nın etkisiyle girmiş olduğunu ileri süren Hüseyin Atay, bu konuda şunları söylemektedir: "Öyle anlaşılıyor ki, "fıkıh" ilminin yeni bir adı olan "hukuk" kelimesi, "sübut" manasında mastar olmayıp "batıl"ın karşıtı "sabit" anlamında "hakk"ın çoğuludur. Hakk'ın çoğulu olan "hukuk" İslam fıkına yabancı bir kelime olmayıp "hukukullah" ve "hukukul ibad" gibi deyimlerde terimleştiği gibi "hukukunnas" veya falancanın "hakkı" diye de kullanılagelmiştir. Ancak "hukuk"un fıkıh ilminin adı oluşu son yenileşme devirlerine rastlar ve Avrupa'nın tesirinde tercüme ile İslam memleketlerine girmiş bir terimdir. Önce Arapların mı yoksa Osmanlıların mı bunu iktibas ettikleri üzerinde durmayacağız."³³⁷

Fıkıh ve İslam hukuku terimleriyle ilgili olarak Ömer Nasuhi Bilmen de şunları söylüyor: "Şunu arz edeyim ki, bizim bu eserde "Hukuk-ı İslamiyye"den maksadımız, muamelatla (yani ukubata, münakehata, müfarakata ve sair medeni, iktisadi muamelelerle) ilgili ahkâm-ı şer'iyenin heyeti mecmuasıdır.

İslam âlimleri, hukuk yerine fıkıh, hukuk ilmi yerine fıkıh ilmi tabirlerini tercih etmişlerdir. Bununla beraber aralarında fark vardır. Şöyle ki: Hukuk ve hukuk ilmi ile insanlar arasında cari muamelelerle ilgili bir ilim kastedilir. Fıkıh veya fıkıh ilmi ise hem bu muameleler, hem de dini vecibe ve vazifelerle, başka bir tabirle, ibadet hükümleriyle ilgili bir ilimdir. Bu cihetle fıkıh ilminin sahası daha geniş bulunmaktadır."³³⁸ Fuat Köprülü de fıkıh için "geniş manasıyla İslam hukuku" ifadesini kullanmaktadır.³³⁹

Ömer Nasuhi Bilmen, İslam dini dinlerin sonuncusu, İslam şeriatı da şeriatların sonuncusudur, diyerek İslam hukukuna ayrı bir değer vermektedir. İslam fıkınının müstakil bir hukuki müessese olduğunu ifade eden Bilmen bu hukukun Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas gibi dört esasa dayandığını ve süratle tedvin edildiği hakkında Corci Zeydan'ın düşüncelerine yer verir.³⁴⁰ Corci Zeydan İslam Medeniyeti Tarihi adlı eserinde İslam Hukuku ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Müslümanlar kanuni hükümlerini Kur'an-ı Kerim ile Hadis-i Şeriflerden almışlardır. Müslümanların İslamiyet'in çıkışından itibaren gerek Kur'an-ı Kerim'i ve gerek hadis-i şerifleri ezberlemeye ve öğrenmeye ne kadar önem verdiklerini daha önce göstermiştik. Binaenaleyh o zamandan sonra iki, üç asır geçmeden İslam kanun ve nizamları kemal mertebesine erişmiş ve fıkıh ilmi meydana gelmiştir. Fıkıh, dünyanın en yüksek kanuni hükümlerini kapsar. Müslümanlar nasıl süratle dini kurup yaydılar ise bunda da öyle bir süratle muvaffak olmuşlardır."³⁴¹

İslam hukukunun varlığını, kendisinin ve metodunun orjinalliğini ve nev-i şahsına münhasır bir hukuk olduğunu yalnız Müslümanlar değil, görüldüğü gibi gayr-i Müslimler dahi itiraf etmektedirler. İslam hukuku üzerine geniş incelemeleri bulunan Joseph Schacht, "İslam hukukunu anlamadan İslam'ı anlamak imkânsızdır." demektedir.³⁴²

Ali Himmet Berki, İslam hukuku hakkındaki görüşlerini şöyle ifade ediyor: "Semavi hukuk tamamen ilahidir. Bilhassa hiçbir değişim ve başkalaşmaya uğramayan İslam hukuku, dini kaynaklara dayanır. Hiçbir milletin hukukundan ilham almış veya onun etkisi altında gelişmiş değildir. Hukuk mesleğine katılanlardan bazıları İslam hukukunun Roma hukukundan ilham aldığını söylerler; fakat her iki hukukun hükümlerini ve bunların dayandığı esas ve kaynakları araştırıp tetkik edenler böyle bir iddiada bulunmazlar. Mesela çağdaş hukuk âlimlerinden ve eski İstanbul Üni-

³³⁶ Osman Keskiöğlü, Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1969, s. 1.

³³⁷ Hüseyin Atav, İslam Hukuk Felsefesi, s. 59.

³³⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. I. 8.

³³⁹ M. Fuad Köprülü, İslam Medeniyeti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1963, s. 293.

³⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. I, 323-325.

³⁴¹ Corci Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi, Çev: Zeki Meğamiz, Er- Tu Matbaası, İstanbul-1976, III, 139.

³⁴² Joseph Schacht, İslam Hukukuna Giriş, s. 9.

versitesi Profesörlerinden Andreas Schvvarz Roma Hukuku Dersleri adlı eserinde³⁴³ İslam hukukunun Roma hukukuyla bir alakası olmadığını kesin bir dille ifade eder ve der ki: "Eski Türkiye hukukunun ve Türkiye hayatının, Roma hukukuyla hiçbir alakası olmadığını kaydetmek gerekir."³⁴⁴

Muhammed Yusuf Musa, batılı hukukçuların 1938 yılının Ağustos ayında Lahey'de toplanan "Çağdaş Hukuk Konferansına katılan üyelerin İslam hukuku ile ilgili olarak oy birliği ile almış oldukları kararı şöyle nakletmektedir:

- 1-İslam hukuku, yasama kaynaklarından birisidir.
- 2-İslam hukuku, canlıdır ve ilerlemeye elverişlidir.
- 3-İslam hukuku, başlı başına bir hukuk sistemidir ve hiç bir hukuktan mülhem değildir.³⁴⁵

İslam hukuku kaynağı, metodu ve bütün her türlü unsuru ile kendine özel olduğu için, Roma hukuku gibi beşeri hukuklara pek benzemez. Zira Romalılar için hukuk, değiştirilmesi her zaman mümkün olan, insan iradesinin teşkilatlanmış ifadesinden başka bir şey değildir. Demokratik bir devlette mesela iktidara gelen bir parti kendinden evvelki bir partinin yaptığı kanunu, hukuka bir kutsiyet atfedilmeyip sadece maddi müeyyideye istinat ettirildiğinden bozabilir. İslam'da ise hukuk dinden ayrılmış değildir.. Bir kimse "Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammed onun elçisidir" dediği zaman bununla, hukukta Allah'ın mutlak hâkim olduğunu ve bütün hukukun en yüksek kaynağı olduğunu ifade etmiş olur. İslam'da her ne kadar kanun koyucu Allah ise de, onu tefsir ve tatbik etmek insana bırakılmıştır.³⁴⁶

İnsanın bir fiiline iyi veya kötü vasfının verilmesi yalnız Allah'a aittir; bütün hukukun kaynağı Allah'tır. Bütün hareket ve davranışlarımızda, hal ve gidişimizde göz önünde bulundurmanız lazım gelen husus, ilahi emirlerdir. Allah bu emirlerini seçmiş olduğu peygamberler vasıtasıyla insanlara bildirmiştir.³⁴⁷

"Yoksa onların, dinden Allah'ın izin vermediği şeyleri dini kaide kılan ortakları mı var?"³⁴⁸, ayetinin tefsirinde Elmalılı şöyle der: Allah'ın izin vermediği şeyleri meşru kılmak için hukuk yapmaya kalkışmak, dünya kültürü adına yapılan kötülüklerin, şirklerin başında sayılmak lazım gelir. Bu sebeple Allah'ın meşru kılmadığı bir şeyi meşru kılacak hiçbir kuvvet yoktur. Onun için insanların kanun yapmadaki çalışmaları Allah'ın verdiği izin sınırını aşmamalıdır.³⁴⁹

İnsanoğlunun peygamberlere ihtiyacı olduğunu söyleyen İzmirli İsmail Hakkı, aklın yalnız başına yeterli olamayacağını ifade ederek şöyle diyor: "His ve tecrübe âleminde şaşırıp kalan akıl, nasıl olur da bilinmeyen âleme ulaştırın vesileleri idrak eder? Elde bilinmeyi anlamaya yarayacak bir alamet yoktur. Akıl ne kadar parlak olursa olsun, ne sahibini, ne başkasını doğrudan doğruya hidayete ulaştırmak hususunda yeterli olamaz."³⁵⁰

Mahmud Esad, bu hususa "İslam şeriatı nakli ilimlerden" diyerek onun akıl değil, vahiy ve nakil ağırlıklı olduğunu şöyle açıklıyor: "Yani mücerret insan akli ile idrak edilmeyip iştimize dayanan ilimlerden. Çünkü şer'i ahkâm esas olarak Kitap ve sünnetten alınıp çıkarılır. Kitap ve sünnet ise ancak nakil ile malum olduğu gibi onlardan hüküm çıkarmak da manalarını bilmeye, hüküm çıkarma durumunun dayandığı usul ve kaideleri anlayıp idrak etmeye bağlıdır. Özellikle Kur'an'ın nazmı ibaresi, işareti, delaleti ve iktizası ile pek çok hükümler ifade eder."³⁵¹

³⁴³ Bkz. Andeas Schvvarz, Roma Hukuku Dersleri. Kenan Matbaası, İstanbul-1943

³⁴⁴ Ali Himmet Berki, Hukuk Tarihinden İslam Hukuku, s. 5.

³⁴⁵ Muhammed Yusuf Musa Fıkh-i İslam Tarihi, çev: Ahmet Meylani, Bayrak yayıncılık-Matbaacılık, İstanbul-1983, s. 14; Krş. Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. I, 325-326; Ali Himmet Berki, Hukuk Tarihinden İslam Hukuku, s. 5; Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, s. 37; Ahmet Gürkan, a.g.e., s. 67.

³⁴⁶ Muhammed Hamidullah, İslam Hukuku Etüdüleri, s. 119-121.

³⁴⁷ Muhammed Hamidullah, İslam'a Giriş, s. 76.

³⁴⁸ Şura 42/21.

³⁴⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, V, 4238-4239.

³⁵⁰ İzmirli İsmail Hakkı, Anglikan Kilisesine Cevap Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık Ankara-1995, s. 26.

³⁵¹ Mahmud Esad. Tarih-i İm-i Hukuk, s. 226.

İslam hukukunun ilahi kaynaklı olması ve dayandığı kitap Kur'an-ı Kerim'de hiçbir tahrif ve değişim bulunmaması sebebiyle insan fitratına daha yakın ve yatkın olduğu görülmektedir. Mesela Mecelle 'de "Beraati zimmet asıldır"³⁵² denilmektedir. Yani insanlar aslında suçsuz ve borçsuz kabul edilirler. Onun için İslam'da sü-i zan ve kötü şüphe, günah ve kötü bir ahlak sayılır.³⁵³ Hâlbuki Hıristiyanlıkta "Asli Günah" ya da "İlk Günah" inancı bulunmaktadır. Buna göre Hz. Âdem ile eşi Havva yasak meyveden yedikleri için onların neslinden gelen çocukların hepsini Allah ateşte yakmaya mahkûm etmiştir. Sonra Hz. İsa, bu günaha kefarete olmak üzere haç üstünde canını feda ederek, insanlara miras kalan bu günahı affettirmiştir. St. Augustinus tarafından icat edilen bu Asli Günah inancı M.S. 416 yılında Mileve Konsili'nde tasdik edilmiştir.³⁵⁴

İslam dini insan tabiatının bu "İlk Günah" ile lekelenip bozulduğu tezini asla kabul etmez.³⁵⁵ Elmalılı, "Bir zamanlar Rabb'in meleklerle: 'Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım', demişti"³⁵⁶ ayetinin yorumunda günah, isyan ve düşmanlık gibi şeylerin insanın kendi özünden olmadığı için, Hıristiyanlıktaki bu "asli günah" inancının doğru olmadığını söylemektedir.³⁵⁷ İsmail Fenni de eserinde elde İncil' in asıl nüshasının bulunmadığını, Hz. İsa'nın dinine akla uymayan bir takım inançların karıştığını ve bunun böyle olduğunu seçkin ve engin bilgi sahibi âlimler itiraf etmişlerdir, demektedir.³⁵⁸

İnsanlar günahkârdır, suçludur ve suç işlerler diye kişileri potansiyel suçlu kabul etmek hukuki bir davranış değildir. Hukuk düzeni bu esasa göre kurulamaz. Mesela memurluğa alınacak insanların hepsini hasta kabul ederek, tam teşekküllü bir hastaneden sağlık raporu istenmesi bu yanlış düşüncenin bir eseri olsa gerektir. Aslında hukuki olarak sağlık değil, hastalık ispat edilir; sağlıklı olmayı ispat etmeye lüzum ve ihtiyaç yoktur; çünkü asıl olan sağlıklı olmak tır. İstisnalara dayanılarak hukuk konulmaz. Hanefi mezhebine göre istisnalara kıyas yapmak dahi caiz değildir.³⁵⁹ Bu mecellede "Ala hıfâfı'l-kıyas sabit olan şey saire makisun aleyh olamaz" şeklinde ifade edilmiştir.³⁶⁰

İslam hukukunda insanda asıl olan dokunulmazlık, eşyada asıl olan ise matahlıktır.³⁶¹ Celalüddin Süyuti, el- Eşbah ve'n Nazair adlı eserinde yasak olduğuna dair bir delil bulunmadıkça eşyada asıl olan mubahlıktır, insan uzvunda ise haramlık, dokunulmazlıktır, demektedir.³⁶²

Kur'an-ı Kerim'in kendine mahsus bir yasama tekniği vardır. Herhangi bir konuda yasakları bildirdikten sonra dışarıda kalanların meşru ve mübah olduğunu açıklar. Mesela kedileriyle evlenme yasağı olan kadınlar, bir bir sayıldıktan sonra "İşte bunun dışındakiler size helal ve mübah kılındı."³⁶³ buyrulmaktadır. Ayrıca yenilmesi haram veya helal olan hayvanlar hakkında "Size haram oldukları okunanların dışında kalan hayvanlar sizin için helal kılındı."³⁶⁴ buyrulmaktadır. Şu halde İslam hukuku, yasakları sayar, diğer geri kalan şeyler serbesttir. Bunun için İslam hukuku yasakçı bir sistem değil, serbestçi ve özgürlükçü bir yapıya sahiptir. Bu suretle Kur'an ve Peygamber'den gelen bir kanuna muhalif olmayan herşey mübahtır. Bu kaide İslam'da muteber bir kural teşkil eder.

³⁵² Mecelle, Madde: 8

³⁵³ Ahmet Gürkan, a.g.e., s. 289.

³⁵⁴ İsmail Fenni Ertuğrul, Hakikat Nurları, s. 212.

³⁵⁵ M. Aziz Lahbabi, İslam Şahsiyetçiliği, Çev: İsmail Hakkı Akın, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul-1972, s. 99.

³⁵⁶ Bakara 2/ 30.

³⁵⁷ Muhammed H. Yazır, Hak Dini, I, 298.

³⁵⁸ İsmail Fenni, Maddiyun Mezhebinin İzmihlali, Orhaniye Matbaası, 1928, Y.Y. s." 629.

³⁵⁹ Molla Hüsrev, Mir 'at s. 237; Büyük Haydar Efendi, s. 360.

³⁶⁰ Mecelle Madde: 15.

³⁶¹ Bkz. M. Ahmet ez-Zerka, Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku, Çev: Servet Armağan, Ziya Ofset, İstanbul-1993, II, 753; III, 924; Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş. s. 326.

³⁶² Celalüddin Abdurrahman es-Süyuti, el-Eşbah ve'n Nazair, Daru'l- Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-1983 (1403). s. 60, 61; Krş. Muhammed Gazali, Nebevi Sünnet, Eranmat, İstanbul-1992, s. 111.

³⁶³ Nisa 4/24.

³⁶⁴ Maide 5/1.

Bunun içindir ki, İslam ile telifi kabil olmayanları ayırmak ve geriye kalanı meşru saymak için, yabancı memleketlerin adetleri ve kanunları İslam hukukçularına ham madde vazifesi görmüştür.³⁶⁵

Yeryüzündeki bütün nimetlerin insan için yaratıldığını ifade eden ayette şöyle buyruluyor: "O (Allah) yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı."³⁶⁶ Yeri ve yeryüzünde bulunan her şeyi, denizleri, karaları, dağları, ovaları, ırmakları, pınarları, madenleri, ağaçları, çiçekleri, meyveleri, kuşları ve her şeyi Allah insanlar için yaratmış ve onlara mübah kılmıştır. Bu sebeple insanların bunların tümünden faydalanma hakları vardır. Elmalılı, "Can, ırz ve namustan başka eşyada asıl olan mübah olmaktır. Özel bir haramlık-dokunulmazlık delili bulunmadıkça mübah edilir" fıkıh kuralı bu ayetten çıkarılmıştır, der.³⁶⁷

İbn Teymiye, hukuk ve İslam şeriatı ancak faydalı olan veya faydası ağır basan şeyleri emreder, demek suretiyle hukuki tasniflerin yerinde olduğunu kabul etmiştir.³⁶⁸

Elmalılı ayrıca şunları da söylemektedir: Bu eşyada mubahlık işi yalnız akıllara kalsaydı, kimi hep mübah der, kimi hep haram der, kimi de şaşırır kalırdı. Nitekim öyle olmuş ve olmaktadır. Burada şuna dikkat etmek gerekir ki, bu serbestlik, insanların tümüne eşit olarak yapılmış; insanlar insan için yaratılmamış ve birbirlerine mübah kılınmamıştır. Bunun için insanların canlan, ırzları, birbirlerine mübah değildir. Hatta bir insan kendi canını, ırzını bile dilediği gibi kullanmaya izinli değildir. İnsanlar kendileri için değil, Allah'a kulluk için yaratılmışlardır. Çünkü ayette "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım"³⁶⁹ buyrulmaktadır.

Şu halde insanların kendini öldürmeye, kendini veya ırzını başkasına satmaya hakkı yoktur. Ancak Allah'ın emrine ve hükümlerine uygun meşru nikâha izinlidir. Aksi takdirde günahkâr olur. İnsanların amelleri, malları, mülkleri de birbirlerine karşı kendilerine bağlanmıştır. Bunlar da diğerlerine yasaklanmıştır. Fakat kendileri için mübah olduğundan kendi rızaları ile başkalarına da terk edebilir ve verebilirler. Akidler (anlaşmalar) ve mali işlemler bu esas üzerine yürür. Hâsılı hayat hakkına, hürriyet hakkına ve namus hakkına hiçbir kimsenin karışmaya hakkı yoktur. Bunlar, insanın doğrudan doğruya Allah hakkı olan esasa dair haklarıdır. Ve bunlara saldırma, tecavüz büyük günahlardandır. Akıl ve din de böyledir. Canlarda, ırz ve namusta, akılda, dinde asıl olan, mübah olma değil, haram (dokunulmaz) değildir.³⁷⁰

B- Tabii Hukuk

Kaynağı bakımından hukuku tasnif ederken Ali Himmet Berki'nin hukuku, ilahi hukuk ve beşeri hukuk olmak üzere ikiye ayırdığını görmüştük.³⁷¹ Aslında Tabii hukuk bu tasnife göre beşeri hukuk içerisinde yer almalıdır. Çünkü bu, vahiye dayanan ilahi bir hukuk değildir. Daha önce hukukun tarifi bölümünde hukuku terim olarak açıklarken İdeal veya Tabii hukuk başlığı altında bu konuları işlemiştik. Fazla bilgi almak veya bilgilerini tazelemek isteyenler oraya bakabilirler. Ancak biz burada konuyla ilgili olarak bazı şeyler söylemek istiyoruz.

İslam Hukuk Felsefesine bir giriş yazan Hüseyin Atay hukukun doğuşuna dair birtakım teorilerin olduğunu, hukukçuların hukukun kaynağının ne olduğunu araştırdıklarını, bu husustaki nazariyenin üç devre veya üç gruba ayrıldığını, aslında bunun tek nazariye olup zamanlara göre değerlendirildiği için üçe çıktığını, ancak hepsinde ortak bir noktanın bulunduğunu, bu da hukuk

³⁶⁵ Muhammed Hamidullah, İslama Giriş, s. 183.

³⁶⁶ Bakara 2/ 29.

³⁶⁷ Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, I, 289.

³⁶⁸ İbn Teymiye, Külliyyatı, Tevhid Yayınları, İstanbul-1986,1, 271.

³⁶⁹ Zariyat 51/56.

³⁷⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini, I, 289.

³⁷¹ Ali Himmet Berki, Hukuk Tarihinden İslam Hukuku, s. 4

kitaplarında *tabii hukuk* diye anıldığı ve bu ismin de eski Yunan'da ortaya çıkan tabiat felsefesinden aldığını söylemektedir.³⁷²

Ancak burada açıklığa kavuşturulması gereken bir nokta var. Daha önce geçtiği üzere Paul Hazard, *Tabii hukuk* kavramını 1708 yılında tarihe sokan şahsın, Gian Vincenzo Gravina olduğunu söylüyor.³⁷³ Eski Yunan'daki tabiat felsefesi ile 18. asırda Avrupa'da ortaya çıkan tabii hukuk anlayışını, kelimeler birbirine benzese de taşıdıkları anlam farklı olduğundan birleştirmek mümkün değildir. Çünkü tabii hukuk, tabiat-üstü, ilahi şeyleri reddeden ve Tanrının şahsi irade ve eylemi yerine tabiatın dünyevi nizamını koyan bir felsefeden doğmuştur.³⁷⁴ Hâlbuki eski Yunan'daki tabiat felsefesi inkârcı felsefe değil, tabiatı araştırdığı için bu ad ona verilmiştir. Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi* adlı eserinde eski Yunan'ın tabiat felsefesinden bahsederken şöyle diyor: "Bu sistemlerde Tanrı, insan ve tabiat, bir düşünce bağlantısı içinde kavranmak istenmiştir."³⁷⁵ Görüldüğü üzere burada Allah'ı inkâr yoktur. Hâlbuki ifade ettiğimiz gibi, batıdaki tabii hukuk fikri, ilahi hukuk fikrine karşı çıkararak onun yerini almak istemiştir. Eski Yunan'ın tabiat felsefesi başka, Rönesans'ın tabiat felsefesi başkadır. Tabii hukuk anlayışı daha çok Rönesans'ın inkârcı ve pozitivist tabiat felsefesine dayanır.³⁷⁶

Bazı ilim adamları da sanki ilahi hukukla tabii hukuk eş anlamlı veya aynı manaya gelen kelimeler imiş gibi, "İlahi-Tabii Hukuk" şeklinde yazıyor ve konuşmalarında da öyle ifade ediyorlar.³⁷⁷ Hâlbuki ilahi hukuk demek, bir peygambere ve bir ilahi kitaba dayanan kaide ve kurallar demektir. Tabii hukuk ise en iyimser bir ifade ile insan tabiatında var olan ve yine insanlar tarafından bulunan kaide ve kurallardır.³⁷⁸

Saint Thomas d'Aquin ve Leibniz gibi şahsiyetler her ne kadar tabii hukuka bir "ilahilik" sıfatı kazandırmak istemişlerse de bunda bizce başarılı olamamışlardır. Çünkü İslam hukukunun ilahi hukuk anlayışı ile onların ilahi hukuk anlayışı birbirinden tamamen farklıdır. İslam'a göre hukuk, Allah'ın vahyine ve Kitabına dayanırsa ilahi hukuk olur. Onların tabii hukuk dediği şey ise sadece akla dayanmaktadır. Abdülhak Kemal Yörük konuyu kitabında şöyle açıklıyor:

Saint Thomas d'Aquin'e göre tabii hukukun esası, insan şuuru tarafından tanınan nizamdır; bu nizam ilahi aklın insan üzerindeki aksi, nişanesidir. Aklın vazifesi, nizamı tanımaktır. Akıl hukukun yaratıcısı değil, bize onu keşfettirmeye yarayan bir alettir. Bu dünya nizamı yalnız bir iradeye değil, hâkim bir kudreti de kapsar.

Leibniz, Saint Thomas d'Aquin'in fikirlerini "Allah'ın bütün tabii hukukun, yalnız iradesiyle değil, fakat kendi ruhiyle de müellifi olduğu doğrudur." cümlesiyle özetlemiştir.

İngiliz anayasa hukukunun, kralı kanun yapar, kralın kendi krallığı içinde emsali yoktur, fakat o Allah'a ve kanuna tabidir, kral ancak hukuka dayanarak hareket edebilir, gibi prensipleri de bu fikirlerin başka bir şekilde ifadesidir. Bu sözler, tabii hukukun Allah tarafından kurulmuş bir nizam olduğunu ve akıl yoluyla keşif olunarak uygulama alanına geçmesi gerektiğini ifade ederler.³⁷⁹

Tabii hukuk adı verdikleri bu kanun ve kurallara bu isim değil de ne ismi verirlerse versinler, bütün vasıflarıyla ortada bulunan bu hukuk gerçeğini ve onun ilahi oluşunu değiştiremezler. Çünkü İsmail Hakkı İzmirli'nin dediği gibi, hukukta tabiiliğin ötesinde bir şey vardır. Onun için hukuki hükümler, bir fizik ve tabiat kanunu değil, ahlaki kaide ve kurallar gözetilerek tetkik edilmiştir.

³⁷² Hüseyin Atay, *İslam Hukuk Felsefesi*, s. 26.

³⁷³ Paul Hazard, a.g.e., s. 296.

³⁷⁴ Bkz. Paul Hazard, a.g.e., s. 282.

³⁷⁵ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 17.

³⁷⁶ Krş. Macit Gökberk, a.g.e., s. 215.

³⁷⁷ Hüseyin Hatemi *İslam'da İnsan Hakkı ve Adalet Kavramı*, (İnsan Hakları Sempozyumu, Eramat, İstanbul-1995, s. 26.

³⁷⁸ Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e., s. 115.

³⁷⁹ Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e., s. 55.

Ahlakın hukuka önemli ölçüde tesiri vardır. Burada bir örnek vermek gerekirse, mesela soyca yakınlık (=karabet), bir ahlaki vecibeden dolayı hibeden geri dönmeye engeldir.³⁸⁰

C- Beşeri Hukuk

Kaynağına göre hukukları, ilahi ve beşeri olmak üzere iki kısma ayırmış bulunuyoruz. Tabii hukuk aslında beşeri hukukun içinde anlatılması gereken bir hukuk anlayışıdır. Çünkü tabii hukuk, insanların akıllarına dayanarak ortaya koymuş oldukları kaide ve kurallardan ibarettir. Tabii hukuk anlayışı batıda gelişip birçok bilgin ve filozofu etkileyen ve ağırlığı olan bir ekol olduğu için biz ona sanki beşeri ve ilahi hukuktan ayrı bir yol imiş gibi müstakil bir bölüm tahsis ettik. Yoksa tabii hukuk beşeri hukuktan ayrı mütalaa edilecek bir mevzu değil; onun içinde ele alınacak bir konudur; çünkü o da insan ürünüdür.

Tabii hukuka bu ismin verilmesinin sebebi, bunun gerçek varlığının insanların keyfi iradelerinin eseri olması değil, kendisinin eşyanın tabiat ve mahiyetinde mevcut bulunmasıdır.³⁸¹ Şu halde insanların kendi keyfi iradelerine göre koymuş oldukları kaide ve kurallara beşeri hukuk denir. Nitekim İslam hukukunda insanların hareket ve davranışları "*Efal-i şer'iyye*" (hukuki fiiller) ve "*Efal-i hissiyye*" (duyulara ait fiiller) olmak üzere iki kısma ayrılır.³⁸²

Hukuk sistemi insan aklına dayanıp ve insanlar tarafından ortaya konmuşsa buna beşeri hukuk adı verilir. Daha önce de geçtiği üzere Abdülkerim Zeydan ilahi ve beşeri hukuk tasnifi hakkında şunları söylemektedir:

"Hukuk kuralları bazen herkesin uyduğu örf ve adetler, bazen kral veya kabile reisleri gibi sözü dinlenir kişilerin emir ve yasakları, bazen da kanun yapma yetkisini taşıyan bir meclisin koyduğu kaide ve kurallar şeklinde olur. Çeşitli şekilleriyle işbu kanunların kaynak ve temeli insandır.

Bunlar insan yapısı vaz'î kanunlardır. Bilindiği gibi bundan başka bir kısım kanunlar daha vardır ki, onların temeli ve dayanağı insan değil, yaratıcı olan Allah'tır. Böyle kanunlara da ilahi hukuk sistemi adı verildiğini ifade etmiştik. İnsanlık başlangıçtan bugüne hayatları boyunca her iki hukuk nizamını da görmüştür. Beşeri hukuk sistemi insanlar tarafından ortaya konulmuş olan kaide ve kurallardır. İlahi hukuk nizamı ise Allah'ın vahiy yoluyla insanlara duyurup tesis ettiği bir sistemdir.³⁸³

Tarihten ve günümüzden beşeri hukuka bazı örnekler vermek istersek, Hammurabi Kanunları,³⁸⁴ Solon Kanunları³⁸⁵ Kur'an'da Fir'avun adıyla zikredilen³⁸⁶ II. Ramses'in Mısır halkına uyguladığı düzen-kanun (ki ayette zikredildiği üzere, Fir'avun, "Bana izin verin Musa'yı öldüreyim; çünkü ben onun sizin düzeninizi değiştireceğinden veya memlekette anarşi çıkaracağından korkuyorum" demişti.³⁸⁷) ve çağımız devlet yönetimlerinde uygulanan parlamentoların çıkarmakta oldukları kanunlara dayalı hukukları sayabiliriz.

Burada sonuç olarak insanın bulduğu beşeri hukuk ile Allah'ın öğrettiği ilahi hukuk arasındaki farkı anlama bakımından, Sait Halim Paşa'nın aklın fizik, kimya ve biyoloji gibi fen kanunlarını

³⁸⁰ Bkz. İsmail Hakkı İzmirli Anglikan Kilisesine Cevap s 102-103

³⁸¹ Bkz. Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e.. s. 53.

³⁸² Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. 1. 30.

³⁸³ Abdülkerim Zeydan, İslam Hukukuna Giriş, s. 34.

³⁸⁴ Bkz. Yavuz Atar. Çağlar Boyunca Türk Dünyası Dışındaki Devletlerde İnsani Değerler ve Hukuk. (Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı. İstanbul-1992, I. 23. Yeni Türk Ansiklopedisi. IV. 1204; Büyük Laroussc. X, 5001.

³⁸⁵ Bkz. Cemil Sena, Filozoflar Ansiklopedisi, IV, 279

³⁸⁶ Mümin 40/ 24-27.

³⁸⁷ Mümin 40/ 26.

bulduğu halde hukuk ve ahlak gibi sosyal kanunları niçin bulamadığı hakkındaki görüşlerini almakta fayda vardır.

Sait Halim Paşa'ya göre Şeriat (ilahi hukuk), ahlaki ve sosyal, birtakım tabii gerçeklerin bütünüdür. İnsanlığın mutluluğu, Peygamber tarafından, Yaratıcımız adına bizlere tebliğ edilen bu gerçeklere bağlıdır.

O halde Şeriatın (ilahi hukukun) hâkimiyeti demek, tabii ve insan yaratılışına uygun olan, fakat insanların arzu ve iradelerine bağlı olmayan ve değişmeyen ahlaki ve sosyal kanunların hâkimiyeti, demektir.

-103-

Şeriat kanunlarının, bütün kâinata hâkim olan tabiat kanunlarından farkı yoktur. Tabiat kanunlarında olduğu gibi, Şeriat kanunlarının önünde de bütün insanlar eşittir. Bütün insanlar bu kanunlardan aynı hürriyet içinde faydalanırlar. Bu hürriyet, sadece o kanunlara karşı göstermeye mecbur oldukları saygı ve riayetle sınırlanmıştır.³⁸⁸

İlahi hukuku böyle yorumlayan Halim Paşa, sosyal hayatın kanunlarını insan aklının niçin bulamayacağını şöyle açıklıyor:

"Şimdi şöyle bir soru aklımıza geliyor: Şeriat neden ilahi bir tebliğ olarak indi? Acaba insanın fizik ve kimya kanunlarını kavramasını sağlayan gözlem ve inceleme kabiliyeti, onun sosyal hayatın kanunlarını da keşfetmesine neden yeterli olamıyor? Bu sorunu cevabı şudur: Çünkü bu iki çeşit bilgi arasında esaslı bir fark vardır.

Birincisi, canlı, cansız bütün varlıkları ve bu arada bir varlık olarak insanı içine alır ve inceler; dolayısıyla afakîdir (objektiftir). İnsan bu bilgileri araştırırken tamamen tarafsız olabilir. Çünkü bunlar onun iradesine, arzu ve isteklerine, his ve temayüllerine tabi olmadığı gibi, şahsi ahlakının iyi veya kötülüğüne de bağlı değildir. İnsan kendi dışındaki olayları gereği kadar tarafsız bir görüş ve bakışla inceleyebilir. Bunun neticesinde ise birtakım hakikatleri ve tabiat kanunlarını bulup çıkarabilir. Bütün bunlar pek tabiidir...

Fakat ikinci çeşit, yani yalnız insana mahsus olan bilgiler çok farklıdır. İnsan, düşünce, akıl ve şuur sahibi, topluluk kurma kabiliyetine sahip bir varlıktır. Dolayısıyla onunla ilgili bilgiler hissi ve ruhi, yani tamamıyla enfüsidir (sübjektiftir).

Böylece insan, dışındaki tabiatı bırakıp da kendini tetkike ve bu incelemenin sonucunda yine kendisinin, saygı göstererek, uymaya mecbur olacağı ahlak ve cemiyet kanunlarını bulup çıkarmaya kalkışınca durum tamamen aksine dönmektedir.

Çünkü hangi şartlar içinde yapılmış olursa olsun, bütün gözlem ve incelemeler, bunları yapan insanların şahsi durumlarına bağlı kalmakta, onların eksik ve noksanları dolayısıyla şüpheli olmaktan kurtulamamaktadırlar.

İnsanın bu hususta yaradılıştan ne kadar kabiliyetsiz olduğuna en canlı delil bugünkü medeni (!) Batı milletleridir... Evet, Batıların tabiat kanunlarına olan vukufuları, bugün, tarihin hiçbir devresinde görülmemiş dereceye yükselmiştir. Hâlbuki aynı milletler, ahlakın ve cemiyetin en tabii kanunları karşısında hayret edilecek derecede cehalet içinde bulunuyorlar. Bu ise -aşağıda görüleceği gibi- kendilerine pek pahalıya mal olmaktadır.

O halde, eğer Peygamber haber vermiş olmasaydı, insanlar kendilerini mutlu edecek olan tabii ahlak ve cemiyet kanunlarını, hiç bir zaman bulamayacaklardı.

İşte Peygamber, sırf insanın yaradılışında bulunan bu eksiklik sebebiyle, bizlere şeriatı-ilahi hukuku tebliğ ediyor. Gücümüzün yetebileceği öteki tabii kanunları, kendi gayretimiz ve imkânlarımızla keşfetme vazifesini ise bize bırakıyor."³⁸⁹

³⁸⁸ Said Halim Paşa, Buhranlarımız ve Son Eserleri, Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Eramat Matbaası. İz Yayıncılık. İstanbul-1993. s. 229.

³⁸⁹ Said Halim Paşa. Buhranlarımız ve Son Eserleri, s. 233-235.

İKİNCİ BÖLÜM İNSAN HAKLARI

I-İNSAN HAKLARI

Birinci kısımda insanın bölünmez bir parçası demek olan hukuku inceledik. Bundan sonraki sayfalarda ise çağımızda pek şöhretli olan "*İnsan Hakları*" konusunu, aynı birinci bölümde olduğu gibi, İslam hukuku açısından ele alıp inceleyeceğiz.

Bilindiği gibi bugün Batı dünyası, "*Demokrasi*", "*İnsan Hakları*", ve "*Serbest Piyasa Ekonomisi*" diye adlandırdığı üç şeye bir "*değer*" olarak sahip çıkmaktadır. Yani bu değerler, batı devletleri için kıymet hükümlerinin kaynağını teşkil etmektedir. Adeta batılılar değer ölçülerini dinlerinden değil de bu kavramlardan almaktadırlar. Biz Hıristiyan âleminin, değişik terimlerle ifade etseler de, yirminci yüzyılda bu değerlere sahip çıkmasını İslam'a yaklaştırmakta oldukları şeklinde yorumluyoruz. Çünkü bu insan hakları denilen şeylerin temel kavramlarını Hz. Peygamber, Hicretin 10. senesinde 9 Zilhicce Cuma günü³⁹⁰ (632 yılı Şubat ayında)³⁹¹ Arafat'ta hac ibadetini ifa etmekte olan Müslümanlara yaptığı hitabede (bildiride) dile getirmişti.³⁹² Hz. Muhammed bu hutbesinde insanların can, mal, ırz ve namus, haysiyet ve şereflerinin dokunulmaz olduğunu, hiçbir ırkın

---

³⁹⁰ Bkz. Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 277.

³⁹¹ Mevlana Şibli Asr-ı Saadet, I, 504.

³⁹² Bkz. Ahmet Akgündüz, Belgeler Gerçekleri Konuşuyor, Nesil Matbaacılık, İzmir-1989, s. 6.

diğerinden üstün olmadığını bütün dünyaya ilan etmişti. İnsanların Âdem'den, Âdem'in ise topraktan yaratıldığını, böylece eşitliği, ve müminlerin kardeş olduklarını bildirmişti.

Bu bildirinin İslam literatüründeki teknik adı "*Veda Hutbesi*" dir. Veda Hutbesi, hicri 10. yılda Hz. Peygamber'in hac farızasını ifa için Mekke'ye gelip Veda Hacı sırasında Müslümanlara yaptığı konuşmalara, hutbelere verilen bir isimdir. Ancak Veda hutbesi yalnız Arafat'ta söylenen hitabe olmayıp; Arafat'ta arife günü (Zilhiccenin 9. günü), Mina'da bayramın ilk günü ile yine Mina'da bayramın ikinci günü verilen hutbelerin bütünüdür.³⁹³ Bunların en meşhuru Arafat'ta kadın ve erkek olmak üzere yüz bini aşkın olan bir cemaate karşı söylenen hitabedir.³⁹⁴

İnsan hakları batılıların iddia ettikleri gibi Fransız ihtilali, Filedelfiya Antlaşması veya Atlantik Antlaşmasıyla ortaya çıkmış bir kavram değildir. Tam tersine Mustafa Rafii'nin dediği gibi, insan hakları, başlangıç itibarıyla insanlığın geçmişine kadar eskidir.³⁹⁵

A- KAVRAMIN ORTAYA ÇIKIŞI

Bugünkü anlamıyla İnsan Hakları, Fransız İhtilali'nde ilkeleri ortaya konmuş ve bütün demokrasi hareketleriyle birlikte dünyaya yayılmış olan, çağdaş milletlerin ortak idealleri, şeklinde özetlenebilir. Bu idealler, hürriyet, eşitlik, adalet ve kardeşliktir.

İnsan hakları kavramının başlangıcını Tevrat'ta gösterenler olduğu gibi, Hıristiyanlıkta olduğunu iddia edenler de vardır. Hatta bunun modern çağda, daha çok Protestan felsefesini benimsediğini söyleyenler bulunmaktadır.

İnsan haklarını Fransızlar, J.J. Rousseau'ya ve 1789 İhtilal Bildirilerine bağlarlar. Anglo-saksonlar, filozof Locke'u unutmamak gerektiğini, 1776 Philadelphia (Amerika İnsan Hakları Beyannamesi) Bildirisi'nin Fransızlar'ından önce olduğunu belirtirler.³⁹⁶ Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Avrupalılar, insan haklarını kendi dinleri yerine bir değer olarak benimsedikleri için, her millet bunu "benim eserim" diyerek aralarında paylaşmamaktadırlar. Hâlbuki bu iddiaların hiç birisi doğru ve gerçekçi değildir. Doğrusu şudur ki, insan hakları anlayışı ilk insanla başlar, tarih boyunca gelişir ve en son olarak İslam dini ile mütakâmil şeklini almış olur. Bunun en güzel kanıtı Hz. Muhammed'in Arafat düzlüğünde Müslümanlara, miladi 632 yılı Şubat ayında söylediği "*Veda Hutbesi*" dir. Böylece "*Ey İnsanlar !..*" diye başlayan Veda Hutbesi, tarihte insan hakları konusunda ilk belge olma şerefini elde etmiş bulunmaktadır.³⁹⁷ Çünkü Batı'da insan haklarıyla ilgili ilk bildiri tarihi, en fazla 1215'e, Magna Carta Libertatum denilen yazılı belgeye kadar çıkabilirken, İslam âleminde "*Medine Sözleşmesi*" ve "*Veda Hutbesi*" ile 622 ve 632 tarihlerini göstermektedir.³⁹⁸

Bizim anlayışımıza göre insan hakları, mana ve anlayış itibarıyla, yeryüzünde ilk insan ve ilk Peygamber olan Hz. Âdem'le başlar. Çünkü Allah O'na insan ve eşya ile ilgili bütün bilgileri öğretmişti. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de "Allah Âdem'e bütün isimleri öğretti."³⁹⁹ buyrulmaktadır. Bu öğretilen isimlerin arasında hiç şüphesiz hak, hukuk; cana ve mala saygı konuları yani insan hakları da vardı. Bunu Âdem'in oğlu olan Kabil'in Habil'i öldüreceği zaman aralarında geçen konuşmadan anlıyoruz. Çünkü Habil, "ben seni öldürmek için elimi uzatmam, ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım." diyor.⁴⁰⁰ Bu cümle, insanın canının dokunulmaz olup; saygı duyulmasını

³⁹³ Bkz. Muhammed Hamidullah, el-Vesaike's Siyasiyye, Beyrut-1407(1987), s. 360, No: 287.

³⁹⁴ Bkz. Mehmet Şener, Veda Hutbesi'nin İnsan Hakları Yönünden Kısaca Tahlili, (Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları, Türkiye Diyanet Vakfı, Yayın Matbaacılık, Ankara-1996. s. 125; Kamil Miras, Tecrid-i Sarih, X, 396. (2. baskı).

³⁹⁵ Mustafa Rafii, İslam'da Sosyal Düzen, Çev: Ahsen Batur, Özdemir Basımevi, İstanbul-1975, s. 63.

³⁹⁶ Bkz. Yeni Türk Ansiklopedisi, IV, 1475.

³⁹⁷ Bkz. Kamil Miras Tecrid-i Sarih, X. 397.

³⁹⁸ Bkz. Ebu'l-A'la el-Mevdudi, İslamda Hükümet, Çev: Ali Genceli, Özdemir Matbaası, İstanbul, T.Y. s. 705, 709; Ahmet Akgündüz, a.g.e., s. 6.

³⁹⁹ Bakara 2/31.

⁴⁰⁰ Maide 5/ 28.

gerektiren bir ifadedir. Habil'in, bu insan hakkına saygıyı babasından alıp öğrenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Olay Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır:

"Ey Muhammed! Onlara Âdem'in iki oğlunun haberini hakkıyla oku. İki birer kurban sundular. Birinden kabul edildi, diğlerinden kabul edilmedi. Kabil, "and olsun seni öldüreceğim" deyince, Habil, "Allah ancak muttakilerden kabul buyurur, dedi. Sen beni öldürmek için elini uzatırsan, ben seni öldürmek için elimi uzatmam. Çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım... Kabil kardeşini öldürmekte nefsine uydu ve böylece hüsrana uğradı. Allah, kardeşinin ölüsünü nasıl gömeceğini göstermek üzere, ona yeri eşeleyen bir karga gönderdi. "Yazıklar olsun bana, kardeşimin ölüsünü örtmek için bu karga kadar olamadım.", dedi ve yaptığı işe pişman oldu.⁴⁰¹

Eğer ifadelere dikkat edersek, Habil, "Ben seni öldürmek için elimi uzatmam, ben âlemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım.", diyor. Kendisinde insan hakkı kavramı bulunmayan birisi bu sözü söyleyebilir mi? Kabil de işin sonunda pişman olduğunu açıklıyor. Ona bu pişmanlık duygusunu veren nedir? İşte bütün bunlardan anlaşılıyor ki, insan hakları düşüncesi ilk insan Hz. Âdem ile başlamaktadır. Eğer yine itiraz edilerek efendim kelime ve kavram olarak yoktu denilecek olursa, dâlcilerin "*İnsan dil sayesinde düşünür.*" sözünü hatırlatmak isteriz...

Fazlur Rahman Ana Konularıyla Kur'an adlı eserinde şunları söylüyor: "Tüm insan haklarının esası, bütün insan ırklarının eşitliğine dayanır. Kur'an ise, bunu zaten varsayıp, kabul ederek vurgulamıştır. İyilik ve fazilet (takva) hariç, insanlar arasındaki diğer bütün ayrılıkları silmiştir."⁴⁰²

Kur'an'da şöyle buyrulur: "Ey iman edenler! Bir topluluk diğer bir toplulukla alay etmesin. Çünkü onlar belki kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da diğer kadınlarla alay etmesinler. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Birbirinizde kusur aramayın, birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın. İnanıldıktan sonra kötü adla çağrılmak ne kötü şeydir! Kim (bu gibi şeylerden) tevbe etmezse işte onlar zalimlerdir. Ey iman edenler! Zandan çok sakının, zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin gizli şeylerini araştırmayın, biriniz diğerini arkasından çekiştirmesin. Biriniz ölmüş kardeşinin etini yemek ister mi? İşte bundan iğrendiniz. O halde Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul eden çok esirgeyendir.

Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir diğiden yarattık ve birbirinizi tanı(yıp gelenek ve örf al)manız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız en çok takva sahibi olanınızdır. (Şu veya bu ırka veya millete ait olan insan değil). Allah bilendir ve en iyi haberi alandır."⁴⁰³

B-KAVRAMIN ORTAYA ÇIKIŞ SEBEBİ

Bilindiği üzere din ve ahlak birer kültür değerleri olduğu gibi, hukuk da bir kültür değeridir. Onun için hukuk kavramı değerler kategorisine girer ve hukukta üstün olan kural fikridir, yoksa olay fikri değildir. Eğer hukukta olay fikri üstün olmuş olsaydı, bütün olayları, reel olmaları itibarıyla, değer bakımından eşit gören determinizme dayalı herhangi-bir pozitif bilim alanında bulunmuş olurduk.⁴⁰⁴ Çünkü hukuk, bir su gibi gözle gördüğümüz ve elle tuttuğumuz bir şey değil, tam tersine alıp kabul ettiğimiz değerlerdir ve kurallardır. İşte insan hakları da bu değerler arasında yer alır. Zaten Batı ülkeleri de daha önce de söylediğimiz gibi bunu "*Demokrasi*", "*İnsan Hakları*", "*Serbest Piyasa Ekonomisi*" ve "*Kadın-erkek eşitliği*" gibi kendisi için kıymet ölçüleri olan değerler arasında saymışlardır. Peki, batıda bu değerler eskiden yok muydu? Eğer yok idiyse niçin ve hangi şartlar sebebiyle ortaya çıktı?

⁴⁰¹ Maide 5/ 27-31.

⁴⁰² Fazlur Rahman. Ana Konularıyla Kur'an. Çev: Alpaslan Açıkgenç. Fon Matbaası, Ankara-1987, s. 118.

⁴⁰³ Hucurat 49/11-13.

⁴⁰⁴ Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e., s. 15, 77.

1- Değerler Sorunu

İnsan haklarının batıda çıkış sebebini iyice tespit edebilmek için "değer" kavramı üzerinde biraz durmakta fayda vardır. Değerler, insanların yaşantı içindeki toplu ya da ferdi hareketlerini idare eden idealler ve kavramlardır. Değerler, sosyal davranışların bileşen gerçekleridir.⁴⁰⁵

İnsani değerler ya da beşeri değerler sözü, insanla değerın ikiz kardeş olduğunu ve belki de bu iki kavramın özdeşleştiğini göstermektedir. ⁻¹⁰⁷⁻

"İslami perspektiften bakıldığında insan hem Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve hem de kuludur. Bunlar ikisi birlikte insanın temel tabiatını oluştururlar. Kul olarak insan O'nun iradesine tabi olmalıdır. O, Allah'ın iradesi karşısında tamamen pasif kalmalı; bu irade emirlerini varlıklar içinde nasıl gerçekleştiriyorsa, o da aynı şekilde hayatını O'nun emirleri uyarınca yönlendirmelidir. O'nun yeryüzündeki halifesi olması sıfatıyla ise insan aktif olmalıdır; çünkü o Allah'ın bu dünyadaki temsilcisidir. Yeryüzü ile gökyüzü arasındaki köprü, aracılığıyla Allah'ın İradesi'nin bu dünyada gerçekleşip tebellür ettiği vasıtaadır."⁴⁰⁶

Hâlbuki Rönesanstan sonra Batı'nın insana bakışı farklı olmuştur. Ziyaüddin Serdar, İslam Medeniyetinin Geleceği adlı eserinde Batı insanını şöyle tavsif ediyor: "Doğrusal gelişmeyi yakalamak için, Batı insanı kendi kendini idare hakkının peşindedir; kesinlikle özgürdür, her şeyden ö- nemlisi hiç kimseye karşı sorumlu değildir. Kendi kendini idare etme hakkı arayışı (ultimate autonomy) sadece üç muhtemel duruma yol açabilir Bunları Geoffery Vickers şöyle açıklamaktadır:

"Biri Nietzsche'nin insanı insan yapan tüm mecburiyetlerden arınmış" ahlak-dışı üstün adamı, diğeri Sartre'in tamamen yabancı birinin öldürülmesi gibi sadece keyfi hareketler içinde olan ve kendi kendine idare kavramının gerektirdiği 'özgürlük'ün delili olan varoluşçu adamıdır. Üçüncüsü ise birincinin bir başka türüsü, değersiz ve sadakate layık olmayan, toplum içinde kendi kendine tatmin olan bir parazit..."⁴⁰⁷

İşte Batı biliminin (doğa bilimleri ve sosyal bilimler), teknoloji ve ekonomisinin tabanını bu tür insan görüşleri oluşturur."⁴⁰⁸

Batının insana bakışı ile İslam'ın insana bakışı arasındaki bu fark tamamen değer yargılarından kaynaklanmaktadır.

Bu yanlış yolun farkına varan ve değerlerin birlikteliğini isteyen bir başka batılı yazar şunları söylüyor: "Değerler, bir toplumun dünya görüşünü, dini kurumlarını, bilimsel girişimlerini ve teknolojisi ile siyasal ve ekonomik düzenini belirleyerek onlara hayat verir. Bir kez ortak değerler ve hedefler kümesi ifade edilip kodlandı mı o, yenilik ve toplumsal uyarlanım için toplumun algı, kavrayış ve tercihlerinin çatısını oluşturur. Kültürel değer sistemi -çoğu kez çevresel meydan okumalara cevap şeklinde- değiştikçe kültürel evrimin yeni kalıpları ortaya çıkar.

Değerlerin incelenmesi bu yüzden bütün toplum bilimleri için fevkalade önemlidir; "değerden arınmış" bir sosyal bilim olamaz. Değerler sorununu "bilim dışı" gören ve ondan kaçınmaya çalışan sosyal bilimciler imkânsıza soyunmaktadırlar. Toplumsal olayların herhangi bir "değerden arınmış" çözümlemesi, veri ayıklama ve yorumlamada örtük olarak bulunan bir değer sistemine dayalıdır. Şu halde, değerler sorunundan kaçınmakla sosyal bilimciler teorilerinin altında yatan zımnı varsayımları açıkça ifade etmekten kaçındıklarından daha çok bilimsel olacaklarına daha az bilimsel

⁴⁰⁵ Ziyaüddin Serdar, İslam Medeniyetinin Geleceği, Çev: Deniz Aydın, Zafer Matbaacılık. İstanbul-1986, s. 37, 257.

⁴⁰⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, Genç Müslümana Modern Dünya Rehberi, Çev. Şahabettin Yalçın, Eramat Matbaası, İstanbul-1993, s. 51.

⁴⁰⁷ Geoffery Vickers, 'The Weakness of Weslern Culture' Futures Cilt:9, No: 6 (Aralık 1977) s. 457-73.

⁴⁰⁸ Ziyaüddin Serdar, İslam Medeniyetinin Geleceği, s. 118-19.

olurlar. Onlar "bütün toplum bilimleri kılık değiştirmiş ideolojilerdir" diyen Marxist eleştiriye açıktırlar."⁴⁰⁹

İşte bize göre batı dünyası xv. yüzyıldan sonra yerli yersiz değerlerini sorgulamaya başlamış ve özellikle dine dayalı sosyal değerleri tamamen toplumun dışına ittiği için, demokrasi, insan hakları, serbest piyasa ekonomisi ve laiklik gibi kavramları değer yerine koymak zorunda kalmıştır. Eğer bu kavramlar Hıristiyan kùltürüne dayalı kavramlar ise niçin bütün Hıristiyan ùlkelerinde farklı farklıdır. Her ùlkenin kendisine göre bir demokrasi anlayışı, laiklik uygulaması ve insan hakları tatbikatı vardır. Değerler, toplum bireyleri tarafından benimsenmiş ve herkes tarafından bilinen belli gerçekler olmalıdır. Hâlbuki bugün bu batı değerlerinin hepsi de, Perviz Manzur'un iddia ettiği gibi belirsizdir ve netleşmemiştir.⁴¹⁰ Çünkü bunlar insan ürünüdürler. Acaba insan bir değer üretebilir mi? Birinin ürettiği bir şey diğeri için bir değer teşkil eder mi? Değer dediğin, yücelerden gelen; insan mahsulü değil, insan-üstü varlıktan kaynaklanan ve herkesin saygı duyarak inanıp kabul ettiği esaslar ve prensipler olmaz mı?

Hilmi Ziya Ülken'in değerler konusundaki bazı düşüncelerini buraya almak isteriz: "Makineleşmenin insanlık için kayıtsız şartsız bir ilerleme teşkil ettiğine kani olanlar, genel olarak 'sonsuz ilerleme' ye inananlardır. Hâlbuki insanlık tarihi hemen daima medeniyetlerin yükselişi, yıkılışi ve yeniden doğuşuna şahit olmaktadır. Her medeniyetin kendine mahsus hakikati-değeri vardır. Bir medeniyetin bütün değerleri aynı derecede geliştirmesine pek nadir rastlanır. Roma'da Cumhuriyet devrinde ahlak ve hukuk ileri olduğu halde plastik sanatlar zayıftı. İmparatorluk devrinde ise iş aksi olmuştur. Harzemşahlar ve Abbasiler zamanında Türklerde ilim ve felsefe ilerlemiş ve siyasi hayat zayıf kalmış olduğu halde, Osmanlılar devrinde ilim hayatı zayıf kalmış plastik sanatlar ve siyaset gelişmiştir.

Bütün değerlerin ahenkli olduğu devir ideal denecek kadar azdır. Modern emperyalist-endüstri medeniyeti de bu akışı takip etmektedir. Manevi değerleri ihmal etmiştir; bütün kuvvetini iktisadi ve hayati değerlere vermiştir. Bu yüzden yıkılmaya mahkûm görölüyor. Yerine geçmekte ve geçecek olan milletler medeniyeti maddi ve manevi değerler arasında ahengi daha fazla tatmin edecek gibi görölüyor. Birincisinin buhranı xix. Yüzyıl sonlarında başlamış, zamanımıza kadar sürmüştür. İkincisi bu sıralarda kurulmaya başlamıştır.⁴¹¹

2-Rönesans'ın Etkisi

Batı değerlerinin değişmesinde ya da yenilenmesinde en önemli faktörün Rönesans, Reform ve Aydınlanma olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bu üç unsur bugünkü batı medeniyetinin temelini teşkil etmektedir. Eğer bunlar olmasaydı bugün bütün dünyanın birlikte yaşamakta olduğu Rönesans-Batı medeniyeti olmazdı. Eğer bize bu medeniyeti tanıtır mısınız diye bir soru sorulacak olsa, "fizik ile metafiziğin birbiriyle savaşıp metafiziğin yenilmesi sonucu fiziğin tüm insan hayatına hakim olması" şeklinde bir tanıtım yaparsak her halde hata etmiş olmayız. Çünkü Rönesans-Reform ve Aydınlanma üçlüsü, metafizik-din adına toplumda bulunan düşünce, davranış ve insana ait her türlü kaide ve kuralları silip süpürmüştür. Hâlbuki insan demek, ruh-beden, din-bilim ve fizik ve metafizik bütünlüğüne eren varlık demektir. Bunlardan sadece birisi alınır diğeri alınmazsa olmazdı. Beden-fizik-bilim üçlüsü tek taraflı bir sıralamadır. Her nedense İnsan haklarını yazanlar burada da tek taraflı hareket etmişler; sadece haklardan bahsedip vazifelerden tek kelime bile söylememişlerdir. Batılı yazarların dahi eleştirisine maruz kalan bu durumu ileride açıklayacağız.⁴¹² Ancak burada şu kadar söyleyelim ki, hukuk, hak ve vazifelerden meydana gelir. Bu İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi

⁴⁰⁹ Fritjof Capra, Balı Düşüncesinde Dönüm Noktası, Çev: Mustafa Armağan. Doğan Ofset. İstanbul-1992, s. 213-14

⁴¹⁰ Perviz Manzur, İslam ve Batı. Çev: Yusuf Ziya Cömert-İhsan Durdu. Doğan Ofset. İstanbul-1990. s. 35.

⁴¹¹ Hilmi Ziya Ülken, Tarihi Maddeciliğe Reddiye Hamle Matbaası, İstanbul-1963, s. 138.

⁴¹² Bkz. Andre Mercier, İnsan Haklarının Temelleri, (İnsan Haklarının Felsefi Temelleri Uluslararası Semineri, Yayına Hazırlayan: İoanna Kuçuradi, Meteksan Basımevi. Ankara-1982, s. 15.

en yüce bir hukuk belgesi kabul edildiğine göre bunda böyle tek taraflılık yanlışı yapılmamalıydı. İslam hukukunda bir haklı varsa buna karşılık bir vazifeli de vardır; bir alacaklı ortaya çıkmışsa onun borçlusu da mutlaka mevcut olur. Hatta İslam hukukunda müeyyide bile tek taraflı değil çift yönlüdür. Muhammed Hamidullah şöyle der: "Bilindiği gibi İslam hukukunun hakiki müeyyidesi, yalnız hükümdarın teşkilatlanmış iradesi değil (çünkü o beşer olduğundan istibdada gidebilir) fakat aynı zamanda ve daha üstün derecede ahiret hayatına ve Allah tarafından hakkında hüküm verileceğine olan inançtır."⁴¹³

Rönesans, kelime olarak yeniden doğuş demek olup batılıların sahip oldukları değerleri bırakarak, xv. ve xvi. Asırlarda klasik Yunan-Latin değerlerine dönerek san'at ve fikirde yaptıkları büyük değişime denir.⁴¹⁴ Batılı bir müsteşrik yazar olan H. A.R. Gibb, Seyyid Hüseyin Nasr'ın eserine yazdığı önsözde "Rönesans, dini gerileme sürecini başlatmıştır"⁴¹⁵, demek suretiyle Rönesans'ın dini değerleri gerilettiğini açıkça itiraf etmektedir. Gibb, kendi eserinde de konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: "Batı'da Rönesans'ın rasyonalizmi, hümanist itici güce kilisenin üzerine vurmuş olduğu bağlardan kurtulma vasıtasını sağladı ve aklın yaptığı gibi bu itici güç de bir süre sonra insandan yüce ve insanın dışındaki gerçekliklerle ilgilenmeye son verdi."⁴¹⁶

Gibb'in itiraf ettiği üzere Rönesans, insandan yüce olan ve insanın dışında bulunan hakikatlerle ilgilenmeye son verdiği için, boşlukta kalan batı insanı, bulunduğu yarım demokrasi ve yarım insan haklarına bir hakikat ve bir değer gibi sarıldı.

3-Reform Hareketi ve Aydınlanma

İlkçağ ile Ortaçağın manevi ve kültürel değerlerini değiştiren Rönesans'ın din anlayışını da değiştirmesi normaldi.⁴¹⁷ Nitekim dine yeniden şekil vermek için, papalığın otoritesine ve doktrinine karşı xvi. Yüz yılın ilk yarısında dini isyan hareketleri başlatıldı.⁴¹⁸ Dinin- Hıristiyanlığın değişmesini isteyen bu reform hareketlerinden, Katolik kilisesine karşı bir tepki ve bir "protesto" olduğu için, Protestanlık mezhebi doğdu. Bu reform hareketleri, "akıl dini" ya da "doğal din" anlayışını getirmiştir ki, burada akıl ile doğa eşanlımlı sayılır. Artık akılı bir "doğal ışık" kabul eden bu anlayışa göre din, Allah iradesinin kendisini bildirmesi demek olan vahyin değil, aklın bir ürünüdür."⁴¹⁹

İşte uzmanların eserlerine dayanarak naklettiğimiz bu bilgilerde görüldüğü gibi Reform, ilahi vahyi ve dini yok saymış, onun yerine akılı getirip koymuştur. Zaten bu dini ve metafiziği yok saymanın bir sonucu olarak akıl her yeri kaplamış bulunmaktadır. Artık her şey ve her yerde akıl vardır. Delil akıl; vasıta akıl; hedef aklın gösterdiği nokta, hayatı düzenleyen akıl ve tek kelimeyle akıl her şey ve her şey akıl demektir. İşte batı düşüncesinin xviii. Yüzyılda gelmiş olduğu bu noktaya "aydınlanma çağı" adı verilmektedir. Macit Gökberk'in eserinde ifade ettiği gibi Aydınlanma, insanın düşünme ve değer yargılarında din ve geleneği bırakıp kendi akılı ve kendi görüşü ile hayatını aydınlatmaya başlamasıdır.⁴²⁰

İslam hukukunda akla büyük önem verilmiştir. Mesela Kasani esrinde bir mükellefin muhsan sayılabilmesi için onun akıllı, baliğ, hür, Müslüman ve evli olmasını şart koşar.⁴²¹ Merğınani de eserinde bir kimsenin vergi mükellefi olabilmesi (üzerine zekâtın farz olması) için o kişinin akıllı ve

⁴¹³ Muhammed Hamidullah, İslam'da Devlet İdaresi, Çev: Kemal Kuşçu, Ahmed Said Matbaası, İstanbul-1963, s. 15.

⁴¹⁴ Bkz. Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, s. 181-99.

⁴¹⁵ Seyyid Hüseyin Nasr, İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş, Çev: Nazife Şişman, Acar Matbaacılık, İstanbul-1985. s. 8.

⁴¹⁶ Hamilton A.R. Gibb, İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, Çev: Kadir Durak Ekibi, Doğan Ofset, İst-1991 s. 345.

⁴¹⁷ Bkz. Macit Gökberk, Felsefe'nin Evrimi Milli Eğitim Basımevi İstanbul-1979. s. 37.

⁴¹⁸ Bkz. Yeni Türk Ansiklopedisi VIII, 3206.

⁴¹⁹ Macit Gökberk, Felsefenin Evrimi, s. 41.

⁴²⁰ Macit Gökberk, Fetsefe Tarilu. s. 325; Felsefenin Evrimi, s. 61.

⁴²¹ Kasani, Bedayi', MI, 37.

balıĝ olmasını şart koşmaktadır.⁴²² İslam'ın bütün emir ve yasakları akıl sahibi insanlardır. Hatta dinimizin etkisiyle Türkçemizde "Akıl olmayanın dini de yoktur." kelamı atasözü haline gelmiştir diyebiliriz. Kur'an-ı Kerim'de akıl kelimesi çeşitli türevleriyle birlikte kırk dokuz yerde geçmektedir.⁴²³ Burada örnek olarak birkaç tanesini zikretmek isteriz.

"Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün deĝişmesinde, insanların faydasına olan şeyleri denizde taşıyıp giden gemilerde, Allah'ın gökten su indirip onunla ölmüş olan yeri dirilterek üzerine her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirmesinde elbette aklını kullanan (düşünen) bir toplum için deliller vardır."⁴²⁴ "İşte Allah belki aklınızı kullanırsınız diye size ayetlerini açıklamaktadır."⁴²⁵ "Biz bu misalleri insanlara anlatıyoruz ama onları, ancak ilim sahipleri düşünüp anlayabilir."⁴²⁶

İslam âlimleri akıl ile nakil, dolayısıyla ilim ile vahiy arasında her hangi bir çelişkinin mevcut olmadığını açıkça vurgulamışlardır. Hatta böyle bir durum ortaya çıkacak olursa aklın tercih edileceğini söylemişlerdir.⁴²⁷

Bu akıl konusu üzerinde biraz durmak isteriz. Aslında akıl, irade ve kelam'ın Allah'ın sıfatlarından olduğunu söyleyen Nasr, bunları Allah'ın insana emanet ettiğini ve bunların yardımı ile insanın Allah'a gideceğini ifade ettikten sonra şu görüşlerini dile getirir: "İslam, aklın ve aklın gerçek mahiyetinin ne olduğu sorusunu sorar. Aklın gerçek mahiyeti, nihai olarak "*Lailahe ili'Allah*" gerçeğini kavramaya, yani sonunda yalnız bir tek mutlak Hakikat'in olduğunu anlamaya varmaktır. Akıl, Allah'ın mutlak tabiatını ve O'nun dışındaki her şeyin nisbiliğini anlamaktan ibarettir. Ayrıca bu gerçek, aklın mutlak anlamda anlayabileceği tek gerçektir. Geri kalanı ancak izafi olarak bilebilir. Yalnız bu kesinlik insanın gerçek tabiatına aittir ve insanın mutlak bir kesinlikle varabileceği bilgi yalnız bu bilgidir."⁴²⁸

Akıl, İslam kelamcıları arasında da tartışılmış bir konudur. Taftazani, ilmi elde etme yollarını sayarken beş duyu ve doğru haberi söyledikten sonra üçüncü olarak akılı kaydeder.⁴²⁹ şu halde akıl İslam kültüründe bilgi vasıtalarından birisi sayılır. Ancak akıl, az önce yukarıda ifade ettiğimiz üzere Batı medeniyetinin Rönesans düşüncesinde olduğu gibi her şeyin kaynağı olarak görülmez. "Akıl, ne kadar parlak olursa olsun, ne sahibini, ne başkasını doğrudan doğruya hidayete ulaştırmak hususunda yeterli olamaz."⁴³⁰ Akıl, metafizik bilgileri elde edebilmek ve laboratuara girmeyen ahlak, hukuk ve din gibi konularda hüküm koyabilmek için nakle ve Allah'ın vahyine muhtaçtır. Bu konularda Din yol göstermeden akıl doğruyu bulamaz. Batı dünyasının düştüğü en büyük yanılgılardan birisi işte bu akıl konusudur. Burada biz de bazı yanlışlıklara düşmeyelim diye az da olsa İslam'ın akıl hususundaki bazı görüşlerini söylemeye çalıştık.

Toplumda düşünce ve davranışları deĝiřtirme konusunda batının geldiği bu nokta Rönesans, Reform ve Aydınlanma sürecinin bir sonucudur. Batının bu deĝişimini eserine konu yapan Paul Hazard, "Batı Düşüncesindeki Büyük Deĝişme" adını verdiği kitabında filozofların tabiat ve toplum hakkındaki düşüncelerini eleştirmektedir.

Tabii hukuk alanında yeni fikirler getirmek isteyen Niccolo Macchiavelli, Thomas Hobbes ve Hugo Grotius gibi şahısların düşüncelerinden bazı örnekler verir. Mesela bunlardan Leviathan adında bir eser yazan Hobbes, şunları söylemektedir: "Hepiniz de tabiat itibarıyla kötüsünüz.

⁴²² Merĝinani eI-Hidaye. I. 68.

⁴²³ Bkz. eI-Mucemü'l-Mufehres, akıl maddesi.

⁴²⁴ Bakara 2/ 164.

⁴²⁵ Bakara 2/ 242; Nur 24/61; Hadid 57/17.

⁴²⁶ Ankebut 29/43.

⁴²⁷ Bkz. Ahmet Hamdi Akseki, İslam s. 506; Ali Fuad Başgil, Din ve Laiklik, Sönmez Neşriyat, İstanbul-1962, s. 239; Laura Veccia Vaglieri, İslamlık, Çev: Ahmed Reşid İsmail Akgün Matbaası İstanbul-1946, s. 68.

⁴²⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, İslam İdealler ve Gerçekler, Dizerkonca Matbaası, İstanbul-1985, s. 19-20.

⁴²⁹ Taftazani, şerhu'l Akaid (Kesteli ile beraber), İstanbul-1310, Bahar Matbaası Ofset, İstanbul-1974, s. 40-41.

⁴³⁰ İzmirli İsmail Hakkı Anglikan Kilisesine Cevap. s. 26.

Dünyada hiçbir manevi ilke mevcut değildir. Hazdan başka iyi, elemden başka kötü şey de yoktur. Hürriyet, insanın tutkularına karşı çıkan engellerin yokluğu demektir. Hayatın korunmasının esası bencilliktir, herkes yaşama hakkını savunur ve insan tabiatında esas olan şey devamlı savaş halidir; insanlar kurtlar gibidir."⁴³¹

İnsanın bir canavar olduğunu, bu sebeple bireylerin kurtlar gibi birbirlerini vahşice yediklerini savunan bu yazar, duygularını dile getirmek için Tevrat'ta geçen bir canavarın adını kitabına isim yapmıştı.

Tevrat'ta "Leviathanı olta ile çekebilir misin? Veilmekle onun dilini sıkabilir misin? Burnuna sazdan ip takabilir misin? Yahut çengelle çenesini delebilir misin? Sana çok yalvarır mı? Yahut sana tatlı sözler söyler mi? Seninle ahit keser mi ki, Onu daimi köle alasin? Onunla oynar mısın, kuşla oynar gibi? Ve onu kızların için bağlar mısın? Balıkçılar takımı onu alır satarlar mı? Tüccar arasında onu pay ederler mi? Derisini kancalarla doldurabilir misin? Başını da balıkçı zıpkınları ile? Elini üzerine koy; Cengi hatırla ve bir daha etme."⁴³², denilmektedir.

İşte Hobbes, ilhamını bu metinde geçen "*Leviathan*" kelimesinden almaktadır. Zaten kitabına da bu ismi vermiştir. Bu kelime Tevrat'ta, dipnotta verdiğimiz gibi, dört yerde geçer. İlk geçtiği yerde dipnotta bunun manası timsah diye açıklanmaktadır.⁴³³ Diğer iki yerde aynı bölümlerde Deniz canavarı ve yılan zikredilmektedir. Böylece düşünür ilham veren timsah, deniz canavarı ve yılan olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre "İnsanların vahşi insiyaklarını bastırabilecek tek şey kuvvettir; kuvvet ve onun yarattığı korku. Bu yüzden kral savaş kılıcına ve adalet kılıcına sahip olmalıdır."⁴³⁴

İşte devleti bir deniz canavarı, timsah ya da yılan gibi gören bu büyük filozofun tavsiye ettiği tek şey kuvvettir. Eli kılıçlı ve sopalı bu ceberut güç, bireyleri korkutarak varlığını sürdürecektir. İşte Rönesans'ın tabiat görüşünü ve tabii hukuk anlayışını ortaya koymak isteyenlerden biri olan Hobbes'un devlet hakkındaki fikirleri bunlardır. Bugün hem kendi vatandaşlarına ve hem de tüm dünya insanlarına zulmeden bu ceberut devlet anlayışı böyle canavar hisli, hukuk ve insan haklarından uzak sadist ruhlu kişilerin ürettikleri bir organizasyondur.

Konuyu toparlayacak olursak; Batıda ancak XIX. asırdan sonra ortaya çıkan insan hakları, demokrasi gibi bugün Hıristiyan ülkelerinin savunduğu değerler arasında yer almaktadır. Hâlbuki Müslümanlar ve İslam hukukçuları ta ilk zamanlardan beri "Allah hakkı" ve "kul hakkı" tabirlerini kullanmışlardır. Bu ifadeleri Serahsi, Kasani ve Merğınani gibi hukukçuların eserlerinde görmek mümkündür.⁴³⁵ Bunlardan Serahsi, 483/1090 tarihinde, Kasani 587/1191 ve Merğınani ise 593/1196 tarihinde vefat etmiştir. Buradan anlaşılıyor ki, İslam'da kul hakkı-insan hakkı kelimesi terim olarak en azından bin yıldan beri kullanılmaktadır.

İslam hukukçuları toplum-kamu ile ilgili haklara teknik terim olarak "*hukukullah*" derken bu hakların yani kamu haklarının Allah Teâlâ hazretlerine izafe etmelerinin sebebinin Ömer Nasuhi Bilmen şöyle açıklıyor: "İşte *hukukullah* denilen bu haklar, şahıslara mahsus olmayıp ammenin menfaati icaplarından olduğu cihetle bunlara *amme hukuku* (kamu hakları) da denilir ki, bir cemiyetin bekası, intizamı ve yükselmesi ancak bu haklara riayet ile kaimdir. Bu haklar mertebelerindeki şereflen, mahiyetlerindeki ehemmiyetten dolayı Hak Teâlâ Hazretlerine nispet olunmuştur. Ve illa halk ve icat ve teşri itibarıyla bütün haklar, Allah-ü Azimüşşan'a nispette müsavidirler."⁴³⁶

⁴³¹ Paul Hazard. a.g.e.. s. 280.

⁴³² Tevrat, Eyub 41/1-8; Mezmurlar 74/14; 104/ 26; İşıya 27/1.

⁴³³ Bkz. Kitab-ı Mukaddes. Tevrat-ı Şerif. s. 537.

⁴³⁴ Paul Hazard. a.g.e.. s. 281.

⁴³⁵ Serahsi, el-Mesut. IX, 36; Kasani, Bedayi', VII, 33; Merğmani, el- Hidaye, II, 70; Krş. Hüseyin Atay, İslam Hukuk Felsefesi, s. 59; Ebu'l A'la el-Mevdudi, İslam'ın Anlaşılmasına Doğru, Çev: Halil Zafir, Türkiye Basımevi, Ankara-1967, s. 153; Abdülkadir Şener, İslam Hukuku Dersleri, s. 26.

⁴³⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye, I, 226; Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, Anglikan Kilisesine Cevap, s. 212.

İfade ettiğimiz gibi bireylere ve şahıslara ait olan haklara da İslam hukukçuları *kul hakları* demişlerdir ki bugün bunlara özel hukuk adı verilmektedir. Genel mana kastedildiği zaman kul hakkı deyimi ile insan hakkı veya insan hakları deyimi arasında hiç bir fark yoktur. Fakat İnsan haklarına son derece saygılı olan İslam hukuku ve hukukçuları, bugünkü anlamda dokunulmaz, zaruri bir takım haklar saymışlardır ki, bunları daha sonra açıklayacağız. Ancak burada İslam hukukunda insan haklarına ne kadar değer verildiğini göstermesi bakımından Serahsi'nin, "*Allah hakkı ile kul hakkı (yani insan hakları) birleşirse, kul hakkı tercih edilir.*" sözünü zikretmeden geçmemeliyiz.⁴³⁷

Burada İslam hukuku açısından önemli olan bir noktayı daha açıklamakta yarar vardır. İslam hukukunda kamu hukuku ve özel hukuk gibi⁴³⁸ ayırım yapan bir tasnife gidilmemiştir. Bu hususta Seyyid Hüseyin Nasr şöyle der: "Geleneksel İslami kaynaklarda kişisel hukuk anlamına gelen bir terim yoktur. Çünkü şeriat teorik olarak hem kişisel, hem de sosyal tüm insan yaşamını kapsar."⁴³⁸ Fuad Köprülü de şunları söylüyor: "Fıkıh doktrinlerinde ister Sünni, ister Harici veya Şi'i olsun, hususi hukuk ve amme hukuku gibi tefrikler asla mevcut olmamış ve umumi mahiyette *codification*'lara gidilmemiştir."⁴³⁹ Bu ifadeler doğrudur; biz de aynı kanaatteyiz. Çünkü İslam hukuku, bireyle toplumu, fertle devleti bir bütün olarak görmektedir. Bu kamu hukuku ve özel hukuk ayrımları daha çok Kara Avrupa'sı hukuklarında görülen bir şey olup, İslam hukuku ise bir içtihat hukuku olduğundan daha ziyade İngiliz hukukuna benzemektedir.⁴⁴⁰

4-Hayvan Hakları

Hz. Muhammed'in peygamber olarak gönderilme sebebi olan rahmet, yalnız insanlara karşı değil, belki hayvan, bitki ve cansız tüm varlıklara şamildir.⁴⁴¹

Burada çok samimi bir itirafta bulunmak gerekirse Hıristiyan batı dünyası insan haklarından daha dün bahsetmeye başlamıştır. Hâlbuki İslam hukukçuları ve Müslümanlar ise bin seneden daha fazla bir zamandır bırakın insan haklarını, hayvan ve bitki haklarından bile söz etmektedirler.⁴⁴² Mesela İmam Azam Ebu Hanife'ye göre hayvanlar dövülemez; insanların hayvanları dövmeye hakkı yoktur. Kim bir hayvanı döverse onu tazmin eder. Hicri 599-683 (Miladi 1202-1284) tarihleri arasında yaşamış olan İslam hukukçusu Abdullah b. Mahmud el-Mevsili, el-İhtiyar adlı eserinde İmam Azam'ın şu içtihadını nakleder: Bir kimse ücretle bir at kiralasa, üzerine binip koştururken kırbaçlarsa, bu kırbaçlama neticesi at tökezleyip düşse ve telef olsa atın bedelini tazmin eder. Ancak sesi, el ve ayaklarıyla hareket ettirerek koşmasını sağladığında yine at tökezleyip düşse ve telef olsa tazmin etmez. Çünkü birincisi hukuk dışı, anormal bir davranış, ikincisi ise normal, örf ve adette mevcut olan bir harekettir.⁴⁴³

Kaynaklar, Nuşirevan'ın oğlu Hürmüz Şah'ın öz evladı Hüsrev'in atının kulaklarını ve kuyruğunu, bir tarlayı bozup harap ettiği için kestirmiş olduğunu kaydetmektedir.⁴⁴⁴

Evcil hayvanlara sahiplerinin yiyecek ve içeceklerini vermelerinin dini bir vazife olduğunu, İmam Ebu Yusuf'a göre ise bunun hukuki bir görev olduğunu nakleden Ömer Nasuhi Bilen şunları söylüyor: "Ehli hayvanlara sahiplerinin konusunda infakta bulunmaları diyaneten bir vazifedir. Buna riayet edilmediği takdirde "*bunları ya sat veya başkasına bağışla ya da kendilerine infakta bulun*" diye sahiplerine hâkim tarafından diyaneten emir olunur, fakat kazaen emir olunamaz. Zahiri mezhebe göre böyledir. Çünkü bu hayvanların sahipleri, kendi mallarında tasarruf hakkına

⁴³⁷ Serahsi, Mebsut, XIII, 25.

⁴³⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, İslam'da Düşünce ve Hayat, Çev: Fatih Tatlılıoğlu, Acar Matbaacılık, İstanbul-1988. s. 43.

⁴³⁹ M. Fuad Köprülü, a.g.e.. s. 291.

⁴⁴⁰ Ahmed Hilmi, İslam Tarihi, s. 556.

⁴⁴¹ Abdurrahman Azzam Paşa, a.g.e., s. 76.

⁴⁴² Hayvan hakları konusunda bkz. S. Uludağ, İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti, Aydoğdu Ofset, Ankara-1989 s. 27.

⁴⁴³ Abdullah b. Mahmud el-Mevsili, el-İhtiyar, Matbaat-ü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır-1370 (1951), II, 53.

⁴⁴⁴ Ahmet Reşid Turnagil, İslamiyet ve Milletler Hukuku, Ahmet Sarı Matbaası, İstanbul-1972, s. 32, dip not, 36.

maliktirler. Bu hususta kendilerine ihtar yapılabilirse de cebir edilemez. Böyle bir cebir, tasarruf hukukuna ve malikiyet hakkına münafi olabilir-ters düşebilir.

Fakat İmam Ebu Yusuf'a göre hayvanların sahibi olanlara infakta bulunmaya veya onları satmaya hükmen (hâkim tarafından hukuken) mecbur tutulur.⁴⁴⁵ İbn Abidin'in nakline göre Tahavi ve Kemal gibi Hanefi hukukçuları bu görüşü tercih etmişlerdir.⁴⁴⁶

Mesela şöyle bir olayda hâkimin hukuken mecbur tutma hakkı bulunmaktadır: İki kişi arasında ortak olan bir hayvana infakta bulunmaktan ortaklardan birisi imtina etse, diğeri müracaat ettiği takdirde hâkim, "ya hissene sat ya da hayvanı besle" diye o infaktan kaçınan ortağa emreder. Diğer ortağın zarar görmesine meydan vermemek için hâkimin, burada icbar etme hakkı vardır.⁴⁴⁷

Hayvan ile sahibi arasında hukuk vardır. Birisi alacaklı olduğu zaman diğeri borçlu olur. Eğer hayvanı beslemek sahibinin vazifesi ise beslemek de hayvanın hakkı olur. Böylece İslam hukukunun hayvanlara bile dini ve ahlaki olarak, haklar tanıdığı ortaya çıkmış bulunmaktadır.

İnsanların hayvanlara şefkat ve merhamet göstermeleri hakkında Hz. Peygamber'in çok sayıda hadisleri bulunmaktadır. Ebu Hüreyre bir tanesini şöyle naklediyor: Resulullah buyurdular ki: "Bir adam Yolda yürüyüp giderken şiddetli bir şekilde susadı. Derken orada bir kuyu buldu ve hemen kuyuya inip suyundan içti. Sonra kuyudan çıktığında susuzluktan dolayı dilini çıkarıp sarkıtan har har soluyan ve nemli toprağı yalayan bir köpek gördü. Yolcu (kendi kendine):

-Gerçekten benim başıma gelen bu şiddetli susuzluk hali bu köpeğin de başına gelmiş, diyerek (hayvana acıdı). Ve hemen kuyuya inip ayakkabısının içerisine su doldurdu, ağızıyla ayakkabıyı tutarak kuyudan çıkıp köpeğı suladı.

Bundan dolayı Allah o insandan memnun oldu ve onun günahlarını bağışladı." Sahabiler:

-Ya Resulullah! Hayvanları sulamaktan ötürü bize sevap var mıdır? dediler. Hz. Peygamber:

-"Evet, nefes alan ciğer sahibi her canlı varlığı sulamakta ecir ve sevap vardır."⁴⁴⁸ Mehmet Sofuoğlu, her halde bitkilerin de canlı olup nefes aldıklarını düşünerek, bitkilerin de buna dâhil olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁹

Hz. Peygamber bir gün sahabelere namazı kıldırıp şöyle der: "Bana cennet o kadar yaklaştırıldı ki, salkımlarından birini koparıp size getirebilirdim. Cehennem de o kadar yaklaştırıldı ki, "Ey Rabbim, ben bunlarla beraber miyim? dedim. Cehennemde bir kedinin bir kadını tırmalayıp durduğunu gördüm. Buna ne oluyor diye sordum. Bu kadın bu kediyi ölünceye kadar hapsetti. Ne yiyeceğini verdi ve ne de yeryüzündeki haşerattan nafakalansın diye salıverdi, dediler."⁴⁵⁰ Bu hadis bize hayvanların kendilerine zulmeden kimselerden öldükten sonra öbür dünyada haklarını alacaklarını ifade etmektedir.⁴⁵¹

Kıyamet gününde bütün hak sahiplerinin haklarını borçlulardan alacağı, hatta boynuzsuz koyunun bile kendisine boynuzuyla toslayan boynuzlu koyundan hakkını alacağını bildiren hadiste Hz. Muhammed şöyle buyuruyor: "Kıyamet gününde bütün hakları sahiplerine ödemeye elbette mecbur olacaksınız. Hatta boynuzsuz koyun için ona boynuzuyla vurmuş olan boynuzlu koyundan bile intikam alınacak, onun hakkında kısas yapılacaktır."⁴⁵²

Görülüyor ki İslam'da insan haklarına; dini ahlaki manada da hayvan ve bitkilerin haklarına da riayet edilmiş bulunmaktadır. Tabi İslam hukukunda insanın kendisinden daha aşağıda olan hayvan, bitki ve cansız varlıklarla, bunlar hukuk süjesi olmadıkları için, hukuki bir mukavele ve muamelede

⁴⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye, II, 511-12.

⁴⁴⁶ Bkz. Muhammed Emin b. Ömer İbn Abidin, Reddül-Muhtar Ala'd-Dürrül-Muhtar, Beyrut, T.Y. II, 688.

⁴⁴⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. II, 512.

⁴⁴⁸ Buhari, Edeb, 27, Hadis No: 39.

⁴⁴⁹ Mehmet Sofuoğlu, Sahih-i Buhari ve Tercümesi, Şefik Matbaası İstanbul-1989, XIII, 6004 Dipnot No: 37.

⁴⁵⁰ Tecrid-i Sarih, II, 713-14.

⁴⁵¹ Ahmet Naim, Tecrid-i Sarih, Başbakanlık Basımevi, Ankara- 1981, II, 714, Dipnot No: 1. (7. baskı).

⁴⁵² Müslim, Birr 15/60, No: 2582; Tirmizi, Kıyamet, 2, No: 2420; Krş. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye, II, 517.

bulunması söz konusu değildir. Bunlara karşı olsa olsa insan ancak dini-ahlaki davranışlar içerisinde bulunabilir. Zaten bu açıdan bakıldığı takdirde insanın fiillerini Ömer Nasuhi Bilmenin tasnifi gibi ikiye ayırmak mümkündür. İnsanın hareket ve davranışları:

- a) Hukuki-Kazai-Şer'i ve Mecburi,
- b) Dini-Ahlaki-Vicdani ve ihtiyari,

olmak üzere iki kısma ayrılır. Burada hukuki fiillerin yapılması mecburi; ahlaki fiillerin yapılması ise mecburi olmayıp ihtiyaridir.⁴⁵³

II- BATIDA İNSAN HAKLARI

Araştırmamızı bundan sonra batı dünyasında insan hakları ve İslam dünyasında insan hakları olmak üzere iki bölüm halinde yürüteceğiz. Burada Hıristiyan âlemi ve İslam âlemi olarak dünyayı ikiye bölmemizin sebebi yapay bir ayırım meydana getirmek değildir. Aslında bunun en güzeli doğu batı demektir, ama batı dediğimiz zaman akla yalnız Hıristiyan âlemi gelse bile, doğu dediğimiz zaman hatıra sadece İslam dünyası değil; Yahudiler, Hindular, Budistler ve diğerleri gelmektedir. Hâlbuki biz batının insan hakları düşüncesine karşılık, İslam'ın bu konudaki görüşlerini almak istiyoruz; doğudaki diğer kültürlerin fikirlerini incelemeye hem vaktimiz müsait değil, hem de çizdiğimiz sınırın dışında kalmaktadır.

Ayrıca Avrupa veya batı dediğimizde dini, dili, kültürü, dünya görüşü, hukuk ve insana bakışı ile Müslümanlara göre temelde çok, hem de çok farklı bir bünye karşımıza çıkmaktadır. Sanki bunlardan birisi fiziği, diğeri ise metafiziği; biri maddeyi diğeri manayı; birisi bedeni ötekisi ruhu; biri bilimi diğeri dini temsil ediyor. İşte birbirinden bu kadar farklı görünen iki dünya ile karşı karşıya bulunuyoruz.

İnsan hakları dediğimiz zaman, birisi insan, diğeri hak olmak üzere iki terim ve iki kavramla karşılaşırız. İnsan haklarını iyi bir şekilde anlayıp kavrayabilmek için bu her iki terimi de yakından tanımaya ihtiyaç vardır. Önce insanı sonra hak kavramını ele alarak tanımaya çalışalım.

A- İNSAN NASIL BİR VARLIKTIR?

İnsanın menşesine dair düşünceler her dünya görüşünün temel taşıdır. İnsanın nasıl yaşaması gerektiği hususundaki incelemelerin hepsi bizi, insanın nereden geldiği sorusunu sormaya yöneltiyor. İlim ile dinin buna verdiği cevaplar birbirine tamamen zıttır.⁴⁵⁴

Bilhassa Rönesans'tan sonra batı dünyası insanı ilim ölçeğinde ele alıp değerlendirir. Macit Gökberk, Rönesans felsefesinin yeni bir insan anlayışı getirdiğinden bahseder.⁴⁵⁵ Felsefeciler, sosyologlar, psikologlar, siyasetçiler ve iktisatçılar insana hep ayrı pencerelerden baktılar. Kimisi onun bencil ve egoist olduğunu,⁴⁵⁶ diğeri konuşan bir hayvan olduğunu, biri ihtiyaçları bulunan ve sadece menfaati peşinde koşan bir *homo-economicus* olduğunu,⁴⁵⁷ diğeri ise onun her şeyin ölçüsü, hakikatin ölçüsü⁴⁵⁸ olduğunu, bunun için de merkezde bulunduğunu ve *merkezci-antroposentrik* ol-

⁴⁵³ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. II, 483; Krş. II, 165.

⁴⁵⁴ Ali İzzet Begoviç, Doğu ve Batı Arasında İslam, Çev: Salih Şaban, Oğul Matbaacılık, İstanbul-1993, s. 29.

⁴⁵⁵ Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, s. 251.

⁴⁵⁶ Filozof Hobbes'a göre, bkz. Abdülhak Kemal Yörük, a.g.e., s. 26.

⁴⁵⁷ Bkz. Feridun Ergin, İktisat, Hamle Matbaası, İstanbul-1964, s. 12- 13.

⁴⁵⁸ Bkz. Macit Gökberk, felsefe Tarihi, s. 54; Lütfi Öztabağ Felsefe Dersleri. Yükselen Matbaası, İstanbul-1964, s. 45.

duğunu söyledi.⁴⁵⁹ Materyalistlere göre insan, "mükemmel bir hayvan"dır. "Homo machine", "biyolojik makine"dir. İnsan ile hayvan arasında kalite değil, sadece derece farkı vardır. Sırf insana ait olan bir öz yoktur.⁴⁶⁰ Böylece batı düşüncesi insanı, parça parça ve bir yönüyle ifrat ve tefrit ölçüleri içerisinde ele aldı ve onu bölük pörçük etti. Bugün tüm insanlık bunun sıkıntısını çekmektedir.

İslam'ın insana bakışı böyle değildir. Müslümanlara göre dışarıda, tabiatta ve gerçekte böyle bir insan bulunmadığı gibi, onlar insana bu şekilde de bakmazlar. Rönesans kültürünün insanı böyle hem tek taraflı ve hem de ifrat ve tefrit ölçüleri içerisinde almasından bazı bilim adamları dahi rahatsız olmuş ve insanın tüm duygu, düşünce ve değerleriyle birlikte bir bütün olarak ele alınması gerektiğini söyleyerek "Homo socius" teorisini geliştirmişlerdir.⁴⁶¹

İslam'a göre insan, Allah'ın yeryüzüne görevli olarak gönderdiği bir varlıktır. İnsan görevli olduğu için varlıklar arasında müstesna bir yere sahiptir. İnsanın bu ayrıcalığı bedeni kabiliyetlerinden veya maddi özelliklerinden değil, "emanet" sahibi olmasından kaynaklanmaktadır. Kur'an'ın beyanına göre⁴⁶² göklerin ve yerin kabul etmediği bir görevi insan üzerine almıştır. İnsanüstüne aldığı bu *emanet* sayesinde diğer varlıklar üzerinde tasarrufta bulunma ve hükmetme yetkisine sahip olmuştur.⁴⁶³ Böylece insan hem kendi neslini devam ettirecek, hem de yeryüzünü imar edecektir. İnsan bütün bu görevlerini yaparken, insan, hayvan, bitki ve cansız varlıklar arasında Allah'ın koymuş ve bildirmiş olduğu kanunlarını uygulamaya çalışacaktır.

Görüldüğü gibi batının insan anlayışı ile İslam'ın insan anlayışı birbirinden farklıdır. İslam insanı dini, ilmi, içtimai, idari, siyasi, iktisadi ve ailevi-seksüel bütün yönleriyle birlikte ele alır. Böylece insanın bir yönü diğer bir yönüne ters düşmez. Mesela batının menfaatçi iktisadi düşüncesine göre ihtiyaç ve fayda sadece ekonomik açıdan ele alınır; insanın diğer yönlerine itibar edilmez. Bunun için afyon ve uyuşturucu üretip satmak ve kullanmak faydalı bir iş kabul edilmiştir. Çünkü burada bir ihtiyaç tatmin edilip giderildiğinden fayda sağlanmış bulunmaktadır. Bunun sağlığa zararlı, ahlaka aykırı ve toplum açısından küçük düşürücü bir davranış olduğuna bakmaya gerek yoktur.⁴⁶⁴

Dekart'ın ruh-beden ikiliğine bile hazmedemeyen bu materyalistler, onun "makine hayvan" terimini "makine insan" şekline sokarak, tabiatın kanunlarını aynı saymışlar, insanla eşyayı bir kabul etmişlerdir. Bunlara göre insanla hayvan, hayvanla bitki ve bitki ile maden arasında hiçbir fark yoktur. Hâlbuki İslam'a göre insan ile diğer varlıklar arasında çok büyük fark vardır. İnsan, sahip ve malik olandır; eşya ise sahip olunan ve malik olunandır. Yani insan süje, eşya ise objedir. Akıllı, balığ ve inanan bir insan kendi boyutunda her zaman süjedir; hiç bir zaman obje olmaz. Tüm eşyayı ve diğer bütün varlıkları Allah insan için yaratmıştır. Bunun için onlar insanın objesi-işçisi ve hizmetçisidirler. Konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'de "Yeryüzünde ne varsa hepsini Allah sizin için yarattı."⁴⁶⁵ buyrulmaktadır.

Fakat insanlar, insanlar için yaratılmamış ve biri diğeri için mubah kılınmamıştır. İnsanların canlan, mallan, ırz ve namusları haram yani dokunulmazdır. Hatta bir insan, kendi canında, malında ve ırzında kendi keyfince dilediği gibi tasarrufta bulunamaz. Onun kendini öldürmeye, kendisini veya ırzını başkasına satmaya hakkı yoktur. İnsanların emekleri, malları ve mülkleri de diğerlerine karşı aynı canları gibi haram ve dokunulmazdır. Ancak kendileri için mubah olduğundan rızaları ile bunları bedelli veya bedelsiz olarak başkalarına devredebilirler.⁴⁶⁶

⁴⁵⁹ Hamilton Alexander Roskeen Gibb. İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, Çev: Kadir Durak ve ekibi, Doğan Ofset, Endülüs Yayınları, İstanbul-1991, s. 343.

⁴⁶⁰ Ali İzzet Begoviç. a.g.e.. s. 30.

⁴⁶¹ Bkz. Feridun Ergin, Ak İktisat Ansiklopedisi, s. 399.

⁴⁶² Bkz. Ahzab 33/ 72.

⁴⁶³ Bkz. Elmalılı. Hak Dini, II. 1371; V. 3934.

⁴⁶⁴ Bkz. Şükrü Baban İktisat Dersleri, Kenan Basımevi İstanbul- 1942, s. 7.

⁴⁶⁵ Bakara 2/ 29.

⁴⁶⁶ Bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini. I. 288-89.

İnsan hakkında bu kısa açıklamadan sonra hak kavramının araştırılmasına geçebiliriz.

B- HAK KAVRAMI

İslam hukukçuları "*Hak*" kelimesinin birçok manaya geldiğini ifade ederler.⁴⁶⁷ Hak kelimesinin, böyle birçok manalara gelmesi, onun isim, sıfat ve maslar olarak kullanılmaya elverişli olmasından kaynaklanmaktadır. En geniş çerçevede maslar manası kullanılır ki, bu gerçekleşmek ve sabit olmak demektir.⁴⁶⁸ Ayette "Söz, onların çoğunun aleyhinde gerçekleşti."⁴⁶⁹ buyrulurken bu manada kullanılmıştır; yani meydana geldi, oldu, sabit oldu demektir. Eski Türkçemizdeki "tahakkuk etti" ifadesi buradan gelmektedir.

Elmalılı, bu mastar manasında mutabakat anlamı bulunduğunu ifade ederek şunları söyler: Her şeyden önce zihinde tasarlanan ile gözle görülenin, başka bir deyişle, enfus (süje) ile afak (obje) in, ilim ile malumun (bilgi ile bilinenin) birbirine uygunluğunu ifade eder.

Bundan dolayı bazen düşünceye, bazen da görülen objeye söylenir. Düşüncenin gözleme uygunluğu bakımından kullanıldığı zaman isabet ve doğruluk; söz, fikir, icra, karar, ahkâm ve iradenin maksada uygunluğu bakımından da adalet ve hikmet anlamına gelir ve o işin sıfatı olur.

Dış olaylar ve maddi konular için kullanıldığı zaman da tahakkuk (gerçekleşme) ve vuku demek olur. Frenkler öncekine "verite", ikinciye "realite" derler.⁴⁷⁰ Önceki süjenin, ikinci objenin özelliğidir, fakat tek başına değil, biri öbürüne uyum sağlamak şartıyla. İşte hakikat ile gerçeğin aslı bu iki şıkkın birbirine uyumu ve bağdaşması demek olduğundan, hak özünde ve şeklinde her bakımdan varoluş, "vucub-i vücud diye tarif edilir ki, bu da varlığı zorunlu olan demek olur.⁴⁷¹

Hak, aynı zamanda Vacibü'l Vücud olan Allah'ın i- simlerinden biridir. Bu durumda onun çoğulu yoktur. Diğer manalarda kullanılan hak kelimesinin çoğulu ise "hakaik" olarak gelir.

Kasani hakkı, Allah indinde sabit olan hüküm diye tanımlamaktadır. Ona göre kesin hak, ancak Kur'anın açık beyanı, meşhur veya mütevatir sünnet ve icma ile sabit olabilir.⁴⁷²

Bizim asıl meşgul olduğumuz konu ile ilgisi olan hakk'ın da çoğulu "hukuk" olarak gelir. Hayreddin Karaman, "Hak, hukukun, bir yetki veya yükümlülük olmak üzere benimsediği bir aidiyettir." şeklindeki bir tanımla tercih ettiğini yazıyor.⁴⁷³ Ömer Nasuhi Bilmen, "Hak, bir kimseye mahsus olan manevi bir kudrettir ki, bununla tasarruf salahiyetini veya malikiyet vasfını haiz olur. Başka bir ifade ile hak, şer'i bir iktidardır ki, insanlar bununla bazı şeyleri icra ve mütalebeye salahiyetli olurlar", demektedir.⁴⁷⁴ Elmalılı da hak, bir de "vacibün leh" , yani bir şeyin lehine, faydasına olan vacip manasına gelir. Bunun da karşılığı "vacibün aleyh" veya sadece "vacib", "vecibe" ve kendi dil geleneğimizde "vazife", "görev"dir, demektedir.⁴⁷⁵ Buna göre hak, vazifenin karşılığında olan şey demektir. Mesela küçük çocukların bakılıp büyütülmeleri, çocuklar açısından bir hak; anne ve babalar açısından ise bir vazifedir. Aynı şekilde yaşlı babaların bakılmaları, kendileri bakımından bir hak; evlatları bakımından ise bir vazifedir.

⁴⁶⁷ Bkz. İbn Abidin, Reddül-Muhtar. IV. 188; Ömer Nasuhi Bilmen. Hukuk-ı İslamiyye. I. 12.

⁴⁶⁸ Bkz. Hüseyin Atav. İslam Hukuk Felsefesi, s. 57.

⁴⁶⁹ Yasin 36/7.

⁴⁷⁰ Krş. M.Aziz Lahbabi. İslam Şahsiyetçiliği. Alımet Sait Matbaası. İstanbul-1972. s 47.

⁴⁷¹ Elmalılı. a.g.e. IV, 2675; Bkz. Rağıb el-İsfahani. Müfredat, s. 125.

⁴⁷² Kasani, Bedayi', VII, 4.

⁴⁷³ Hayreddin Karaman, İslam Hukuku, s. 139; Krş. Mustafa Ahmed ez-Zerga, Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku. Çev: Servet Armağan. Ziya Ofset. İstanbul-1993, III. 777.

⁴⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. I, 13.

⁴⁷⁵ Elmalılı, a.g.e. IV. 2676.

Önceki bölümlerde Rönesans kültürünün Batı dünyasında dini, hukuku, dünya görüşünü ve her şeyi değiştirdiğini söylemiştik. Yazır da eserinde Yahudilerin Zekeriyya, Yahya ve İsa peygamberlere zulmettiklerini, bu yüzden siyasi hürriyetlerini kaybedip darmadağın olduklarını anlatıp böylece kaybettikleri zahiri toplulukları yerine, ta Hz. Süleyman'dan beri gizli cemiyetlerle uğraşmışlar, uğraştıkça da bütün milletleri kuşkulandırmışlar ve bütün dünya nazarında içi dışına uymayanların piri sayılmışlardı, dedikten sonra Hıristiyanlar hakkında şöyle diyor:

Hıristiyanlara gelince: O zaman bunlar Roma'nın varisi, İstanbul'un sahibi olarak, yer yüzünde iki büyük devletin biri ve hatta birincisi bulunuyorlardı.. Bunlar Yahudiler gibi ırkçılık çemberine sıkışmış değildiler. Fakat hak ölçüsünü kaybetmişlerdi. İşin başında Hakk'ın tevhide yerine üçlü ilah inancına sapsmışlardı. Böylece en adi müşrikler gibi putlar içinde kaldılar. Diğer taraftan hukuk fikrini tamamen çığnediler. Onlara göre hak, şeriat kavramının hakikatle alakası yoktu; bunlar ilmi, hakiki ve ilahi bir kavram değildi. Nitekim durum böyle iken Hıristiyan dillerinde hukuk manasına kullanılan kelimelerin hak ve hakikat maddesiyle alakası yoktur. "Druva" başka, "verite" başkadır ve bunlar aynı zamanda eski Roma'da olduğu gibi, normal olarak konulmuş mevzu hukuk da değildi. Bundan dolayı halkın iradesine de dayanmıyordu. Artık hukuk yalnız ruhanilerin ve ruhani meclislerin koymuş olduğu kaide ve kurallardan ibaretti. Çünkü bunlar hak üzerinde ilmi ve içtihadi bir anlayışla değil, tamamen kendi düşünce ve iradelerine dayanarak, kanun koyucu sıfatıyla hareket ediyorlardı. Bununla beraber teslis (üçlü ilah) inancının bir sonucu olarak, bunda ilahi olanla beşeri olan anlaşılmaz bir şekilde birbirine karışmıştı. İnsan haklarının, böyle Allah'ın koyduğuna dayanmayan kanun koyucularının elinde istenilen şekle sokulabilmesi ve uygulamada da iyi niyetle değil, keyfi ve zevki noktalardan hareket edilmesi ve aslında Hıristiyanlardan başkasına hiç bir şekilde yaşama hakkı tanınmaması, toplumu büyük çöküşlere hazırlıyordu... Aslında insan haklarına kalıcı bir değer verilmediği zaman ilahi hükümranlığın hiçbir değeri kalmaz.⁴⁷⁶

Burada hukuk açısından bir terim olan "hak"ı anlatmaya çalıştık. Ancak biz bunu tamamen açıklayabildiğimiz kanaatinde değiliz. Çünkü halk arasında kavram kargaşası adı verilen problem burada da karşımıza çıkmaktadır. Biz buna terminoloji problemi demek istiyoruz. Konuyu bu başlık altında incelemeye çalışalım.

C- TERMİNOLOJİ PROBLEMİ

Bilindiği gibi, bir meslek ya da ilim mensuplarının bir kelimeyi sözlük anlamından çıkarıp ittifakla başka bir anlamda kullanmalarına terim veya istilah adı verilir.⁴⁷⁷

Her ilmin kendisine mahsus terimleri vardır. Terimler ilimlerin dilidir. Bizce terminolojisi bulunmayan ya da terminoloji konulması mümkün olmayan alanlara ilim adı verilemez. Aynı şeyi ifade etseler bile farklı alanlar, değişik terim kullanabilirler. Mesela Nahiv ilminde işi yapan kişiye "fail" denildiği halde, Meani ilminde "müşnedün ileyh" adı verilir. Hâlbuki bu, her iki ilimde de işi yapan olduğu halde, alanlar farklı olduğu için terim-kelime de değiştirtmiştir.

Burada görüldüğü üzere terimler, ilim ve mesleklerin değişmesiyle farklılaştığı gibi, kültür ve medeniyetlerin farklılaşmasıyla da değişirler. Bu sebeple farklı hukukların farklı terimleri bulunması son derece tabiidir. Bütün hukukların terimleri aynı olmaz. Bu farklılıklar bilhassa hukukun temelinde yatan özün mahiyetinden kaynaklanır. Mesela İslam hukuku temel referans olarak Kur'an ve Sünneti tanır. Yani temelde ilahi iradenin bulunduğu ve ona dayanan bir hukuktur. Modern hukukun kaynağı ise insan ve dolayısıyla insan iradesidir.⁴⁷⁸ Şimdi bunlardan birisi ilahi, diğeri ise beşeridir; bu bakımdan aralarında bir farkın olacağı zaruret derecesinde tabii bir hadisedir. Hasan Basri Çantay, Kur'an tercümesinin önsözünde, Kur'an ile tercümesi arasındaki farkı kastederek,

⁴⁷⁶ Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini. I. 140-41.

⁴⁷⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. I. 11.

⁴⁷⁸ Abdülkadir Udeh, a.g.e. I, 73.

"Allah kelamı ile beşer kelamı arasındaki fark, tıpkı Yaradan'la yaratılan arasındaki fark gibidir."⁴⁷⁹, demektedir. Biz de ilahi hukukla beşeri hukukun arasında bu kadar büyük bir farkın mevcut olduğuna inanıyoruz.

Hukuktaki terimler boşuna değil, bir illete ve sebebe dayanılarak konulur. İlet ve sebepler farklı olunca terimler de farklı olurlar. Bazen aynı terim farklı şeyleri ifade ettiği gibi; bazen da aynı şeyi farklı hukuklar, değişik terimlerle ifade etmiş olabilirler.

Bugün bütün dünyanın Batı medeniyeti sebebiyle Roma hukuku ve Rönesans kültürünün etkisi altında kaldığı bir gerçektir.⁴⁸⁰ İşte bu kültürün etkisiyle bazı yazarlar İslam hukuk terimlerini bazı zaman farklı olarak kullanabiliyorlar. Mesela "şahitlik yapma hakkı"⁴⁸¹ "seçme hakkı"⁴⁸² "seçme ve seçilme hakkı"⁴⁸³ gibi ifadelerde kullanılmış olan "hak" kelimesi yerine "vazifesi" kelimesi konulmuş olsaydı İslam hukuku açısından daha doğru olurdu. Çünkü İslam hukukuna göre şahitlik yapmak bir vecibe, bir fariza ve bir görevdir.⁴⁸⁴ Hatta ayetlere "Şahitler çağrıldıkları zaman (gelmekten) kaçınmasınlar."⁴⁸⁵ "Şahitliği gizlemeyin. Kim onu gizlerse kalbi günahkârdır."⁴⁸⁶ buyrulmaktadır, İşte İslam hukukçuları bu ayetlere dayanarak, şahitlikte velayet anlamı bulunmasıyla, onu bir kamu görevi kabul etmişlerdir.⁴⁸⁷ Hatta şahitlik yapmak bir hak olmayıp, bir vazife ve bir görev olduğu için, bu görevi yapanlara bundan dolayı bir ücret verilmez, demişlerdir. Bilmen'in bu konudaki ifadesi aynen şöyledir: "Eda-i şahadet, bir vecibe olduğundan bundan dolayı bir ücret alınamaz."⁴⁸⁸ İslam hukukçuları daha da ileri giderek ücretli şahitliğe dayanan her hangi bir hüküm geçerli değildir diye fetva vermişlerdir.⁴⁸⁹

Dinimizden ve eski kültürümüzden kaynaklanan bir gelenekle dilimizde de "devlet hizmeti" ve "kamu görevi" gibi ifadeler bulunmaktadır. Şahitlik yapmak İslam hukukunda kamu görevleri arasında yer alır. Kamu ile ilgili faaliyetler bir görev olup İslam hukukçuları tarafından "vilayet" kelimesiyle ifade edilirler.⁴⁹⁰ İbn Teymiye, Maverdi ve Ebu Yala el-Ferra gibi âlimler de eserlerinde mesela bugün bizim bakanlık dediğimiz gibi, kamu yönetimi ile ilgili görevlere "vilayet" adı vermektedirler.⁴⁹¹ Arapça aslına sadık kalarak vilayet dediğimiz bu kelimeye bugün hem halk ve hem de ilim dilinde velayet denilmektedir.

Hukukta velayetin bir hak olmayıp vazife olduğunu kabul eden yalnız biz değil, bütün ömrü boyunca hukuk ilmiyle meşgul olmuş Şakir Berki de aynı şeyi söylüyor. O- nun bu konudaki ifadesi aynen şöyledir: "Her ne kadar kanun, velayeti hak şeklinde ifade etmekte (TMK.274) ve eserlerde de kanuna muvazi olarak, bu terim kullanılmakta ise de velayet bir hak değil, bir vazifedir."⁴⁹²

⁴⁷⁹ Hasan Basri Çantay, Kur'an-ı Hakim ve Meal-i-Kerim, Bürhaned- din Erenler Matbaası, İstanbul-1959,1, 6.

⁴⁸⁰ Paul Koschaker. Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları. Sevinç Matbaası, Ankara-1971, s. V, VI.

⁴⁸¹ Yunus Vehbi Yanız, İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul-1994, s. 172.

⁴⁸² Servet Armağan, İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, Gaye Filmcilik Malbacılık, Ankara-1992. 120,

⁴⁸³ Yunus Vehbi Yavuz, a.g.e., s. 123.

⁴⁸⁴ Serahsi, Mabsut, XVI, 113; Bürhanüddin el-Merğınani. a.g.e. III. 85; Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. VIII, 124.

⁴⁸⁵ Bakara 2/ 282.

⁴⁸⁶ Bakara 2/ 283.

⁴⁸⁷ Bkz. Serahsi, Mabsut, XVI, 113, 124; Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. VIII, 124.

⁴⁸⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. VIII, 124.

⁴⁸⁹ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. VIII, 124.

⁴⁹⁰ Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdi, Ahakamü's-Sullaniyye ve'l-Vilayâti'd-Diniyye, Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebî. Mısır-1966-1386, s.3, 55, 65, 77, 96, 100, 108, 113; Ebu Yala Muhammed b. el-Husevn el-Ferra. Ahkamü's-Sultaniyye, Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır-1966-1386, s. 28İ 60. 73. 90, 94, 108, 115.

⁴⁹¹ İbn Teymiyye, el-Hısbe Fi'l-İslam, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire- 1387, s. 3. 6: bkz. es-Siyasetü's-Şer'iyye.

Matbaatü'l Müsenna. Bağdad. T.Y. s. 7, 10, 41; Maverdi a.g.e. Ebu Yala. a.g.e 489 nolu dipnota bak.

⁴⁹² Şakir Berki, Velayetin Küçüğün Şahıs ve Malları Bakımından Şumulü, Ankara-1970, s. 5.

İslam hukukunda sadece velayet vazife değil, şura üyeliği de bir vazifedir. Hayreddin Karaman bu konuda şöyle der: "Şura, idarecilerin hakkı değil, vazifesidir. 'İş hususunda onlarla istişare et', emr-i ilahisi⁴⁹³ bunu ifade etmektedir.

Muhammed Faruk en-Nebhan'ın bu konudaki görüşleri ise şöyledir: "Anayasa hukukçuları, idarecinin yetkilerine "*Devlet başkanının yetkileri*" ismini veriyorlar. İslam siyasi düşünce âlimleri ise bu ismi, İslam nazarında idarecilerin vazifelerini tam ifade etmediği için kabul etmiyorlar. Bunun yerine "*Halifenin vazifeleri*" tabirini kullanıyorlar. Çünkü İslam nazarında halifelik bir mesuliyettir ve emanettir. Bu mesuliyet ve emaneti yüklenen, ona bağlı vazifeleri en iyi şekilde yerine getirmeye mecburdur. İşte böylece İslam'da devlet başkanı veya halifeye verilmiş yetkiler değil, tersine vazifeler vardır."⁴⁹⁴

Devlet hizmetinin bir hak olmadığı için istenmemesi gerektiği ve onun bir görev olması dolayısıyla de verilmesi hususunda bir hadisi şerif bulunmaktadır. Hz. Peygamber kendisinden devlet hizmeti isteyen Abdurrahman b. Semur'a şöyle cevap vermişlerdir:

"Ey Abdurrahman, Sen kendiliğinden devlet hizmeti (imara) isteme. Şayet sana istedi diye görev verilirse, bunun sorumluluğunu yalnız başına yüklenmiş olursun. Eğer sen istemeden hizmet sana verilirse, (Allah ve insanlar tarafından) vazifede yardım görürsün."⁴⁹⁵

Kamil Miras bu hadisi tefsir ederken Hz. Peygamber'in aynı konuda bir başka hadisini de nakletmektedir: "Amme velayet ve nüfuzunu almak talebinde bulunan bir kişiye amme velayeti tevcih olunmaz.". Miras, bu prensip İslam idare hukukunun en önemli esaslarından birisidir, der.⁴⁹⁶ Şu halde İslam'da kamu görevi bir hak değil, bir vazifedir; vazife istenmez verilir.

İşte hukukta terimleri yerli yerinde kullanmanın bir gerek olduğu böylece kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Çünkü bir hukuk sisteminde her terimin kendine mahsus bir yeri vardır. Terimler yerlerine oturtulurken bir sebebe ve bir illete göre yerleştirildiği için biri, diğeri yerine kullanılamaz. Kadına erkek, erkeğe kadın denilmediği gibi; hakka vazife ve vazifeye de hak denilemez. Çünkü bunlar emek- sermaye, kadın ve erkek gibi, biri diğerrinin fonksiyonu ve birbirini tamamlayan unsurlar olup biri diğerrinin opoziti olduğundan biri bulunmadan diğeri de bulunmaz.

Hâlbuki hak ve vazife kelimelerini aynı zamanda bir tek şey ve bir tek olay için de kullananlar bulunmaktadır. Hem de bu iki terimin böyle kullanılması hukuki bir konu açıklanırken yapılmıştır. Metin şöyle: "Bu sözleşme (Biat) ümmetin irade, arzu ve hedeflerini yansıtır ve fakat yönetimi değiştirmek, alaşağı etmek ya da ona muhalefet etmek yine ümmetin hakkı ve görevidir."⁴⁹⁷ Yönetime muhalefet etmek ya bir haktır ya da bir görevdir. Bu hem hak ve aynı zamanda hem de bir görev olamaz. İslam hukukunda görevler, bir vasfı ve bir özelliği gerektirdiği için, yönetime muhalefet, bir vecibedir ve bir vazifedir. Çünkü Allah, Kur- an-ı Kerim'de emanetleri-kamu görevlerini verirken ehil olan kişilere verilmesi konusunda Müslümanlara emir vermektedir. "Gerçekten Allah size emanetleri ehline vermenizi, insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder."⁴⁹⁸

Yaşama bir haktır; bu yaşama hakkı bir vasfı veya özellikten dolayı verilmiş değildir. İnsan, sadece insan olduğu için ve başka hiçbir şey bulunmadan yaşama hakkına sahiptir. Birey yaşama hakkına sahip olurken, aileden başlayıp devlete kadar uzanan bütün kişilik sahibi toplumlar da yaşatma görevi ile vazifelidirler. Çünkü daha sonra açıklayacağımız gibi, hak bir alacaktır. Her alacağın bir borçlusudur; borçlusunu bulunmayan alacak olmaz.

⁴⁹³ Al-i İmran 3/159.

⁴⁹⁴ Muhammed Faruk en-Nebhan, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları. Çev: Servet Armağan, Sönmez Neşriyat, İstanbul-1980, s. 19.

⁴⁹⁵ Buhari, Eyman, 1, No: 2. Müslim. İmara. 3; Tecrid. XII. 231, No: 2067.

⁴⁹⁶ Kamil Miras. Tecrid-i Sarih, XII, 232.

⁴⁹⁷ Ali Bulaç, İslam ve Demokrasi, Oğul Matbaacılık, İstanbul-1993, s. 166.

⁴⁹⁸ Nisa 4/ 58.

D- İNSAN HAKLARININ KISA TARİHÇESİ

Biz burada Batı dünyasındaki İnsan hakları düşüncesinin geçmişine kısaca bakmak istiyoruz. Konuyla ilgili kaynaklara baktığımız zaman tarihteki üç olay adeta insan haklarının dönemeçlerini bize göstermektedir.

Bunlardan birincisi, İngiltere'de başkaldıran İngiliz baronlarına haklar tanımak üzere kral Yurtsuz John tarafından Haziran 1215 yılında çıkarılan fermandır. Buna büyük ferman anlamında "*Mag'na C(h)ar'ta*" adı verilmiştir.⁴⁹⁹

İkincisi, tarihin dönüm noktalarından birisi olan Fransız ihtilalinin etkisiyle meydana getirilen, Fransız halkının Milli Meclis halinde toplanan mümessilleri tarafından ilan edilen "Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyanname'si"⁵⁰⁰dir.

Üçüncüsü ise, Birleşmiş Milletler Teşkilatına üye olan devletlerce, 10 Aralık 1948 tarihinde toplanan Paris Kongresi'nde kabul edilen bütün insanlara tanınan temel hakları belirten bildiridir.⁵⁰¹ Şimdi bunları teker teker ele alıp bilgi sunacağız. Birincisinden hakla ilgili iki maddeyi, diğerlerinden ise önemine binaen maddelerin hepsini yazacağız.

1-Magna Karta Fermanı

İnsan haklarının Avrupa'daki ilk yazılı sözleşmesi sayılan "*Magna Charta*", hürriyetin beşiği kabul edilen İngiltere'de 15 Haziran 1215 tarihinde Kral John tarafından istemeyerek de olsa mühürlenip imzalandıktan sonra ilan edilmiştir. İngiltere'de ancak "*Magna Charta Libertatum*" adı verilen (ve büyük ferman ya da büyük beraat anlamına gelen) bu belgeden sonra hürriyetten bahsedilmeye başlanmıştır.⁵⁰² Bu tarih, Hz. Muhammed'in Medine'de Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve müşriklerle anlaşarak, 47 madde halinde 622 yılında imzaladıkları kardeşlik, vatandaşlık ve yardımlaşma mukavelesinden tam 593 yıl sonradır.

Magna Karta kelimesinin manası nedir diye Redhouse Sözlüğü'ne bakacak olursanız, şunların yazılı olduğunu görürsünüz:

"İngiliz derebeylerinin zoru ile Kral John tarafından 1215'te çıkarılan büyük ferman ki, halkın şahsi masuniyetini ve şahsi haklarını tanıyan ilk siyasi vesikadır ve İngiliz demokrasinin temelini teşkil eder; şahsi hürriyeti müdafaa eden her hangi anayasa."⁵⁰³

İşte burada bizim Medine Sözleşmesi'ni gündeme getirmemizin sebebi, bu iddiadır. Batılıların insan haklarını 1215 tarihli Magna Karta ile başladığını iddia etmeleridir. Biz bu fermanın insan hakları açısından bir öneme sahip olduğunu inkâr etmiyoruz ve bununla İngiliz halkının kraldan bazı haklar elde ettiğine inanıyoruz. Ancak bugün yeryüzünde insan hak ve vecibeleri konusunda ilk yazılı belge denildiği zaman, Hz. Muhammed'in başkanlığında dört grup insanı temsil eden yetkililerin 622 yılında imzaladığı Medine Sözleşmesi hatıra gelir ve gelmelidir. Yoksa 1215 yılında ilan edilen Magna Karta fermanı değil.

Fransa ile aralarında savaş bulunduğu için paraya ihtiyacı olan ve baronların diğerleriyle birlikte hak istemesi sonucu iyice sıkışan Kral John'un kabul ettiği bu Magna Karta sözleşmesi 63

⁴⁹⁹ Bkz. Redhouse Sözlüğü, s. 633.

⁵⁰⁰ Servet Armağan, İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, s. 217

⁵⁰¹ Yeni Türk Ansiklopedisi IV, 1475: Servet Armağan, a.g.e.,s. 220.

⁵⁰² Bkz. Ahmet Akgündüz, Belgeler Gerçekleri Konuşuyor, s. 7.

⁵⁰³ Redhouse Sözlüğü, s. 633.

maddeden ibarettir. Bu sözleşmenin bilhassa 39. ve 40. maddeleri konumuz olan insan hakları ile ilgili olduğu için sadece onları buraya naklediyoruz:

Madde 39- Kendi zümresinden olanların verdiği yasal bir karar olmadıkça, hiçbir özgür kişi yakalanmayacak, zindana atılmayacak, mal ve mülkü elinden alınmayacak, sürgüne yollanmayacak veya her hangi bir biçimde kötü muameleye maruz bırakılmayacaktır.

Madde 40- Hak ya da adalet kimseye satılmayacak, hiç kimse için bunların sağlanmasına engel olunmayacak ya da sağlanmaları geciktirilmeyecektir.

Bize göre ilim ve düşünce tüm insanlığın çabaları sonucu elde edilmiş gerçeklerdir. Bu sebeple insanlık ailesinin müşterek mülkiyeti altında bulunan şeyleri, şu veya bu milletin ya da devletin bu benim demeye hakkı yoktur. İnsan hakları, Allah'ın kullarına bahsettiği nimetler olup Hz. Âdem ile başlar; zaman ve zeminin ihtiyaç ve şartlarına göre gelişir ve gelişmektedir.

2-Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi

İhtilallerin pek çoğu iktisadi buhran ve sıkıntılar yüzünden çıkmıştır.⁵⁰⁴ Fransız ihtilali öncesi Fransız toplumunda da büyük sıkıntılar vardı. Dini, siyasi, iktisadi ve sosyal olan bu sıkıntılar toplumda patlamalara sebebiyet vererek meydana getirdiği sosyal hareketleri ihtilal ile noktalandı.

Devletin ve kilisenin otoritesine saldıran, aklın kudretini, ilerlemeyi ve insan haklarını savunan filozofların yeni düşünceleri (fikir kulüplerinin ve mason localarının gelişmesi bu düşüncelerin yayılmasını kolaylaştırmıştı) eski rejimin temelini sarsıyordu. Fransızların eskiden beri rahipler, soylular ve halk olmak üzere üç sınıfa ayrılması, adaletsiz vergi dağılımı, köylülerin eski derebeylik vergilerini ödemek zorunda bırakılmaları halkta hoşnutsuzluk yaratıyordu.⁵⁰⁵

Rejim orduya dayanıyordu; soylu olmayanların subay olması imkânsızdı. Erler gibi zamanında maaşlarını alamayan küçük subaylar da tedirgindi. Memnuniyetsizlik, çoğu orta halli aileler olan küçük soylulara, şerefli insanlara, burjuvaya sıçradı. Kont, marki, dük gibi unvanlar taşıyan büyük soyluların saraylarındaki ihtişam, kıskançlık konusu oldu. Her geçen gün sıkıntı artıyordu.

Çaresizlik içinde kalan Kral, yüz yıldan beri hiç toplantıya çağrılmayan Eta Jenero'yu toplantıya çağırıp, derde çare bulmasını istedi. Soylu, rahip ve burjuva temsilcilerinden oluşan; köylü ve işçi temsilcisi bulunmayan Meclis 5 Mayıs'ta toplandı. Ancak 17 Haziran'da kendisini "Millet Meclisi" ilan ederek Kral'ı şaşırttı. Millet adına son sözün kendisinde olduğunu ileri sürdü. Meclis 20 Haziran'da Kral'ın emrini dinlemeyerek dağılmadı.

Bu gelişmeden cesaret alan ve kışkırtılan halk, 14 Temmuz 1789 günü Bastille kalesini bastı. Siyasi mahkûmlarla canileri serbest bıraktı. Asker, halka ciddi mukavemette bulunmadı. Böylece ihtilal başlamış oldu.

Söz gittikçe ayağa ve sokağa düştü. Anarşi başladı. İç savaş çıktı. Düzen yerine kargaşa geldi. Yer yer çeteler teşkil eden halk ve köylüler şatoları ve konakları bastı, yaktı, yıktı ve yağmaladı; zenginleri ve soyluları öldürdü. İşte bütün bu olup bitenlerden sonra Meclis, 26 Ağustos 1789 gecesi⁵⁰⁶ Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'ni kabul etti.⁵⁰⁷

Görüldüğü gibi Fransız insan ve Vatandaş Hakları anlaşması toplumsal bir buhran neticesi ortaya çıkmıştır.

Oysa Hz. Peygamberin, dil, din ve kültürleri farklı olan dört çeşit insanı; Yahudi, Hıristiyan, Müslüman ve müşrik gruplarını normal şartlar altında bir araya getirerek, iyi komşuluk, savunma

⁵⁰⁴ Harun Han Şirvani. İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare. s. 44.

⁵⁰⁵ Büyük Laroussc. VIII. 4279.

⁵⁰⁶ BU tarih bazı kaynaklarda 4 Ağustos olarak geçmektedir.

⁵⁰⁷ Yeni Türk Ansiklopedisi IH, 970.

ittifakı, din ve inanç özgürlüğü ve yardımlaşma gibi konulara temel olan bir anlaşma imzalatmıştı. Daha sonra anlatacağımız gibi Hz. Muhammed'in gerçekleştirdiği bu anlaşma 622 yılında yani Fransızların kendi vatandaşları arasında yaptıkları anlaşmadan tam 1167 yıl önce yapılmıştı.⁵⁰⁸

Şirvani, bu Medine sözleşmesinde Hz. Peygamber'in büyük bir basiret ve siyasi bir nezaketle, Medine Yahudilerini de hesaba katarak onları da aynı Müslümanlar gibi devletin vatandaşları kabul ettiğini yazmaktadır. Anlaşmada iki kabilenin bir tek millet teşkil ettiği, suçluların mensup olduğu dinlerinin hükümlerine göre cezalandırılacağı, ihtiyaç görüldüğünde her iki tarafın yeni devleti müdafaaya çağırılacağı, meydana gelebilecek her türlü anlaşmazlıklar hakkında Allah Resulü tarafından karar verileceği yazılıydı. İşte bu yüzden bu anlaşmaya insanlık tarihinde çeşitli dinlere mensup insanların, din ve vicdan hürriyetine sahip olarak bir arada yaşama bildirisi gözüyle bakılabilir.⁵⁰⁹

Abdurrahman Azzam'a göre çağımız aynı Fransız İhtilali öncesindeki sıkıntıları çekmektedir. Bu hastalıkların tedavisi de yine ona göre İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed (aleyhimüsselam) in getirdikleri Ebedi Risalettedir.⁵¹⁰ Şimdi Servet Armağan'ın, Hüseyin Nail Kubalı'nın eserine dayanarak yazdığı Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesini aşağıda naklediyoruz.⁵¹¹

"Fransız halkının Milli Meclis halinde toplanan mümessilleri, insan haklarının bilinmemesinin, unutulmasının veya hakir görülmesinin, ammenin her türlü zarar ve felaketlerini ve hükümetlerin bozulmasını gerektiren sebeplerle olduğu düşüncesiyle, tabii, devir ve ferağ edilemez ve mukaddes insan haklarını resmi ve aleni bir bildiri ile açıklamaya karar vermişlerdir.

Ta ki bu bildiri, sosyal kurul üyelerinden her birinin hafızasında her zaman mahfuz kalarak, onlara hak ve vazifelerini daima hatırlatsın, ta ki yasama ve yürütme kuvvetleri tarafından yapılan uygulamalar, her siyasi kurumun gayesi ile karşılaştırılarak daha çok saygı görsün; ta ki vatandaşlar tarafından yapılacak ve bundan sonra reddedilmesi ve tartışılması imkânsız prensiplere dayanan istek ve şikâyetler daima anayasanın korunmasına ve herkesin mutluluğuna yönelsin.

Bu itibarla Milli Meclis en yüksek Varlığın huzurunda ve himayesi altında aşağıdaki İnsan ve Yurttaş Haklarını tanırlar ve ilan eder:

Madde 1- İnsanlar hukuken hür ve eşit doğarlar ve hür ve eşit olmakta devam ederler, sosyal farklılıklar ancak ortak faydaya dayanabilir.

Madde 2- Her siyasi topluluğun gayesi, insanın doğal ve zaman aşımına uğramaz haklarının korunmasıdır. Bu haklar, hürriyet, mülkiyet, emniyet ve cebir ve tahakküme mukavemettir.

Madde 3- Her egemenliğin özü esas itibarıyla millettir; hiçbir heyet, hiçbir ferd, açıkça millettен gelmeyen herhangi bir otoriteyi kullanamaz.

Madde 4- Hürriyet başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilmekten ibaret olup her şahsın tabii haklarını kullanması diğer toplum üyelerinin aynı haklardan yararlanmalarını sağlayan hudutlarla sınırlanmıştır. Bu hudutlar yalnız kanun tarafından tayin edilebilir.

Madde 5- Kanun yalnız topluma zararlı fiil ve hareketleri yasaklama hakkına sahiptir. Kanun tarafından yasaklanmayan hiçbir şeye mani olunamaz ve hiçbir kimse kanunun emretmediğini yapmaya zorlanamaz.

Madde 6- Kanun umumi iradenin ifadesidir. Bütün vatandaşlar umumi iradenin sağlanmasına bizzat veya temsilcileri vasıtası ile yardım ve iştirak etme hakkına sahiptirler. İster himaye etsin, ister cezalandırsın, umumi irade nazarında eşit olduklarından, aralarında fazilet ve kabiliyetlerinden

⁵⁰⁸ Abdurrahman Azzam. Ebedi Risalet, s. 114.

⁵⁰⁹ Harun Han Şirvani İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare, Çev. Kemal Kuşçu, Ahmed Said Matbaası İstanbul-1965, s. 18.

⁵¹⁰ Abdurrahman Azzam, Ebedi Risalet, s. 49.

⁵¹¹ Bkz. Servet Armağan, a.g.e., s.217; Hüseyin Nail Kubalı, Anayasa Hukuku Dersleri, Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler. İstanbul-1971, s.217.

başka bir fark gözetilmeksizin her türlü kamu rütbe, mevki ve mensuplarına, ehliyetlerine nazaran, eşit şekilde kabul edilirler.

Madde 7- Hiçbir kimse kanunen belli haller ve kanunun emrettiği şekiller dışında itham edilemez, tutulamaz ve mevkuf bırakılamaz. Keyfi emirlerin verilmesini isteyen, bu emirleri veren, icra eden veya ettiren kimselerin cezalandırılması gerekir. Fakat kanun gereğince çağrılan veya ele geçirilen her vatandaş derhal itaatle mükelleftir. Mukavemet ederse suçlu olur.

Madde 8- Kanunun ancak sıkı ve açık bir şekilde zaruri olan cezalar koyması lazımdır. Bir kimse ancak suçun işlenmesinden önce kabul ve neşir ve ilan edilmiş olan ve usulüne göre tatbik edilen bir kanun gereğince cezalandırılabilir.

-123-

Madde 9- Her şahıs, suçlu olduğu açıklanıncaya kadar masum sayıldığından, tutuklanması gerekiyorsa, kaçmamasını temin için, hakkında yapılması zaruri olmayan her şiddetli muamele kanun tarafından ağır bir şekilde cezalandırılır.

Madde 10- Açıklama ve ifadesi kanun tarafından tesis edilen kamu düzenini bozmadıkça, hiçbir kimse fikir ve kanaatlerinden dolayı, bunlar dini fikir ve kanaatler dahi olsa, kınanamaz.

Madde 11- Düşüncelerin, fikir ve kanaatlerin başkalarına serbestçe nakil ve ifadesi, insanın en kıymetli haklarından biridir. Her vatandaş serbestçe konuşabilir, yazabilir ve yayınlayabilir. Yalnız bu hürriyetin kötüye kullanılmasından dolayı kanunca bildirilen hallerde sorumludur.

Madde 12- İnsan ve Yurttaş Haklarının teminat altına alınması bir kamu kuvvetinin varlığını zaruri kılar. Şu halde bu kuvvet tevdi edildiği şahısların hususi menfaati için değil, umumi menfaat için tesis edilmiştir.

Madde 13- Kamu kuvvetinin korunup devam ettirilmesi ve idarenin masrafları için müşterek bir vergiye zaruret vardır; bu verginin, vatandaşlar arasında, kabiliyetleri ile uygun olarak, eşit bir şekilde dağılması gerekir.

Madde 14- Bütün vatandaşlar genel vergilerin kaçınılmazlığını ya bizzat veya temsilcileri aracılığıyla müşahede ve tespit etmek, bu vergilere serbest bir şekilde rıza göstermek, nasıl kullanıldıklarını takip, miktar, matrah ve tahakkuk tarz ve müddetlerini tayin eylemek hakkına sahiptirler.

Madde 15- Toplum, idaresinin her ajanından hesap istemek hakkına sahiptir.

Madde 16- Hakların teminat altına alınması sağlanmamış, kuvvetlerin ayrılığı tayin edilmemiş olan toplumlar Anayasaya asla sahip değildir.

Madde 17- Mülkiyet, saldırıdan korunmuş ve kutsal bir hak olduğundan, kanunla tespit edilen kamu zaruretleri açık bir şekilde gerektirmedikçe, adil ve peşin bir tazminat ödenmedikçe hiçbir kimse bu haktan mahrum edilemez.

Eserimizin baş taraflarında ifade ettiğimiz üzere biz, batının demokrasi, insan hakları, serbest piyasa ekonomisi, din ve vicdan hürriyeti, kadın ve erkek eşitliği gibi konularda attığı her adımı İslam'a yaklaşmak olarak değerlendiriyoruz. Avrupalılar, hürriyet, başkalarının dinine saygı ve insanların hak ve hukuklarına dokunulmazlık gibi konularda gerek yönetim ve gerekse millet meclislerinde kanun ve ferman çıkarırsunlar; Müslümanlar bunları yıllarca önce bilfiil yaşamışlardır. Abdurrahman Azzam bu konuda şöyle diyor:

Müslümanların kalpleri hürriyet kavramı ile dolmuştur. Onlar, kâinat hakkında bir teori üreten ya da yeni bir fikir ileri süren bir kimseye karşı, kendi hukuklarının gereğini yerine getirmek veya inançlarını savunmak amacıyla bir zorluk çıkarmamışlar; tam tersine Mecusi, sabii, Yahudi, Hıristiyan ve Müslümanların her türlü dini faaliyetlerine güvence vermişlerdir. Herkes kendi bildiğini söyler ve yazardı. Bu hususta Müslümanlar da serbest olup dinleri buna mani olmazdı. Fitneye sebep olmadıkça ya da İslam devletini bir tehlike ile karşı karşıya getirmediği, hiç bir görüş, inanç, ilim ve düşünce özgürlüğüne hücum edilmemiştir.

İslam toplumunun yöneticileri, hükümete verdiği zarar nispetinde dikkate almaları müstesna, genel olarak halkın fikirlerine, inançlarına ve bilimsel tartışmalarına aldırış etmezlerdi. Bunun neticesi olarak orta çağda Müslümanlar ve diğerleri, inanç ve itikat konularına ve bu husustaki teorik açıklamalarına öyle bir özgürlükle daldılar ki, özgürlüğün bu derecesine bugün bile Avrupa ve Amerikalılar hayret etmektedirler.⁵¹²

Müslümanlar sadece özgürlük, barış ve dinlere saygı dememiş ve bunların sözünü etmemişler; aynı zamanda bu düşünceleri gerçekleştirmişlerdir. Mesela kamu görevinde din ayrımcılığı yapmamışlardır. Örnek olarak Abbasi halifelerinden Mu'tasım'ın sarayını gösterebiliriz. Onun sarayı her türlü din ve ırk mensuplarına açık olduğu gibi, ilk başvekili Fadl b. Mervan da bir hristiyandı.⁵¹³

3-Bildiri'nin İslam Hukuku ile Mukayesesi

Fransız ihtilalinden sonra toplanan Milli Meclis tarafından ilan edilen "*Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*"ni İslam hukuku açısından değerlendirip ona mutabakat derecesini tayin ve tespit etmek mümkündür.⁵¹⁴ Şimdi bu bildiriye geçen maddeleri ayet, hadis ve içtihatlar ışığında değerlendirmeye çalışacağız.

Madde 1- İnsanlar, hukuk itibarıyla hür ve eşit olarak doğarlar ve yaşarlar. Sosyal farklılıklar ancak kamu yararına dayanabilir.

Tüm insanlığı bir tek topluluk kabul eden İslam, birey ve toplumlar arasındaki münasebetlerde dostluk, eşitlik ve yardımlaşmanın esas olduğunu hükme bağlamıştır.⁵¹⁵

Bu maddede işaret edilen eşitlik ve insanlar arasında bir farkın bulunmadığı ayette şöyle ifade ediliyor: "Ey insanlar! Biz sizi bir erkek ve bir kadından yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en üstün olanınız, kötülüklerden en çok çekinip korunmanızdır."⁵¹⁶ Görülüyor ki, bütün insanlar, Âdem ile Havva'dan, bir ana-babadan⁵¹⁷ gelen insanlık ailesinin üyeleridirler. Soylara ve milletlere bölünmesinin sebebi, tanışmaları, ilim, kültür ve sanat alış verişinde bulunmaları içindir.⁵¹⁸

Hz. Peygamberin hadislerinde de insanların tarağın dişleri gibi eşit, fakat onları farklı kılan şeyin ilim, takva ve fazilet olduğu bildirilmektedir. Hz. Muhammed'in bu konudaki sözleri şöyledir:

"Arabın Arap olmayana, beyazın siyaha takva dışında bir üstünlüğü yoktur."⁵¹⁹ "İnsanlar tarağın dişleri gibi eşittirler."⁵²⁰ İslam'da bu eşitlik konusuna o kadar riayet edilmiştir ki, vahiy bulunmayan alanlarda Hz. Peygamber ile diğer insanların eşit olduğu kabul edilmiştir. Serahsi'nin nakline göre Hz. Muhammed, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer ile birlikte oldukları bir zamanda, onlara "Hakkında vahiy gelmemiş konularda ben aynı sizin gibiyim." demişti.⁵²¹

Hz. Muhammed, insanları ayrıcalıklı kılan özelliğın ancak ilim⁵²² ve fazilet⁵²³ olduğunu bildirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de de inanan ve kendilerine ilim verilen kimselerin yüksek derecelere

⁵¹² Abdurrahman Az/anı. a.g.e., s. 112.

⁵¹³ Harun Han Şirvani. a.g.e., s. 35.

⁵¹⁴ Bkz. Ahmet Gürkan, İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi Fakülteler Matbaası, İstanbul-1965. s. 257.

⁵¹⁵ Bkz. Ahmet Özel, İslam Hukukunda Ülke Kavramı, s. 38.

⁵¹⁶ Hucurat 49/13.

⁵¹⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, el-Cami' Li Ahkami'l-Kur'an, 3. Baskı. Kahire-1967. XVI, 340.

⁵¹⁸ Krş. M. Cevat Akşit, İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları, Edebiyat Fakültesi Matbaası. İstanbul-1976, s. 4-5.

⁵¹⁹ el-Acluni, Keşfü'l-Hafa, Bevrut-1943, Hadis No: 2847.

⁵²⁰ Ahmed İbn Hanbel, V, 411.

⁵²¹ Bkz. Serahsi, Mebsut. XVI. 70.

⁵²² Bkz Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizi, Sünenü't-Tirmizi, Mısır-1356/1937, İlim, 19, Hadis No: 2685. Krş. Mansur Ali Nasıf, et-Tacu'l-Camiu Li'l-Usul Fi Ehadisi'r-Rasül. Dar'u İhyai'l-Kütü- bü'l-Arabiyye. Kahire-1961/1381. İlim, 1 (I. 64)

⁵²³ Bkz. Buhari, Menakıb. 1. Hadis No: 2; Enbiya, 16, Hadis No: 48.

sahip olacakları belirtilerek şöyle buyruluyor: "Ey inananlar, size : "Meclislerde yer açın" denildiği zaman yer açın ki, Allah da size genişlik versin. Size: "Kalkın" dendiği zaman da, kalkın ki, Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin."⁵²⁴

Ayette "Ey inananlar! Bir topluluk başka bir toplulukla alay etmesin. Belki (alay ettikleri kimseler), kendilerinden daha iyidir. Kadınlar da başka kadınlarla alay etmesinler. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Birbirinizde kusur aramayın; birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın. İnan diktan sonra fışk adı (inanana fasık demek), ne kötü bir şeydir! Kim tevbe etmezse, işte onlar, zalimlerdir."⁵²⁵ buyrularak, eşitlik prensibinin bozulmaması emredilmiştir.⁵²⁶

Yine ayette "Muhakkak ki, müminler kardeşlerdir. Kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'tan korkun ki, size merhamet edilsin."⁵²⁷ buyrularak, eşitliğin sembolü olan kardeşlik prensibi getirilmiş bulunmaktadır.⁵²⁸

Madde 2- Her bir siyasi kuruluşun gayesi, insanların tabii olan, fakat iptal edilmesi mümkün olmayan haklarını korumaktır. Bu haklar da hürriyet, mal edinme, emniyet ve zulme karşı koymadır.

İslam'da hürriyet, dini emirlerin şartları arasında bulunmaktadır. Allah tarafından verilmiş bir emri ifa edebilmek için kişinin akıllı olması gerekir. Mesela ister fert ister toplum olsun, hürriyetini kaybetmiş esir ve kölelere cuma namazı farz değildir.⁵²⁹ Cemal Kutay'ın araştırmasında Said Nursi'ye göre, adeta tarım toplumundaki *serflik* ile sanayi toplumunun getirdiği *işçilik* birbirine benzerler. Çünkü onun sözünde esirlik ile ecirlik, yani kölelik ile işçilik birbirine benzetilerek, bunların aynı olduğu kabul edilmiştir: "Devletler, milletler muharebesi, tabakat-ı beşer muharebesine ter ki mevki ediyor. Zira beşer, esir olmak istemediği gibi, ecir olmak da istemez."⁵³⁰

Daha önce de geçtiği gibi, İslam hukukçuları, hürriyeti daha çok, hak ve vazifelerin ifasında gerekli olan bir vasıf olarak gördükleri için, hukuku uygulama durumunda olan fertlerin birçok alanlarda hürriyete sahip olmalarını şart koşmuşlardır. Burada bir örnek vermek gerekirse, yargıyı üstlenmiş olan hâkimleri gösterebiliriz. Fahreddin Atar, İslam Adliye Teşkilatı adlı eserinde hâkimin sahip olması gerekli olan vasıfları, İslam, erkek, akıllı-baliğ, adil ve hukuk âlimi gibi sıraladıktan sonra bir de *hürriyete* sahip olması yani *özgür* olmasını zikretmektedir.⁵³¹ İslam hukukunda insanda asıl olan hürriyettir.⁵³²

İnsanların mal edinme ve mülkiyete sahip olmaları ve bu mallarını muhafaza etmeleri konusunda İslam hukuku kadar titizlik gösteren bir başka hukuk yoktur, dersek aşırı gitmiş olmayız. Bir müsteşrik olan Joseph Schacht bile "İslam hukukunda üzerinde çok durulan mülkiyetin himayesi, diğer hükümler arasında iyi niyetli kazancın himayesi ile kendisini gösterir." demektedir.⁵³³ İşte bu mülkiyet hakkının dokunulmazlığına binaendir ki, makul ve meşru bir sebep olmadan kişi mülkiyetine tecavüz etmiş bir kimseye Kur'an, ağır bir ceza vermektedir.⁵³⁴ İslam hukukunda meşru kazanç yolları belirlendiği gibi⁵³⁵, mülkiyeti meşru olarak devir yolları da belirlenmiştir.⁵³⁶

⁵²⁴ Mücadele 58/11.

⁵²⁵ Hucurat 49/11.

⁵²⁶ Ahmet Gürkan, a.g.e., s. 257.

⁵²⁷ Hucurat 49/10.

⁵²⁸ Ahmet Gürkan, a.g.e., s. 257.

⁵²⁹ Bürhanüddin Ali b. Ebu Bekir el-Merğmani, a.g.e. I, 58.

⁵³⁰ Cemal Kutay, Bediüzzaman Said Nursi. Özal Matbaası, İstanbul- 1980, s. 341.

⁵³¹ Fahreddin Atar, İslam Adliye Teşkilatı, Gaye Matbaası. Ankara- 1970, s. 97.

⁵³² Bürhanüddin el-Merğmani, a.g.e. II, 128; Kemalüddin Muhammed b. Abdülvahid İbnü'l-Hümmam, Fethül-Kadir, el-Matbaalü'l- Kübra el-Emiriyye, Mısır-Bulak-Hicri 1316, IV, 417; Ahmet Özel, İslam Hukukunda Ülke Kavramı, Ünal Matbaası. İstanbul- 1982, s. 29.

⁵³³ Joseph Schacht, a.g.e., s. 147.

⁵³⁴ Bkz. Maide 5/ 38.

⁵³⁵ Bkz. Fahri Demir. İslam Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı, Emek Matbaacılık, 1981, Y.Y. s. 1-308; Menna Kattan, İslamda Mülkiyet Nizamı, Çev: Mustafa Varlı, Türkiye Basımevi, Ankara- 1967, s. 19-65; Seyyid Kutup, İslamda Sosyal Adalet, Çev: Yaşar Tunagür-M. Adnan Mansur, Çağaloğlu Yayınları, İstanbul-1968, 3. Baskı, s. 144-167;

Serahsi'nin dediği gibi, insanların mallarını izinsiz olarak yemek, onların kutsal olan *mülkiyet haklarını* koruma gayesiyle haram kılınmıştır.⁵³⁷

Emniyet ve zulme karşı koyma gibi haklar, İslam'ın temel esaslarındandır. Ayette belirtildiği üzere savaşın tek sebebi zulümdür; ancak zulmü ortadan kaldırmak için savaş açılabilir.⁵³⁸ Serahsi'nin beyanına göre⁵³⁹ mal talebi için savaş yapılmaz. Bu sebeple çağımızda yapılan petrol ve her türlü menfaat savaşları İslam hukuku açısından gayri meşrudur.

Hz Ali halife iken, Mısır valisi Malik b. el-Haris el- Eşter'e yazıp gönderdiği siyasi programda⁵⁴⁰, emirnamede İslam'daki devlet anlayışının¹²⁶ insan haklarını korumaya yönelik olduğunu teyit ediyordu.⁵⁴¹

Zulüm ister içerden, ister dışarıdan; ister iktidardan, ister halktan, nereden gelirse gelsin, İslam hukuku, zulme imkân vermeyecek bir şekilde esaslarını ortaya koymuştur. Kur'an'da "Ey inananlar,., iyilik ve takva üzerinde yardımlaşın, günah (zulüm) ve düşmanlık üzerinde yardımlaşmayın"⁵⁴² "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten men eden bir topluluk olsun."⁵⁴³ "Bir de öyle bir fitneden sakının ki, o fitne, içinizden sadece zulmedenlerin başına gelmez, (hepinizi çökertir.) Biliniz ki Allah'ın azabı çetindir."⁵⁴⁴

Bu ayet-i kerimelere ilave edilmesi gereken bir hadis-i şerif de vardır. Hz. Peygamber zulmü önleme konusunda şöyle buyuruyor: "Sizden biriniz bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin, buna gücü yetmezse diliyle değiştirsin, (yani değişmesi için söylesin veya yazsın), buna da gücü yetmezse, kalbiyle buğuz etsin. Bu sonuncusu, imanın en zayıfı olandır."⁵⁴⁵

İbn Teymiye, konuyla ilgili olarak, Hisbe adlı eserinde Hz. Ebu Bekir'in şu hitabesini nakletmektedir.⁵⁴⁶ "Sizler, 'siz kendinize bakın; eğer doğru yolda iseniz, sapıtan kimse size zarar veremez."⁵⁴⁷ Ayetini okuyor ve fakat onu kastettiği anlamda değil, başka manalara yorumluyorsunuz. Ben, Resülullah'ın 'insanlar kötülüğü görür de onu değiştirmezlerse, bu yüzden nerdeyse Yüce Allah onlara azabı umumi kılar (bütün insanları azaba uğratması pek yakındır)."⁵⁴⁸ bu yurduğunu işittim."⁵⁴⁹

Kur'an-ı Kerim'de emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l- münker, yani iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamakla ilgili pek çok ayet vardır. Muhammed ümmetinin insanlara doğruluğu emretmek ve fenalıktan yasaklamak için yaratıldığından,⁵⁵⁰ toplum içinde iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan bir cemaatin bulunması gerektiğinden,⁵⁵¹ mümin kadın ve mümin erkeklerin birbirlerinin velileri olup iyiliği emredip kötülüğü yasakladıklarından,⁵⁵² İsrail Oğullarının, yaptıkları kötülükler

---

Muhammed Ebu Zehra, İslamda Sosyal Dayanışma, Çev: E. Ruhi Fırlı-Osman Eskicioğlu. Arpaz Matbaacılık, İstanbul-1981, s. 55-136.

⁵³⁶ Bkz. Mevsili, el-İhtiyar, II. 50. Mülkiyetin devri, malın ve menfaatin temliki olmak üzere ikiye ayrılır. Malın temliki, bedelli (alış-veriş yolu) ve bedelsiz (hibe, sadaka ve vasiyet yolları gibi) olmak üzere ikiye ayrılır. Menfaatin temliki de bedelli (ticret ve kira yolu) ve bedelsiz (ariyet ve menfaatin vasiyet edilmesi gibi) olmak üzere ikiye ayrılır. Bkz. Mevsili.

⁵³⁷ Bkz. Serahsi. Mebsut, X, 172.

⁵³⁸ Bkz. Hac 22/39.

⁵³⁹ Bkz. Serahsi Mebsut, X. 5; Krş. Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. III, 356, 362, 363.

⁵⁴⁰ Bkz. Abdülaziz Çavuş, Anglikan Kilisesine Cevap, Çev: Mehmet Akif, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1974, s. 117.

⁵⁴¹ Ahmet Gürkan, a.g.e., s. 258.

⁵⁴² Maide 5/2.

⁵⁴³ Al-i Imran 3/ 104.

⁵⁴⁴ Enfal 8/ 25.

⁵⁴⁵ Müslim, İman. 78; Ebu Davud. Salat, 232. Melahim. 17; Nesai, İman. 17; İbn Mace. İkame. 155. Fiten. 20

⁵⁴⁶ İbn Teymiye. cl-Hisbe. s. 42.

⁵⁴⁷ Maide*57 105.

⁵⁴⁸ Tirmizi, Fiten. 8; Ebu Davud, Melahim. 17; İbn Mace. Fiten. 20; Ahmed b. Hanbel, Müsned. 1/ 2. 5. 7. 9.

⁵⁴⁹ Aynı konu için bkz. İbn Teymiye, es-Siyasetü's-Şer'iyye. s. 70.

⁵⁵⁰ Al-i Imran 3/110.

⁵⁵¹ Al-i Imran 3/104.

⁵⁵² Tevbe 9/71.

hususunda birbirlerini yasaklamadıkları için, çok kötü bir iş yaptıklarından⁵⁵³ ve kendilerine yapılan öğütleri unuttuklarından, Allah'ın kötülüğü yasaklı-yanları kurtardığından ve zalimleri ise kendisine karşı geldikleri için, şiddetli bir azaba çarptırdığından bahsedilmektedir.⁵⁵⁴

İslam, bu iyilik ve güzellikleri yalnız kendi müntesipleri olan Müslümanlara değil, aynı zamanda gayr-i Müslimlere de tanımıştır. Halk arasında bulunan gayr-i Müslimlere de iyilik ve adaletle muameleyi tavsiye eden ayette şöyle buyrulmaktadır: "Allah sizi, din hakkında sizinle savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselere iyilik etmekten ve onlara adaletli davranmaktan menetmez. Çünkü Allah, adalet yapanları sever."⁵⁵⁵

Madde 3- Her hâkimiyetin esası, bizzat⁻¹²⁷⁻ millettir. Hiç bir sınıf ve hiçbir fert, açıkça milletten gelmeyen bir otoriteyi kullanamaz.

İslam devletinde, hiç bir ferdin veya hanedanın, ya da zümrenin yahut grubun ve yahut herhangi bir "vatandaş"ın dini otoritesi ve hüküm koyma yetkisi yoktur.⁵⁵⁶ Bunun için Hz. Peygamber, aynı zamanda bir devlet başkanı olarak vefat ederken hiçbir şahsı, aileyi veya aşireti vasi ve vekil tayin etmeden ebediyete göçmüştür.

İslam'da yönetimi elinde tutan hükümetin Allah'ın emrettiği kanun ve şeriati uygulaması başka şey, dinin kendisine bir sulta, otorite tanınması başka şeydir. Ahmet Hamdi Akseki, İslam'da ruhani bir sultanın ve ruhani bir hükümetin bulunmadığını açıkça söylemektedir.⁵⁵⁷ İslam'da hiçbir hükümet gücünü semadan aldığı iddia edemez. Hükümet, Müslüman halkın tam bir hürriyet içerisinde gerçekleştirdiği bir seçim neticesinde iş başına gelir;⁵⁵⁸ İzmirlinin dediği gibi şeriata ve ümmete karşı sorumludur.⁵⁵⁹ İbn Teymiye'ye göre de insanlar arasında hükmetmekteki kuvvet, Kitap ve Sünnet'in gösterdiği -kanuni- adaleti bilme ve hükümleri yerine getirme güç ve kudretiyle ilgilidir.⁵⁶⁰

Hz. Peygamber, "Üç kişi yola çıktığında, içlerinden biri başkan olsun."⁵⁶¹ "Üç kişi bir yolculukta olduğunda, içlerinden birini başkan seçmemeleri helal olmaz."⁵⁶² buyurmaktadır. Buradan anlaşılıyor ki, yolculukta bulunan üç kişinin aralarından birini başkan seçmelerini şiddetle isteyen bir Peygamber, toplumun da başkanlarını seçmesini isteyecektir. Her ne kadar bey'atin seçim anlamına gelmeyeceğini söyleyenler bulunsa da⁵⁶³ Mustafa Rafii ve Hayreddin Karaman'ın da ifade ettikleri gibi, İslam hukukunda halifenin tayin ve tespit yollarından birisi de Bey'at veya seçim yoludur.⁵⁶⁴ İbn Haldun bey'atin ya da biatin manası hakkında şunları söyler: "Bil ki, biat itaat etmeye söz vermekten ibarettir. Bir emire biat eden kimse kendi ve bütün Müslümanların idare ve hâkimiyetini ona teslim edip, idare işine ait olan hiçbir hususta onunla çekişmeyeceğine, hoş gördüğü ve arzu etmediği işi zorlanarak olsa bile, her emrini yerine getireceğine ve itaat edeceğine söz vermiş gibidir."⁵⁶⁵

Ma'ruf Devalibi de halifelerin iktidarlarını Allah'tan değil, taahhüt (bey'at) yoluyla bizzat halktan aldığını söylemektedir. İşte İslam'da iktidar, eski Hıristiyan krallarında olduğu gibi teokratik

⁵⁵³Maide 5/79.

⁵⁵⁴A'raf7/165.

⁵⁵⁵Mümtehine 60/ 8.

⁵⁵⁶Bkz. Mustafa Rafii, a.g.e., s.76; İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e, s. 252-253.

⁵⁵⁷Bkz. Ahmet Hamdi Akseki, Abdurrahman Azzam, a.g.e. Mukaddime, s. 20.

⁵⁵⁸Seyyid Kutub, İslam'da Sosyal Adalet, s. 137.

⁵⁵⁹İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e., s. 256.

⁵⁶⁰İbn Teymiye, es-Siyasetü'ş Şer'iyye, s. 17.

⁵⁶¹Ebu Davud, Cihad. 80.

⁵⁶²Ahmed İbn Hanbel, Müsned. II, 177.

⁵⁶³Muhammed Faruk en-Nebhan, İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları. Çev: Servet Armağan, Sönmez Neşriyat, İstanbul-1980. s. 413.

⁵⁶⁴Bkz. Mustafa Rafii, İslamda Sosyal Düzen, s. 26; Hayreddin Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku. I, 88.

⁵⁶⁵İbn Haldun, "Mukaddime, I, 528.

(Allah'a dayanan) değil,⁵⁶⁶ tam tersine seçim (bey'at) yoluyla halka ve millete dayanan bir yönetimdir.⁵⁶⁷

Madde 4- Hürriyet, başkasına zarar ver m iyece k her şeyi yapabilmekten ibarettir. Böylece her şahsın haiz olduğu tabii hakları kullanması, toplumun diğer üyelerinin aynı haklardan faydalanmaları hudutlarıyla sınırlanmıştır. Bu hudutlar yalnız kanun ile tayin olunur.

Bu madde daha çok 3. maddede geçen hürriyetin tarifini yapmaktadır. Hürriyet, aslında başkasının hürriyetine tecavüz etmemek şartıyla var olur. Aksi bir davranış zaten hürriyeti ortadan kaldırır.

-128-

Bu maddede yeni olan, hürriyet için tayin edilen sınırın kanun ile tespit edilmesidir. Buradan zaman ve zeminin zaruret ve ihtiyaçlarına göre kanunun bunu kamu yararına değiştirebileceği ortaya çıkar ki, bu da İslam hukukuna aykırı değildir.⁵⁶⁸ Ancak Yavuz Atar'ın dediği gibi, insan temel hak ve hürriyetleri, İslam hukukunda şahsa bağlı, başkasına devredilmez ve vazgeçilmez nitelikte haklardır. Fakat diğer hukuk sistemlerinde olduğu gibi hürriyet sınırsız değildir. İslam hukukunda asıl olan hürriyet, sınırlama ise istisnadır. Zira İslam hukukunun hürriyet konusundaki temel ilkesi, daha önce geçtiği üzere,⁵⁶⁹ "ibahat"- mubahlıktır, yani *serbestliktir*. Açıkça yasaklanmamış her davranış serbesttir. Belli bir hürriyet konusunda açıkça belirtilmiş sınırların dışında, her hangi bir yasak konulamaz.⁵⁷⁰

Konuyla ilgili olarak Mecellede "zarar-ı ammi def için zarar-ı has ihtiyar olunur." denilmektedir.⁵⁷¹ Toplumda cahil bir doktoru meslekten men etmek bu esasa dayanır.⁵⁷²

Madde 5- Kanun ancak, topluma zarar veren fiilleri men edebilir. Kanunla yasak edilmemiş hiç bir şey, men edilemez ve hiçbir kimse, kamınla men edilmeyen bir şeyi yapmak için zorlanamaz.

Daha önceki madde için yaptığımız açıklamalar bu madde için de geçerlidir. Yalnız burada "kanunsuz suç olmaz" ilkesi getirilmektedir ki, buna göre hiçbir kimse kanun bulunmadan herhangi bir şeyi yapmaya zorlanmadığı gibi, terk etmeye de zorlanamaz. Aksi bir davranış zulüm demektir; zulüm ise İslam hukukunda en feci ve en kötü bir fiil olarak nitelenmektedir.⁵⁷³

Kuran'da zalimlerin kurtuluşa eremeyeceklerinden,⁵⁷⁴ onlar için bir veli ve yardımcı bulunmadığından⁵⁷⁵ Allah'ın zalimleri sevmediğinden⁵⁷⁶ Allah'ın lanetinin zalimler üzerine olduğundan⁵⁷⁷ zalimler için acıtıcı bir azap bulunduğundan bahsedilmektedir.⁵⁷⁸

Madde 6- Kamın umumi iradenin ifadesidir. Toplum mensup bütün bireyler, doğrudan doğruya veya seçtikleri mebuslar vasıtasıyla kanun koymaya ve yapmaya katılma hakkına sahiptirler. Gerek lehte ve gerek aleyhte olsun, kanun herkes için eşit olmalıdır. Toplumun bireyleri, kanun karşısında, eşit olmaları itibarıyla, aralarında bir fark gözetilmeksizin, kabiliyetlerine göre kamu hizmet ve memurluklara kabul edilirler. Bunun için ehliyet ve faziletten başka bir imtiyaz aranmaz.

⁵⁶⁶ İslam teokratik değildir. Bkz. Ahmed Ebu Süleyman, a.g.e., s. 120; Mustafa Rafii, a.g.e., s.83; Hüseyin Hatemi, İslam Hukukunda Devlet Yapısı, Hareket Yayınları, İstanbul-1970, s.48. Krş. Harun Han Şirvani, a.g.e., s. 180. Abdülaziz Çaviş, a.g.e., s. 39,129; Muhammed Hamidullah, İslamda Devlet İdaresi, s.67, 73, 154.

⁵⁶⁷ Maruf Devalibi İslamda Devlet ve İktidar. Çev: Mehmet S. Hatiboğlu. Emek Matbaacılık. İstanbul-1985; Abdülkerim Zeydan. İslamda Ferd ve Devlet, s. 34; M. Beşir Eryarsoy. İslam Devlet Yapısı Zafer Matbaası, İstanbul-1979. s. 120.

⁵⁶⁸ Ahmet Gürkan. a.g.e.. s. 260

⁵⁶⁹ Bkz. Celalüddin es-Süvuti. el-Eşbah. s. 60; Muhammed Gazali, a.g.e., s. 111.

⁵⁷⁰ Bkz. Yavuz Atar. a.g.nı. s. 44; Servet Armağan, a.g.e.. s 71-74.

⁵⁷¹ Mecelle Madde: 26.

⁵⁷² Osman Öztürk. Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle İrfan Matbaası İstanbul-1973. s. 159.

⁵⁷³ Ahmet Gürkan. a.g.e.. s. 260.

⁵⁷⁴ En'am 6/21.135; Yusuf 12/ 23; Kasas 2137.

⁵⁷⁵ Şura 42/ 8; Bakara 21 270: Al-i İmran 3/192. Maide 5/ 72.

⁵⁷⁶ Al-i İmran 3/ 140.

⁵⁷⁷ A'raf 7/ 44.

⁵⁷⁸ İbraliim 14/22.

Her ne kadar Ahmet Gürkan bu maddeyi İslam hukukunun üçüncü kaynağı olan "icma" müessesesi ile benzeştirse de⁵⁷⁹ icma ile bu madde arasında bir benzerlik kurulamaz. Çünkü icma, toplumun soyut bir iradesi değil, nassa, ayet ve hadislere dayanan âlimlerin bir ittifakıdır.⁵⁸⁰ Daha önce de söylediğimiz gibi, İslam hukukunda her türlü kanun ve karar mutlaka ya Kuran'a ya da sünnete dayanır. O nedenle kanun, Allah iradesi ile insan iradesinin kesiştiği nokta diye tarif edilebilir.

İslam hukukunda toplumun ve kamu işlerinin hiç şüphesiz büyük bir önemi vardır. O sebeple bireyler kendi işlerini içtihatla yürütürken, ilgililer kamunun işlerini şura ve istişare ile yürütürler. Kur'an-ı Kerim'de 42. Sure'nin adı "Şura"¹²⁹dır. Ayette "..(Yapacağın) iş(ler) hakkında onlara danış, karar verince de Allah'a dayan."⁵⁸¹ "Onların işleri aralarında istişare (danışma) iledir."⁵⁸² buyrulmaktadır.

Hz. Peygamber'in birçok konuda sahabilere danıştığı tarihi bir gerçektir.⁵⁸³ Bedir savaşında Kureyşliler Müslümanlardan önce savaş alanına varıp stratejik yerleri ele geçince, Müslümanların elinde bir su kuyusu bile yoktu. Hubab İbn Münzir, Hz. Peygamber'e "Bu konuşlanma vahiy ile mi yoksa sizin görüşünüz mü ya Resulü Allah" diye sordu. Hz. Peygamber, "hayır" deyince Hubab, "Su kuyularından birisini ele geçirelim; diğer kuyuları da tahrip edelim." dedi. Allah Resulü bu istişareyi kabul ederek uygulamaya koydu.⁵⁸⁴

Hz. Ebu Bekir, Ömer'in muhalefetine rağmen zekât- vergi vermeyenlere karşı savaş açmayı şuraya kabul ettirmişti.⁵⁸⁵

Madde 7- Hiç bir kimse kanunun tayin ettiği hallerden başka bir husus için itham, tevkif ve hapsedilemez. Bu da ancak kanunun izah eylediği tarzda olabilir. Kanuna aykırı olarak verilen emirleri uygulayan ceza görmelidir. Fakat kanunla davet edilen veya tutulan her fert, hemen itaatle mükelleftir. Mukavemet etliği surette suç işlemiş olur.

Bu madde orta çağ Avrupa'sında cereyan eden zulüm ve diğer keyfi muamelelerin önlenmesi amacıyla konulmuştur. Hâlbuki bu bildirin ilan edilmesinden en az 1100 yıldan beri İslam âlemi, XVIII. asır Avrupa'sındaki vahşet yerine, insan hakları konusunda tam ve kâmil anlamıyla teminata sahip bulunmakta idi.⁵⁸⁶

Kuran-ı Kerim'de zulmü kötöleyen, adaleti destekleyen pek çok ayet vardır. İslam hukuku hak ve adalet konusunda yalnız insanları değil bütün canlıları teminat altına almıştır. Ömer Nasuhi Bilmen, eserinde hayvanların nafakasından, bitkilerin bakımından ve yurdun imar ve inşasından bahsederek, İslam hukuku, hem insanların, hem de diğer yaratıkların haklarına riayet edilmesini pek ziyade iltizam etmiştir.⁵⁸⁷

Ahmed Hilmi eserinde İslam hukukunun özelliklerinden bahsederken şunları söyler. Hıristiyan milletlerin kendi adlarıyla anılan ayrı ayrı hukukları olduğu halde İslam hukuku ve kanunu (şeriati) hiç bir millete izafe edilmez. İslam hukuku resmi makamların ortaya koyduğu kanunlar mecmuası değil; bilakis İslam müçtehit ve âlimlerinin kendi ilmi güçleri, şahsi gayretleri ve dinin manevi nüfuzu sayesinde meydana getirilmiş bir hukuktur. İslam'a giren bütün milletlerin bu hukuka gösterdiği riayet ve saygı, hiçbir devletin kanununa gösterilmemiştir İslam hukukçuları sadece insan ve insanla

⁵⁷⁹ Ahmet Gürkan, a.g.e.. s. 260.

⁵⁸⁰ Muhammed Ebu Zehra İslam Hukuku Metodolojisi, s. 194.

⁵⁸¹ Al-i İmran 3/159.

⁵⁸² Şura 42/ 38.

⁵⁸³ Bkz. Mahmud Babilli, İslamda Şura. Çev: Nihat Armağan-Kcmal Çobanbcylı, Fatih Matbaası, İstanbul-1973. s. 83-

94

⁵⁸⁴ İ.Hişam, es-Siretü'n Nebevıyc. Dar'u İhyai't-Türasi'l-Arabi, Lübnan Beyrut-1971, II, 272; Mevlana Şibli. a.g.e. I.

232

⁵⁸⁵ Kasani. a.g.e. II. 31: Ebu Zehra. et-Tekafülü'l-İctimai Fi'l-İslam. ed-Daru'l-Kavmiyye Kahire-1964/1384. s. 80.

⁵⁸⁶ Ahmet Gürkan. a.g.e.. s. 262.

⁵⁸⁷ Ömer Nasuhi Bilmen. Hukuk-ı İslamiyye. 11. 511.514. 516; Krş Abdurrahman A./zam. a.g.e.. s 76. ümran için: s 73.

ilgili konulan değil, aynı zamanda hayvanlardan da bahsetmişler; onların nasıl kesilmesi, nasıl avlanması ve avın ne zaman yapılması gerektiği hususlarını bir bir açıklamışlardır.⁵⁸⁸

Ebu'l-A'la el-Mevdudi, "*Bütün Mahlûkata Ait Haklar*" başlığı altında hayvan, bitki ve cansızların da hakları bulunduğunu tahlil ederken "İslam'a göre bütün mahlûkatın insan üzerinde bazı hakları mevcuttur." diyerek bunların açıklamasını yapmaktadır.⁵⁸⁹

Ayetlerde "Şüphesiz ki Allah adaleti emreder."⁵⁹⁰ "Şüphesiz ki, Allah, size emanetleri ehil ve erbabına vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder."⁵⁹¹ "Söz söylediğiniz vakit (leh ve aleyhinde konuşacağınız zat) akrabanız dali olsa, adaleti gözetin."⁵⁹² "Ey iman edenler, Allah için hakkı ayakta tutan (idareci veya hâkim)ler, adaletle şahitlik eden (kimse)ler olun. Bir kavme olan kininiz, sizi adalet yapmamaya sevk etmesin. Adalet yapın ki, o, takvaya en çok yakın olanıdır"⁵⁹³ buyrulmaktadır.

Ayette "Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, Peygamber'e ve sizden olan emir sahiplerine de itaat edin."⁵⁹⁴ buyrulurken; altı meşhur büyük hadis kitabının naklettiği bir hadiste de şöyle denilmektedir. "Her Müslüman üzerine (günah ve haksızlıkla emredilmedikçe) sevdiği ve sevmediği her şeyde, dinlemek ve itaat etmek vaciptir. Masiyet (günah) ile emir olduğu zaman ise dinlemek ve itaat etmek yoktur."⁵⁹⁵ İbn Abidin de günah olmayan şeylerde kamu görevlilerine itaat etmenin gerekli olduğunu söylemektedir.⁵⁹⁶ Abdülkerim Zeydan bu hadise dayanarak, devlete itaatın mutlak olmadığını; zararlı ve kötü olan emirlerde itaat etmenin haram olduğunu söylemektedir,⁵⁹⁷

Ayette "İyi bir işte sana karşı gelmemeleri hususunda sana bey'at ederlerse, onların bey'atlarını al ve onlar için Allah'tan mağfiret dile."⁵⁹⁸ buyrulmaktadır.

Böylece ayet-i kerimeler, adaleti ve emir sahiplerine de itaati emreder. Bu durumda emir sahiplerine karşı gelmek Allah katında suçtur. Yalnız şu şartla ki, o emir, masiyeti (kanun ve nizamlara aykırılığı) ihtiva etmiş olmasın. O, kanun ve nizamlar ki, onlar, İslam hukukunun 3. kaynağı olan icma-i ümmet (bu günkü parlamento) ten çıkan kanun veya karar mahsulüdür.⁵⁹⁹

Madde 8- Kamınım ancak sıkı ve aşikâr surette zaruri olan cezalar koyması lazımdır. Bir kimse ancak suçun işlenmesinden evvel kabul ve neşir ve ilan edilmiş olan ve usulüm göre tatbik edilen bir kanun gereğince cezalandırılabilir.

Aslında bu madde bir prensip getirmekten ziyade bir tasrih ve açıklama için getirilmiş olmalı. Çünkü maddenin söylediği şeylerin aksini yapmanın bir suç teşkil edeceği açıktır.⁶⁰⁰ İslam hukukunun temel kaynağı olan Kuran'da da bu gibi açıklamalar mevcuttur. Mesela "...Kim bundan

---

⁵⁸⁸ Ahmed Hilmi, a.g.e. s, 554

⁵⁸⁹ Ebu'l-A'la el-Mevdudi. İslamın Anlaşılmasına Doğru. s. 169-171.

⁵⁹⁰ Nahıl 16/ 90.

⁵⁹¹ Nisa 4/58.

⁵⁹² En'am 6/ 152.

⁵⁹³ Maide 5/ 8.

⁵⁹⁴ Nisa 4/ 59.

⁵⁹⁵ Buhari. Cihad. 108: Ahkâm. 4; Müslim İmara. 34. 38; Ebu Davud. Cihad. 87; Tirmizi. Cihad. 29. Edeb. 78: Nesai.

Bey'at. 34; İbn Macc, Cihad. 40.

⁵⁹⁶ İbn Abidin. a.g.e. I. 368. 559.

⁵⁹⁷ Abdülkerim Zeydan. İslam'da Ferd ve Devlet, 100.

⁵⁹⁸ Mümtetine 60/12.

⁵⁹⁹ Biz burada yazar Ahmet Gürkan'ın bu görüşüne katılmıyoruz. Çünkü sevap ve günah kanun ve nizamlara uygunluk veya ayrılık ile ölçülmediği gibi, icma-ı ümmet de bugünkü parlamento anlamına gelmez. Ancak bizim burada bunu aynıyla nakletmemizin sebebi aykırı fikirlere de saygılı olduğumuzu göstermek içindir. Bkz. Ahmet Gürkan a.g.e.. s. 262.

⁶⁰⁰ Ahmet Gürkan. a.g.e., s. 262.

sonra aşırı giderse, ona pek acıklı bir azap vardır."⁶⁰¹ "...Allah, geçmişi bağışladı. Fakat kim, bir daha böyle yaparsa, Allah ondan intikamını alır."⁶⁰², ayetlerinde olduğu gibi.

Kur'an Kerim ile yasaklanmış suçları daha önce işlemiş olanlardan hiç birisi cezaya çarptırılmamıştır. Böylece bu prensip bu güne kadar gelmiştir.⁶⁰³

İslam hukukunda suçlara, kanunda açıkça belirtilmemiş bir ceza verilemez ve ceza kanunu geriye işlemez.⁶⁰⁴ Kuran'da yasak ve suçların açıkça belirtildiğine, "Allah, size neleri haram kıldığını ayrı ayrı bildirmiştir."⁶⁰⁵, ayeti işaret etmektedir. Ayet ve sünnetle haram kılınanların dışında kalan fiiller hakkında da "Bundan başkası size helal kılındı."⁶⁰⁶ buyrulmuştur. Böylece ayette suç olarak belirtilenlerin dışında kalan fiillerin mübah olduğu açıklanmıştır. Bu nedenle, sayılanların dışında işlenen herhangi bir fiilde suç niteliği yoktur.⁶⁰⁷

Madde 9- Bir kimsenin suçluluğu anlaşılincaya kadar suçsuz sayılacağından, tevkif edilmesi gerekiyorsa, kaçmamasını temin için, gerekmediği halde gösterilen her türlü şiddet, kanun tarafından ağır bir şekilde cezalandırılmalıdır.

Madde 10- Kanunun temin etmiş olduğu kamu huzurunu bozmamak şartıyla, hiçbir kimse kanaat ve inanışlarından dolayı, bunlar dini fikir ve kanaatler dahi olsa, kınanamaz.

Madde 11- Düşünce, fikir ve kanaatlerin başkalarına serbestçe yayınlanması, insanın en önemli haklarından biridir. İmdi her şahıs, islediği gibi söylemek, yazmak ve yayınlamak haklarını haizdir. Yalnız kanunun tayin etmiş olduğu hallerde, bu hakların kötüye kullanılmasından sorumludur.

Bu üç maddedeki hükümler, İslam hukukunun amir hükümlerindedir. Mecellede ifade edildiği gibi İslam'da beraet-i zimmet asıldır.⁶⁰⁸ İslam'da "Dinde zorlama yoktur."⁶⁰⁹, ilkesi din ve vicdan özgürlüğünün teminatıdır.⁶¹⁰

Kuran'da dinde zorlama olmayacağı Hz. Peygamber'e hitaben şöyle ifade ediliyor: "Rabbin eğer dileyseydi, yeryüzünde bulunan insanların hepsi iman ederlerdi. Bütün insanları iman etmeye sen mi zorlayacaksın? Hiçbir insan Allah'ın izni olmaksızın iman edecek değildir. Allah düşünmeyenlere azab edecektir. De ki, göklerde ve yerde bulunanlara bakın, ibret alın. Mucize ve uyanlar iman etmeyeceklerle bir fayda vermez."⁶¹¹

İslam hukuku insanlara eşit bir şekilde bütün hak ve hürriyetlerden yararlanma imkânı verir. Bütün Müslümanlar tarağın dişleri gibi olup onların canlan, kanlan, mallan, ırz ve namusları arasında bir fark yoktur.⁶¹²

Madde 12- İnsan ve Yurttaş Haklarının teminat altına alınması bir amme kuvvetinin varlığını zaruri kılar, şu halde bu kuvvet tevdi edildiği şahısların hususi menfaati için değil, kamunun menfaati için tesis edilmiştir.

İslam hukuku, meşruluğu olmayan keyfi yönetimi ve yöneticilerin kendilerine menfaat ve nüfuz sağlamalarını şiddetle reddeder. İnsanın biri bireysel, diğeri sosyal olmak üzere iki çeşit ihtiyacı vardır. Bunlardan bireysel ihtiyaçlarını tamamen kendisi karşılarken, toplumsal ihtiyaçlarını

---

⁶⁰¹ Maide 5/ 94.

⁶⁰² Maide 5/ 95.

⁶⁰³ Ahmet Gürkan, a.g.e., s. 263.

⁶⁰⁴ Bkz. Mustafa Cevat Akşit, a.g.e.. s. 52. 66.

⁶⁰⁵ Enam 6/119.

⁶⁰⁶ Nisa 4/ 24.

⁶⁰⁷ Mustafa Cevat Akşit, a.g.e., s. 68; Ebu Bekir Ahmet bi Ali er-Razi el-Cassas, Ahkamü'l-Kur'an, Betrut, T.Y. II, 139.

⁶⁰⁸ Mecelle Madde: 8.

⁶⁰⁹ Bakara 2/ 256.

⁶¹⁰ Bkz. Yunus Vehbi Yavuz İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü s, 98-118

⁶¹¹ Yunus 10/99.

⁶¹² Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. VIII, 221.

bütün vatandaşların ortak olması sebebiyle yalnız başına kendisinin teinin etmesi mümkün değildir. Mesela bir köylünün şehre giderken kullanmış olduğu yol, kendisinin olamaz. Bu, toplumu meydana getiren bütün üyelerin müşterek malıdır. Bütün vatandaşlar birleşerek hep birden bu yola bakamazlar. Onun için herkesin katılımı ile gerçekleşen bir seçimle görevliler iş başına getirilir. İşte insanların haklarını koruyacak, toplumun kamusal ihtiyaçlarını temin edecek ve hukuku çalıştıracak bir organizasyona zaruret derecesinde ihtiyaç vardır. Hz. Peygamber, Mekke'den Medine'ye hicret ettiği zaman bu zarureti hissettiği için, bütün kabileleri bir araya getirip din ve gelenek farkına bakmadan ve onları bu iki mefhumda serbest bırakarak, federatif bir idare kurmuştur.⁶¹³

İdare gücünü elinde bulunduranların ¹³²⁻bu kendi şahsi menfaatleri için istismar etmelerine gelince; İslam hukuku buna kesinlikle izin vermez. Siyasetin ekonomi için; siyasetin cinsellik için; ekonominin siyaset için; ekonominin cinsellik için; cinselliğin siyaset için ve cinselliğin ekonomi için kullanılmasına asla izin vermez. Hz. Peygamber zamanında siyaseti ekonomi için kullanmak isteyen bir kamu görevlisini Hz. Muhammed şiddetli bir şekilde reddetmiştir.

Hz. Peygamber, Esed kabilesinden Abdullah İbn Lutbiyye adında birisini Beni Süleym'in vergilerini toplamak üzere memur tayin etti. Adam kabilenin zekâtlarını toplayıp Medine'ye gelince, "Bu mallar, devletin zekât gelirleri, şu mallar da bana verilen hediyelerdir." dedi. Bunun üzerine Resulullah minbere çıktı, Allah'a hamd ve sena ettikten sonra şöyle buyurdu:

"Benim gönderdiğim bu memura ne oluyor ki, 'Bu sizindir, bu da bana hediye edilmiştir.' diyor. Acaba o, babasının ve anasının evinde otursaydı, ona bu mallar hediye edilir miydi? Hayatım kudretli elinde bulunan Allah'a yemin ederim ki, eğer o kimse zekât mallarında bir şey alırsa, kıyamet gününde omuzlarında kükreyen bir deve veya böğüren bir öküz yahut meleyen bir koyun taşır olduğu halde Allah'ın huzuruna gelir."⁶¹⁴ Buhari Şarihi Bedrüddin el-Ayni, bu hadisin açıklamasında bugünkü terim ile kamu görevi yapanların, hediye almalarının mekruh olduğunu söylemektedir.⁶¹⁵

Madde 13- Amme kuvvetinin muhafaza ve idamesi ve idarenin masrafları için müşterek bir vergiye zaruret vardır. Bu vergi, vatandaşlar arasında, kabiliyetleri ile mütenasip olarak, eşit bir şekilde dağıtılması gerekir.

Madde 14- Bir cemiyetin her bir ferdi, ya doğrudan doğruya yahut seçtikleri mebuslar vasıtasıyla verginin tarh ve tevziini, kullanış tarzını, miktarını, tahsil suretini ve müddetini murakabe hakkına sahiptir.

Madde 15- Cemiyet her idare memurundan hesap sormak hakkını haizdir.

İslam hukukunda beşte bir, onda bir, yirmide bir ve kırkta bir oranında alınan vergiler vardır. İslam vergi sisteminde tüketim vergisi diye bir şey tanınmamaktadır.⁶¹⁶ O sebeple İslam'da vasıtalı vergi kavramı yoktur. Zira bu, verginin mükellef tarafından ödenmesi esasına dayanır. Burada verginin özellikle tüketiciye yansıtılması İslam'ın kabul edemeyeceği bir uygulamadır.⁶¹⁷

İslam vergi hukukunda tüketim vergisi bulunmadığı için kişilerin kendi oturdukları evlerden mesken vergisi alınmaz. Bilmen'in ifadesiyle, mülk haneler vergiye tabi olmadığı gib, bu hanelerin bahçelerindeki ağaçların meyvelerinden da vergi alınmaz. Çünkü bu bahçeler hanelere tabidirler.⁶¹⁸

Hz. Peygamber, vergi konusunda "Tahıldan tahıl, koyundan koyun, deveden deve, sığırdan sığır"⁶¹⁹ buyururken, hem verginin aynı olarak alınacağını ve hem de verginin hangi cins ve kalite maldan tahsil edileceğini bildiren ayeti⁶²⁰ açıklamış oluyordu.

⁶¹³ Ahmet Gürkan. a.g.e. s. 263.

⁶¹⁴ Ebu Yusuf, Kitabü'l-Harac, s. 142; Buhari, Hibe. 17, III, 136; Tecrid, V, 319-320, VIII, 37.

⁶¹⁵ Bedrüddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed el-Ayni, Umdetü'l-Kari Fi Sahih-ul-Buhari, İdaratü't-Tıbaati'l-Müniriyye, Beyrut, T.Y. XIII, 156.

⁶¹⁶ Yusuf el-Karadavi, İslam Hukukunda Zekât, Çev: İbrahim Sarıms, İstanbul-1984. II, 531.

⁶¹⁷ Ahmet Debbağoğlu, İslam İktisadına Giriş, İstanbul-1970, s. 342.

⁶¹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. IV. 87

⁶¹⁹ İbn Mace, Zekât, 16.

İslam ekonomik düzeninde adil olmadığı için gümrük vergisi diye bir verginin bulunmadığını söylemek isteriz. İslam'daki ticaret öşrü ile gümrük vergisi farklı şeyler olduğu halde karıştırılmaktadır. Bunun geniş açıklamaları için, arzu edenlere diğer iki eserimize bakmalarını tavsiye ederiz.⁶²¹

Halk, hükümetlerin sadece vergileri gereken yerlere harcıyıp harcamadığını değil, her türlü faaliyetini denetleyip kontrol eder. Devletin asli fonksiyonlarından birisi olan "*murakabe*" görevi aynı zamanda kutsal bir vazifedir. İdarecileri murakabe etmek ve doğru yola sevk etmek yine bütün ümmete şamil bir salahiyet ve fonksiyon olup, onları temsilen şura üyeleri, din ve hukuk âlimleri tarafından ifa edilir.⁶²²

Madde 16- Hukuki masuniyetin temin edilmediği ve icra ile teşrii kuvvetin ayrılmamış olduğu bir cemiyet konstitüsyona (anayasaya) sahip değildir.

Ahmet Gürkan'a göre İslam hukuku, yasama ve yürütme kuvvetlerini ayırmıştır. Yürütme kuvvetini valilere, yasama kuvvetini ise âlimlere ve "İcma-ı Ümmet" üyeleri olan müçtehitlere bırakmıştır.⁶²³

Devletin yüksek organlarının teşekkül tarzını, birbiriyle münasebetlerini, vazife ve yetkilerini belirten esas teşkilatın nazım prensibi ya *kuvvetlerin birlik ve bütünlüğü* (J.J. Rousseau teorisi) yahut *ayrılığı* (Charles de Montesquieu teorisi) prensipleridir. Bunlardan birincisi, eşitliği esas tutan demokrasinin temeli, ikincisi ise hürriyeti; bilhassa devlet müdahalesinden kurtulma manasında menfi hürriyet haklarını teminat altına almayı esas gaye bilen liberalizmin şartıdır.⁶²⁴

Sayısının üç olmasını Hıristiyanlığın teslis inancından kaynaklandığını tahmin ettiğim yasama, yürütme ve yargı görevlerinin İslam hukuku açısından mutlaka birleştirilmesi ya da mutlaka ayrı tutulması diye bir zaruret bulunmadığı kanaatindeyim. Rousseau ile Montesquieu bu iki nazariyenin kurucuları ve temsilcileri olabilirler. Hatta batı devlet yönetim kültürü için bunda bir zorunluluk dahi olabilir. Çünkü onlar devleti ve kanun yapanları hiçbir şeyle sınırlamamaktadırlar. Oysa İslam'da devlet, hükümet, kanun yapanlar ve herkes, ancak Kur'an ve Sünnet'in çizdiği sınırlar içinde hareket edebilir. "İslam'da hakiki kanun koyucu Allah'tır. Esas teşkilatla ilgili hususlarda da hakiki hâkim Allah'tır. İnsan, onun yalnız bir halifesi ve memurudur."⁶²⁵ Eskiler bunu Şari-i hâkim Allah'tır, şeklinde ifade ederlerdi.

O nedenle Kur'an ve Sünnet tarafından yasak edilen bir fiili, İslam'da hiçbir beşer otoritesi mubah kılamadığı gibi, yine Kur'an ve Sünnet tarafından müsaade edilmiş bir şeyi de dünyada hiçbir kuvvet ve merci, İslam ülkesinde yasaklayamaz.⁶²⁶ İşte bu sebeple Abdurrahman Azzam'ın dediği gibi, İslam'da kuvvetleri ayırıp dengelemeye ihtiyaç yoktur.⁶²⁷ Çünkü teşri hakkı Allah'ındır.⁶²⁸ Fert ve devlet olarak insana düşen, içtihat ve istişare yaparak, Allah'ın koyduğu hükmü keşif ve beyan etmektir.⁶²⁹

İslam hukukunda üçleme usulü ile devletin görevleri yalnız yasama, yürütme ve yargıdan ibaret değildir. Karaman'ın dediği gibi, İslam'da *yasama, yürütme, yargı, maliye ve murakabe* olmak üzere beş kuvvet üzerinde durulmuştur.⁶³⁰

⁶²⁰ Bakara 2/ 267.

⁶²¹ Bkz. Osman Eskicioğlu. İslam Hukuku Açısından Serbest Piyasa Ekonomisi, Anadolu Matbaacılık İzmir-1995, 147-151; İslam Hukukunda Vergiler. Anadolu Matbaacılık, İzmir-1996, s. 122- 126

⁶²² Bkz. Hayreddin Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku, I, 106.

⁶²³ Ahmet Gürkan, a.g.e. s. 265.

⁶²⁴ Hayreddin Karaman. Mukayeseli İslam Hukuku, I. 63.

⁶²⁵ Muhammed Hamidullah, İslam Hukuku Etüdüleri, s. 126: krş. İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e., s. 253.

⁶²⁶ Muhammed Hamidullah, İslam Hukuk Etüdüleri, s. 223.

⁶²⁷ Abdurrahman Azzam, a.g.e., s. 104.

⁶²⁸ Abdülkadir Udeh. İslam Şeriatı, s. 33.

⁶²⁹ İsmail hakkı İzmirli, a.g.e., s. 253.

⁶³⁰ Hayreddin Karaman, M. İ. Hukuku, s. 103.

Madde 17- Temellük hakkı mukaddes ve taarruzdan masun olduğu için, hiç bir fert bu haktan mahrum edilemez. Yalnız kanunla tayin edilen ve ammenin menfaati bakımından hakiki bedeli verilmek şartıyla istimplâk caizdir.

İslam hukuku, milk ve mülk yani malın ve insanın yönetimi üzerine kurulmuş bir kanun ve kurallar bütünüdür. Malı fertler, insanları da devlet yönetir. Onun için malları yönetmek demek olan mülkiyet⁶³¹•hakkı, İslam'ın insana tanıdığı beş zaruri ve kutsal haklardan birisidir. O nedenle bu mülkiyet hakkına tecavüz kati bir surette haram kılınarak bu suçu işleyenler en şiddetli bir şekilde cezalandırılırlar.⁶³² İslam nazarında mülkiyet hakkı din kadar kutsal kabul edilmiştir. Hz. Peygamber, din, can, mal, ırz ve namus dokünulmazlığını aynı kabul ederek, bunları savunurken vefat eden Müslümanın şehit olmuş olacağını bildirerek şöyle buyuruyor: "Malı uğrunda öldürülen şehittir; canı uğrunda öldürülen; dini uğrunda öldürülen şehittir; namusu uğrunda öldürülen şehittir."⁶³³

Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde geçen on yedi maddeyi böylece İslam hukuk kuralları ile mukayese ettikten sonra şimdi sıra, batı dünyasının insan hakları konusunda attığı adımlardan üçüncüsü olan Birleşmiş Milletlerin bu konudaki faaliyetlerini araştırmaya gelmiş bulunmaktadır.

4-Birleşmiş Milletler Teşkilatı

İnsan, bireyden aileye, aileden aşirete, aşiretten devlete ve devletten devletler birliğine doğru değişen ve gelişen bir süreç yaşayan varlıktır. İnsanın yeme, içme, giyme ve barınma gibi ihtiyaçları değişmedi. Ancak ulaşım ve mesken gibi bazı ihtiyaçları tatmin vasıtaları değişti. İşte insanoğlu değişenle değişmeyen bir arada yaşama durumundadır. Zaten beşer cemiyetinin hayret edilecek derecede karmaşık oluşu insan tabiatının bir yansımasından başka bir şey değildir. Zıt unsurların bir karışımı, iyi ile kötünün aynı anda beraber bulunduğu en şerefli varlık olan insan, bazen meleklerden bile üstün bazen da şeytanı bile şaşırtacak işler yapar.⁶³⁴

İşte bunun neticesi olarak beşer toplumu aynı zamanda iki türlü akımın birleştiği bir nokta olmuştur. Birisi, merkeze doğru çeken, müstakil ve kendine hâkim ailelerden kabilelere, kabilelerden site-devlet vatandaşlığına, site devletten daha geniş devletlere, imparatorluklara, milletler camialarına, hatta dünya çapında teşebbüs ve tecrübelerine giden beşer cemiyetinin değişik tarihinin bir görüntüsüdür.

Diğeri ise merkezden dışarıya doğru giden ki, Âdem ile Havva'nın kurduğu aynı ve bir tek aileden geldiği ve bu ailenin, dolayısıyla bir uzvu olduğu halde renk, dil, memleket, ırk farkları ve benzerleri, ayrılığı o kadar açık bir hale getirmiştir ki, bu yüzden ve küçümsenmeyecek bir derecede, sebepsiz yere dökülen kanlar, insan türünün kardeşkanına giren toplumuna leke olmuştur.⁶³⁵

Eski zamanlarda devletler birbirinden uzak yaşıyordu. Yan yana yaşayanlar da devamlı bir mücadele içinde olup biri diğerinin yerine geçinceye kadar çarpışıyordu. Kaynaklar, M.Ö. XIII. asırda II Ramses ile Cheta Hitit prensi arasında yapılan sözleşmenin dünyanın ilk anlaşması sayıldığını yazmaktadır.⁶³⁶

---

⁶³¹ Malların yönetimi milkiyet, insanların yönetimi ise mülkiyet kelimeleriyle ifade edilir. Nitekim eskiden Siyasal Bilgiler Fakültesine "*Mülkiye*" derlerdi. Bugün Türkçemizde milkiyet yerine galat olarak mülkiyet kelimesi kullanılmaktadır.

⁶³² Bkz. Maide 5/ 37

⁶³³ Ebu Davud. Sünen, 29; Tirmizi, Diyat, 21.

⁶³⁴ Muhammed Hamidullah. İslam'da Devlet İdaresi, s. 35.

⁶³⁵ Muhammed Hamidullah. İslam'da Devlet İdaresi, s. 35.

⁶³⁶ Zeki Mesud Alsan, a.g.e.. s. 17.

Enternasyonal bir hayatın varlığı ve bunun düzenlenmesi gerektiği hakkındaki fikirler hayli eskidir. M.Ö. VI. asırda Konfiçüüs enternasyonal bir cemiyetin kurulmasını ve buna vatandaşların en kudretli ve faziletli olanları arasından seçilecek delegeler gönderilerek ortak çıkara ait işlerin görülmesini tavsiye etmişti.⁶³⁷

Orta ve Yeniçağlarda milletler ya da devletler cemiyetini kurmak için bazı teklif ve proje teşebbüsleri yapılmıştır. XVII. asır başında Fransa Kralı IV. Henri savaşları önlemek için Avrupa milletlerinin, 15 devlet teşkil ederek büyük bir *Hıristiyan cumhuriyeti* halinde birleşmelerini düşünmüştü.

Harbi önlemek ve milletlerarası işbirliği yapmak arzusu eskiden beri mevcut olduğuna göre Birleşmiş Milletler Teşkilatı yıllar ve hatta asırlar boyunca devam eden bir tekâmülün neticesidir. Bu neticeye varmak için mütefekkirlerin, hukukçuların, resmi ve hususi teşekküllerin aynı derecede hizmetleri olmuştur.

Birinci dünya savaşı sonrasında Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) kuruldu. Fakat Amerika bu kuruluşa üye değildi. Bu onun için büyük bir eksiklikti. İkinci Dünya savaşı sırasında 1 Ocak 1942 tarihinde imza edilen *Birleşmiş Milletler Demeci*, Birleşmiş Milletler Teşkilatı bakımından önemli bir gelişme oldu. "*Birleşmiş Milletler*" tabiri o zaman Başkan Roosevelt tarafından ileri sürülmüştü.

Her iki dünya savaşının yarattığı dehşet ve meydana getirdiği yıkımdan ürken devletler, aynı şekilde büyük felaketlerin bir daha tekrarlanmaması için milletlerarası bir teşkilatın kurulmasına yöneldiler. İşte Birleşmiş Milletler Teşkilatı, dünyada barış ve güvenliği sağlamak amacıyla 24 Ekim 1945'te kurulmuş, tarihte gerçekleştirilebilmiş en büyük bir teşkilattır.⁶³⁸

Şimdi bu Birleşmiş Milletler Teşkilatının, New York 10 Aralık 1948 günü yayınladığı Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni Servet Armağan'ın eserinden naklediyoruz.

5-Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi

"İnsanlık ailesinin bütün üyelerinde bulunan haysiyetin ve bunların eşit ve devir kabul etmez haklarının tanınması hususunun, hürriyetin, adaletin ve dünya barışının temeli olmasına,

İnsan haklarının tanınmaması ve hor görülmesinin insanlık vicdanını isyana sevk eden vahşiliklere sebep olmuş bulunmasına, dehşetten ve yoksulluktan kurtulmuş insanların içinde söz ve inanma hürriyetlerine sahip olacakları bir dünyanın kurulması en yüksek amaçları olarak ilan edilmiş bulunmasına,

İnsanın istibdat ve baskıya karşı son çare olarak ayaklanmaya mecbur kalmaması için insan haklarının bir hukuk rejimi ile korunması esaslı bir zaruret olmasına,

Birleşmiş Milletler halklarının, antlaşmada, insanın ana haklarına, insan şahsının haysiyet ve değerine, erkek ve kadınların eşitliğine olan imanlarını bir kere daha ilan etmiş olmalarına ve sosyal ilerlemeyi kolaylaştırmaya, daha geniş bir hürriyet içersinde daha iyi hayat şartları kurmaya karar verdiklerini beyan etmiş bulunmalarına,

Üye devletlerin Birleşmiş Milletler Teşkilatı ile iş birliği ederek insan haklarına ve ana hürriyetlerine bütün dünyaca gerçekten saygı gösterilmesinin teminini taahhüt etmiş olmalarına,

Bu hakların ve hürriyetlerin herkesçe aynı şekilde anlaşılmasının yukarıdaki taahhüdün yerine getirilmesi için son derece önemli bulunmasına göre, *Birleşmiş Milletler Genel Kurulu*

İnsanlık topluluğunun bütün fertleri ile uzuvlarının bu beyannameyi daima göz önünde tutarak öğretim ve eğitim yoluyla bu haklara ve hürriyetlere saygıyı geliştirmeye, gittikçe artan milli ve milletlerarası tedbirlerle gerek bizzat üye devletler ahalisi gerekse bu devletlerin idaresi altında

⁶³⁷ Zeki Mesud Alsan, a.g.e.. s. 20.

⁶³⁸ Yeni Türk Ansiklopedisi, 1,396; Fİ.488; Zeki Mesud Alsan, a.g.e. s. 111

lkeler ahalisi arasında bu hakların dünyaca fiilen tanınması ve tatbik edilmesini sağlamaya gayret etmeleri için iş bu İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ni ilan eder:

Madde 1- Bütün insanlar, hr, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğarlar. Akıl ve vicdana sahiptirler ve birbirlerine karşı kardeşlik zihniyeti ile hareket etmelidirler.

Madde 2- a) Herkes ırk, renk, cins, dil, din, siyasi veya diğer her hangi bir akide, milli veya içtimai menşe, servet veya herhangi diğer bir fark gözetilmeksizin iş bu beyannamede ilan olunan bütün haklardan ve bütün hürriyetlerden istifade edebilir.

b) Bundan başka, bağımsız memleket uyruğu olsun, vesayet altında bulunan gayri muhtar veya sair bir egemenlik kayıtlamasına tabi ülke uyruğu olsun, bir şahıs hakkında uyruğu bulunduğu memleket veya ülkenin siyasi, hukuki veya milletlerarası statüsü bakımından hiçbir ayrılık gzetilmeyecektir.

Madde 3- Yaşamak, hürriyet ve kişi emniyeti her ferdin hakkıdır.

Madde 4- Hiç kimse kölelik veya kulluk altında bulundurulamaz; kölelik ve köle ticareti her türlü şekliyle yasaktır.

Madde 5- Hiç kimse işkenceye, zalimane, gayri insani, haysiyet kırıcı cezalara veya muameleler tabi tutulamaz.

Madde 6- Herkes her nerede olursa olsun hukuki kişiliğinin tanınması hakkını haizdir.

Madde 7- Kanun önünde herkes eşittir ve farksız olarak kanunun eşit korumasından istifade hakkını haizdir. Her kesin iş bu beyannameye aykırı her türlü ayırt edici muameleye karşı ve böyle bir ayırt edici muamele için yapılacak her türlü kişkırtmaya karşı eşit korunma hakkı vardır.

Madde 8- Her şahsın kendisine Anayasa veya kanun ile tanınan ana haklara aykırı muamelelere karşı fiili netice verecek şekilde milli mahkemelerde müracaat hakkı vardır.

Madde 9- Hiç kimse keyfi olarak tutulamaz, alıkonulamaz veya sürülemez.

Madde 10- Herkes haklarının, vecibelerinin veya kendisine karşı cezai mahiyette her hangi bir isnadın tespitinde, tam bir eşitlikle davasının bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından nesafetle ve açık olarak görülmesi hak kına sahiptir.

Madde 11- a) Bir suç işlemekten sanık herkes, savunması için kendisine gerekli bütün tertibatın sağlanmış bulunduğu açık bir yargılanma ile kanunen suçlu olduğu tespit edilmedikçe masum sayılır.

b) Hiç kimse, işledikleri sırada milli veya milletlerarası hukuka göre suç teşkil etmeyen fiillerden veya ihmallerden ötürü mahkûm edilemez. Bunun gibi, suçun işlendiği sırada uygulanan cezadan daha şiddetli bir ceza verilemez.

Madde 12- Hiç kimse özel hayatı, ailesi, meskeni veya yazışması hususunda keyfi karışmalara, şeref ve şöhretine karşı tecavüzlere maruz kalmaz. Her kesin bu karışma ve tecavüzlere karşı kanun ile korunmaya hakkı vardır.

Madde 13- a) Herkes her hangi bir devletin arazisi dâhilinde serbestçe seyri sefer ve ikamet eylemek hakkını haizdir.

b) Herkes, kendi memleketi de dâhil olduğu halde, her hangi bir memleketi terk etmek ve memleketine tekrar dönmek hakkını haizdir.

Madde 14- a) Herkes zulüm karşısında başka memleketlere iltica etmek ve bu memleket tarafından mülteci muamelesi görmek hakkını haizdir.

b) Bu hak, adi bir crme veya Birleşmiş Milletler prensip ve amaçlarına aykırı faaliyetlere gerçekten müstenit kovuşturmalar halinde ileri sürülemez.

Madde 15- a) Her ferdin bir vatandaşlığa hakkı vardır.

b) Hiç kimse keyfi olarak vatandaşlığından veya vatandaşlığını değiştirmek hakkından malınım edilemez.

Madde 16- a) Evlilik çağına varan her erkek ve kadın ırk, vatandaşlık veya din bakımlarından hiçbir kayıtlamaya tabi olmaksızın evlenme ve aile kurma hakkını haizdir.

b) Evlenme akdi ancak müstakbel eşlerin serbest ve tam rızası ile yapılır.

c) Aile, cemiyetin tabii ve temel unsurudur; cemiyet ve devlet tarafından korunmak hakkını haizdir.

Madde 17- a) Her şahıs tek başına veya başkaları ile birlikte mal ve mülk sahibi olmak hakkını haizdir.

b) Hiç kimse keyfi olarak mal ve mülkünden mahrum edilemez.

Madde 18- Her şahsın, fikir, vicdan ve din hürriyetine hakkı vardır; bu hak, din veya kanaat değiştirmek hürriyetini dinini veya kanaatini tek başına veya topluca, açık olarak veya özel surette öğretim, tatbikat, ibadet ve ayinlerle açıklama hürriyetini gerektirir.

Madde 19- Her ferdin fikir ve ifade hürriyetine hakkı vardır. Bu hal fikirlerden ötürü rahatsız edilmemek, memleket sınırları mevzubahis olmaksızın malumat ve fikirleri her vasıta ile aramak, elde etmek ve yaymak hakkını gerektirir.

Madde 20- a) Her şahıs silahsız ve saldırsız toplanma ve dernek kurma ve derneğe katılma serbestisine maliktir.

b) Hiç kimse bir derneğe mensup olmaya zorlanamaz

Madde 21- a) Her şahıs, doğrudan doğruya veya serbestçe seçilmiş temsilciler vasıtasıyla, memleketinin kamu işleri yönetimine katılmak hakkını haizdir.

b) Her şahıs memleketinin kamu hizmetlerinden eşitlikle faydalanmak hakkını haizdir.

c) Halkın iradesi hükümet otoritesinin esasıdır; bu irade, gizli şekilde veya serbestliği sağlayacak benzeri bir usul ile cereyan edecek genel ve eşit oy verme yolu ile yapılacak olan periyodik ve dürüst seçimlerle ifade edilir.

Madde 22- Her şahsın, cemiyetin bir üyesi olmak itibarıyla sosyal güvenliğe hakkı vardır; haysiyeti için ve şahsiyetinin serbestçe gelişmesi için zaruri olan ekonomik, sosyal ve kültürel hakların milli gayret ve milletlerarası işbirliği yolu ile ve her devletin teşkilatı ve kaynakları ile mütenasip olarak gerçekleştirilmesine hakkı vardır.

Madde 23- a) Her şahsın çalışmaya, işini serbestçe seçmeye, adil ve elverişli çalışma şartlarına ve işsizlikten korunmaya hakkı vardır.

b) Herkesin hiç bir fark gözetilmeksizin, eşit çalışma karşılığında eşit ücrete hakkı vardır.

c) Çalışan her kimsenin kendisine ve ailesine insanlık haysiyetine uygun bir yaşayış sağlayan ve gerekirse her türlü sosyal koruma vasıtalarıyla ve tamamlanan adil ve elverişli bir ücrete hakkı vardır.

d) Her kesin, menfaatinin korunması için sendikalar kurmaya ve bunlara katılmaya hakkı vardır.

Madde 24- Her şahsın dinlenmeye, eğlenmeye, bilhassa çalışma müddetinin makul surette tahdidine ve muayyen devrelerde ücretli tatillere hakkı vardır.

Madde 25- a) Her şahsın gerek kendisi gerekse ailesi için yiyecek, giyim, mesken, tıbbi bakım, gerekli sosyal hizmetler dâhil olmak üzere, sağlığını ve refahını temin edecek uygun bir hayat seviyesine ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, ihtiyarlık veya geçim imkânlarından iradesi dışında mahrum bırakacak diğer hallerde güvene hakkı vardır.

b) Analık ve çocukluk, özel ihtimam ve yardım görmek hakkını haizdir. Bütün çocuklar, evlilik içinde veya dışında doğsunlar, aynı sosyal korunmadan faydalanırlar.

Madde 26- a) Her şahsın eğitime hakkı vardır. Eğitim parasızdır, hiç olmazsa ilk ve temel eğitim safhalarında öyle olmalıdır. İlk eğitim mecburidir. Teknik ve mesleki öğretimden herkes istifade edebilmelidir. Yükseköğretim liyakatlerine göre herkese tam eşitlikle açık olmalıdır.

b) Eğitim insan şahsiyetinin tam gelişmesini ve insan hakları ile ana hürriyetlere saygının kuvvetlenmesini hedef tutmalıdır. Bütün milletler, ırk ve din grupları arasında anlayış, hoşgörülük ve dostluğu teşvik etmeli ve Birleşmiş Milletlerin barışın idamesi yolundaki çalışmalarını geliştirmelidir.

c) Ana baba, çocuklarına verilecek eğitim nev'ini tercihan seçme hakkını haizdirler.

Madde 27- a) Herkes, topluluğun kültürel faaliyetine serbestçe katılmak, güzel sanatları tatmak, ilim sahasındaki ilerleyişe iştirak etmek ve bundan faydalanmak hakkını haizdir.

b) Her kesin, sahibi bulunduğu her türlü ilim, edebiyat veya sanat eserlerinden mütevellit manevi ve maddi menfaatlerin korunmasına hakkı vardır.

Madde 28- Her kesin, iş bu beyannamede derpiş edilen hak ve hürriyetlerin tam tatbikini sağlayacak bir sosyal ve milletlerarası nizama hakkı vardır.

Madde 29- a) Her şahsın şahsiyetinin serbest ve tam gelişmesi ancak içinde yaşaması ile mümkün olan, topluluğa karşı vecibeleri vardır.

b) Herkes, haklarını kullanmak ve hürriyetlerinden istifade etmek hususunda, ancak kanun ve sırf başkalarının hak ve hürriyetlerinin tanınması ve bunlara saygı gösterilmesini sağlamak maksadıyla ve demokratik bir cemiyette ahlak, nizam ve genel refahın muhik icaplarını karşılamak için, tespit edilmiş kayıtlamalara tabidir.

c) Bu hak ve hürriyetler hiç bir veçhile Birleşmiş Milletlerin amaç ve prensiplerine aykırı olarak kullanılamaz.

Madde 30- İş bu beyannamenin hiçbir hükmü, içinde, ilan olunan hak ve hürriyetlerin bir devlet, zümre veya fert tarafından yok edilmesini güden bir faaliyete girişmeye veya bilfiil bunu işlemeye her hangi bir hakkı gerektirir mahiyette yorumlanamaz.

6- İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin Eleştirisi

Bu bildiri, bugünkü Rönesans kültüründe en yüce bir hukuk belgesi olarak hukukçulara, hâkimlerin hüküm verirken kararlarında ve kanun koyucularına kanun yaparken ilham kaynağı olmaktadır. Hâlbuki bu bildiriye bir kaç yönden eleştirmek mümkündür:

a) Hak ve Vazife Bakımından

Kitabımızın birinci kısmı olan hukuk bölümünde de ifade ettiğimiz gibi İslam hukukçuları hukuku *hak* ve *vazife* olarak tarif edip değerlendirirler. Bunun için her hakkın karşısında bir vazife vardır. İzmirinin ifadesiyle, İslam dini, haklara mukabil olarak bir takım vazifeler de tayin etmiştir. İslamiyet insanı bir taraftan haklardan mahrum edip diğer taraftan da vazifeleri ihmal etmiyor. Tam tersine hem hakları tanıyor hem de vazifeleri tayin ediyor.⁶³⁹ Hatta Abdurrahman Azzam, vazifenin daha önemli olduğuna işaret ederek, konu hakkındaki düşüncelerini, "*Vazife Hukuktan Önce Gelir.*" başlığı altında incelemektedir.⁶⁴⁰

Yani hukuk her ne kadar hakkın çoğulu olsa da sadece haklar demek değil, fakat aynı zamanda vazifeler demektir. Bu bakımdan hukuk iki kefeli bir teraziye benzer Terazinin bir kefesinde haklar diğer kefesinde ise vazifeler vardır. O yüzden Kuran-ı Kerim'de "İnsanlardan alırken ölçüp tarttıklarında tam, onlara vermek için ölçüp tarttıklarında ise noksan yapan

⁶³⁹ İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e., s. 129.

⁶⁴⁰ Abdurrahman Azzam, a.g.e., s. 217.

hilekârlara yazıklar olsun!"⁶⁴¹, buyrularak haksızlık veya zulüm, eksik ölçmek ya da bozuk teraziyle ölçmek şeklinde ifade edilmektedir.

Elmalılı bu ayetin tefsirinde şunları söyler: Göklerin ve yerin ayakta duruşu, bir ölçü ve denge iledir. Bütün hukukun ölçüğü de terazidir. O yüzden bir yerde hak ve adaletin yerleşmesi için ilk gerekli olan şey, ölçünün herkese, eşit bir şekilde doğru ve dürüst olmasıdır. Bunun doğru olması için iki temel esas gereklidir: Birisi, ölçünün bizzat kendisinin tam olması; eksik veya fazla olmaması ve yanlış alet kullanılmamasıdır. Diğeri ise ölçmenin tam ve doğru olmasıdır.⁶⁴²

Hukuk, adaleti eşit bir şekilde dağıtma ya da dağıtması lazım geldiği için terazi ile sembolleştirilir. Terazinin ise iki kefesi vardır; bir kefesinde mal, diğer kefesinde ağırlık ölçüsü bulunur. Hukukun da iki kefesi ya da iki tarafı veya iki kanadı vardır. Bir tarafta hak, diğer tarafta ise vazife bulunur. Veya daha doğru bir ifade ile kefenin bir tarafında alacak bulunurken diğer tarafında borç bulunur. Zaten hukuk en az iki kişi, iki taraf arasında gerçekleşen muamelenin adıdır. Tek kişili ve tek taraflı bir hukuk muamelesi olamaz. O yüzden hak sahibi bir alacaklının karşısında bir borçlu bulunur. Bir borçlusu olmayan alacak, hak sayılmaz. İşte o nedenle sadece hakların sayıldığı ya da hak sahiplerinin bulunduğu, borçların ve borçluların sayılmadığı bu İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, bu haliyle bir kefesi kopmuş teraziye benziyor. Zaten bir kefesi kopuk terazi ne kadar çalışırsa, bu bildiri de o kadar iş görür. İslam hukukçuları hak ve vazifeyi birlikte düşünürler. Joseph Schacht bile İslam hukukunun hak ve vazifelere sahip bir hukuk olduğunun farkına vardığı için, "Sonuç itibarıyla o, şahısların hak ve ödevlerinin toplamından ibarettir," diyor.⁶⁴³ Yoksa bu, Robinson Cruose gibi adada yalnız başına yaşayan tek bir adamın hukukuna ve ekonomisine benzer.

Muhammed Hamidullah bu konuda şöyle demektedir: "İslam hukukunun diğer bir özelliği, hakların ve vecibelerin nispi olmasında ısrar etmesidir. İnsanların yalnız kendi aralarında karşılıklı münasebetleri değil, onların Halik (yaratan) ile olan münasebetleri aynı prensibe dayanır. Din insanın, Allah'ın kendisine bahsettiği dünya nimetlerinden faydalanma hakkına karşı, şükrünü eda etmekten başka bir şey değildir. Kendi vazifelerini belirtmeden yalnız "*insan hakları*"ndan bahsetmek, insanı haris bir hayvan, bir kurt yahut bir iblis yapar."⁶⁴⁴

Bu Batı'nın vazifesiz insan haklarını sadece biz değil, onların kendilerinden biri olan Andre Mercier de eleştirmektedir. Hacettepe Üniversitesinin 9-13 Haziran 1980'de düzenlediği "İnsan Haklarının Felsefi Temelleri" Uluslararası Semineri'ne "İnsan Haklarının Temelleri" başlığı altında bir tebliğ sunan Andre Mercier konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: "İnsan hakları ancak insan ödevleriyle birlikte düşünülürse temellendirilebilir."⁶⁴⁵

Bu bildiri de yaşama hakkından, evlenme hakkından, eğitim ve öğrenim hakkından bahsediliyor. Bu haklardan bahsetmek çok güzel bir şey, biz batı dünyasını Hz. Peygamberden 1326 yıl sonra bile olsa, kendi vatandaşlarına bu hakları verdikleri için kutluyoruz. Ancak sadece haklardan bahsedip vazifelerden bahsetmemeleri bu hakları havada bırakmaktadır. Mesela evlenme bir hak; eğer kişi kendisi evlenemiyorsa ne olacak? Bu hak yerini bulacak mı yoksa sözde mi kalacak? İşte Hz. Peygamber bunu "Velisi olmayanın velisi devlettir."⁶⁴⁶, buyurarak çözüme kavuşturmuştur. Devlet, bütün hakların ve vazifelerin teminatıdır. Bunu ifade etmek isteyen Hz. Muhammed şöyle buyuruyor: "Ben müminlere kendi özlerinden daha yakınım; buna göre kim mal bırakırsa, o, yakınların ve mirasçılarının, kim de borç bırakırsa o da bana ve benim yükümlülüğündedir."⁶⁴⁷ Burada Hz. Peygamber, bir vatandaşın vazifesini yerine getiremeden veya bir borcunu ödemediği vefat ederse onun bu mükellefiyetini devletin üstleneceğini bildirmektedir.

⁶⁴¹ Mutaffifin 83/1-3

⁶⁴² Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, a.g.e. VII, 5651.

⁶⁴³ Joseph Schacht, a.g.e., s. 12.

⁶⁴⁴ Muhammed Hamidullah, İslama Giriş, s. 172.

⁶⁴⁵ İoanna Kuçuradi (Yayın Hazırlayan), İnsan Haklarının felsefi Temelleri, Meteksan, Ankara-1982, s. 15.

⁶⁴⁶ Buhari, Nikâh, 39.

⁶⁴⁷ Ebu Davud Süleyman b. el-Eş'as, Sünen-i Ebi Davud, Suriye-1388/1968, Haraç, 14, No: 2954.

Ayrıca İslam Peygamberi çeşitli hakları sayıp döktükten sonra, hak sahibinin hakkını mutlaka alacağı konusuna değinerek şöyle emir veriyordu: "*Her hak sahibine hakkını ver.*"⁶⁴⁸

İmam Şafii insan haklarını ihlal eden yabancıların affedilmeyeceği hakkında şöyle düşünmektedir: İslam devleti ile aralarında savaş bulunan düşman devletin bir vatandaşı izin alarak İslam topraklarına girer ve suç işlerse, şer'i cezaya çarptırılır. Bu konuda kendisine iki türlü muamele yapılır: Birisi, eğer o insan haklarını çiğnememişse bağışlanır. Diğeri ise eğer o insan haklarını çiğnemişse cezasını çeker.⁶⁴⁹

-140-

b) Kavram Kargaşası Bakımından

Rönesans'ın ortaya koyduğu kültürde hukuk ve siyaset başka başka şeylerdir. Hâlbuki İslam hukukunda siyaset tamamıyla hukuktan ibarettir. Bugünkü hükümetlerin yapmış oldukları bazı icraatlarda bu durum açıkça görülmektedir. Mesela "*seçim ekonomisi*" bu düşüncenin bir ürünüdür. Hâlbuki ekonomide ne böyle bir ifade ve ne de böyle bir terim vardır. Bu doğrudan doğruya keyfi bir davranışın simgesi haline gelen bir ifadedir.

Sulhi Dönmezer, insan hakları kavramına ilişkin bir takım terim sorunlarının bulunduğunu ifade ederek şöyle söylemektedir. "İnsan hakları kavramına ilişkin olmak üzere bir kısım terim sorunlarına değinmek yerinde olacaktır: Hukuk öğretisinde insan haklarını belirleme bakımından, temel haklar, temel özgürlükler ve kamu özgürlükleri gibi terimler de kullanılmaktadır.

İnsan hakkı kavramına ilişkin olmak üzere milletlerarası metinlerde veya devletlerin anayasalarında bir tarife rastlanmıyor. Yazarlar kendi eğilimlerine göre bir kısım tanımlamalar yapmaktadırlar."⁶⁵⁰ Bu durum da insanlar arasında, terimi farklı anlamadan kaynaklanan, ihtilaflara yol açmaktadır. Böylece bildiride birbirine yakın olan terimlerin, tarif edilmediği için, sınırları belirsiz kalmıştır. Hatta bu yüzden bir kavramı ifade etmek üzere çoğu zaman iki terimin birlikte kullanıldığı dahi görülmektedir.

Bildirinin metninde de böyle oturmamış terimler vardır. Mesela 3. maddede geçen "hak" ve "hürriyet" kelimeleri böyledir. Metinde "Yaşamak, hürriyet ve kişi emniyeti her ferdin hakkıdır" denilmektedir. Yani bu cümleden yaşamanın, hürriyetin ve emniyetin bir hak olduğu anlaşılmaktadır. Fakat burada İslam hukuk terminoloji terazisi ile ölçtüğümüz zaman hak ve hürriyet kelimelerinin belirsizliği ortaya çıkmaktadır. Çünkü İslam hukukuna göre hak ile hürriyet aynı olmayıp farklı kavramlardır. Hak, kişinin başkalarında bulunan alacağıdır. Hürriyet ise Elmalılı'nın İslam hukukçusu Pezdevi'nin eserine dayanarak⁶⁵¹ açıklamasına göre hukuka malikiyettir.⁶⁵² Yani kişi kendi hukukuna sahip olarak bireysel alanda haklarını kendisi icra ediyorsa o kimse hürriyete sahip demektir.

Ömer Nasuhi Bilmen de hürriyeti şöyle tarif ediyor: Esaretten uzak, insani hukuka tamamen malik olma halidir. Başkasının mülkü olmaktan azade, insani haklara tamamen sahip olan kimseye "hür" denilir.⁶⁵³

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinde hürriyetin açık bir tanımı yoktur. Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'nde ise hürriyet 4. maddede şöyle tarif ediliyor: "Hürriyet, başkasına

⁶⁴⁸ Buhari, Savm, 51, 55; Nikâh, 89; Edeb. 84; Müslim. Siyam, 182, 192; Nesai, Siyam, 76.

⁶⁴⁹ Muhammed b. İdris eş-Şafii, el-Ümm, Daru'l-Ma'rifet. Lübnan-Beyrut-1973-1393, VII, 358.

⁶⁵⁰ Bkz. Sulhi Dönmezer, İnsan Hakları Kavramının Devlet Yönetim Felsefesinde Yerleşmesi ve Kurumlaşması, (Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı) İstanbul-1992, I, 3.

⁶⁵¹ Bkz. Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Pezdevi, a.g.e. II, 1401.

⁶⁵² Elmalılı, a.g.e. I, 129.

⁶⁵³ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. III, 338.

zarar vermeyen her şeyi yapabilmekten ibaret olup her şahsın tabii haklarını kullanması diğer cemiyet azasının aynı haklardan istifadelerini, temin eyleyen hudutlarla sınırlanmıştır."

Burhan Kuzu da Montesquieu'nun "Hiçbir kelime yoktur ki, hürriyet kelimesi kadar kendisine değişik anlamlar verilmiş ve düşüncelere çeşitli şekillerde yansımış olsun" sözünü naklederek "hürriyet" kelimesine tanınan anlamların çokluğundan yakınmaktadır. Kuzu bu hususu şöyle açıklamaya çalışıyor: "Bu durum, hürriyetin tek yönlü değil, çok yönlü bir kavram oluşudur. Amerikan başkanlarından Abraham Lincoln'un "dünya hiçbir zaman hürriyet kelimesinin iyi bir tarifine kavuşmamıştır" sözünün bu gün de gerçekliğinden ve tazeliğinden hiçbir şey kaybetmemiş olduğunu söyleyebiliriz."⁶⁵⁴

Bu konunun "*hürriyet*" kelimesine çok manalar yüklemek ve onu tek yönlü ya da çok yönlü kabul etmekle uzaktan ve yakından bir alakası yoktur. Bu meselenin insanı tanıyabilmek veya onu tanıyamamakla alakası vardır. Mesela fizik ilminde bu gibi karışık, karmaşık ve birçok manalara gelen bir tek kelime ve bir tek terim gösterilebilir mi? Hayır gösterilemez; çünkü fizik, duyular vasıtasıyla deney, gözlem ve laboratuvar metodunu kullanarak maddenin kanun ve kurallarını anlatan bir disiplindir. Yani fizik ilminin maddeyi tanıdığını söyleyebiliriz. Fakat insan, sadece fizik olmadığı için aynı madde metoduna tabi tutulamaz. İnsanın kanun ve kurallarını, duyular yardımı ile laboratuvarlarda değil, vahiy yolu ile bize ulaşan ilahi kitaplarda aramamız gerekir. Çünkü ahlak ve dinden başka insan davranışlarına kural getiren bir yer yoktur. J. J. Rousseau bile bu konuda "İnsanlara kanunlar vermek için allahların olması zaruridir." demiştir. Onun bu sözüne Şirvani, "Bu dindar bir sofunun kararı değil, bir Hıristiyan olduğunu daima iddia etmiş bir kimsenin ifadesidir. Eğer çoğul olan "allahlar" yerine tekil olan "Allah"ı koyacak olursak Kur'an'ın Vazı' Allah kavramına son derece yaklaşmış oluruz."⁶⁵⁵, diye mukabele etmektedir.

İslam hukukçuları ile batı hukukçularının ayrıldıkları noktalardan birisi de budur. İslam hukukçuları, hak ve hürriyet başka başka şeylerdir; hürriyeti, kişi ya da devletin sahip olduğu hukukunu uygulama yetkisidir, şeklinde tarif ederler. Onun için her hakkın bir uygulanış biçimi vardır. İşte bu uygulama biçimine hürriyet derler.⁶⁵⁶

Halk arasında da bazen "senin hürriyetin başkasının hürriyetinin başladığı yerde biter" gibi sözler kullanılmaktadır. Bunlar yerli yerinde yapılmış bir hürriyet tarifleri değildir. İnsan vücudundaki hücrelerin nasıl ayrı ayrı görevleri var ve onlar ahenkli bir şekilde beraber çalışıyorlarsa ve birinin alanı diğerininki ile çatışmıyorsa, dil vücudunun veya organizmasının birer uzvu olan kelimeler de öyledir ve tabii ki, insan hak ve hürriyetleri de öyledir. Hiçbir ferдин hak ve hürriyetleri diğerleri ile çatışmaz. Hukuk hepsinin tariflerini yapmış ve alanlarını belirlemiştir.

Ayette "Allah size emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder."⁶⁵⁷ buyrulmaktadır. Elmalı buradaki "emanet" kelimesini hukuk olarak anlamaktadır. Bu, şekilde "Emanet" gerek Allah'ın hakları ve gerek kulların-insan haklarında, başka bir deyişle ister kamu hukuku isterse özel hukuktan olsun, insanların emanet zimmetleriyle ilgili, fiil, söz ya da inançla ilgili, maddi veya manevi, mali ve mali olmayan hakların hepsini kapsar.⁶⁵⁸

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, kanun veya hukuk Allah'ın iradesinden ibarettir. Bu ister hak olarak isterse bir görev olarak ortaya çıksın, hukuk Allah iradesi ile kul iradesinin buluşmasıdır. Mesela bir şeyin şu şekilde olmasını kul istiyor, Allah da istiyor; o iş istenilen şekliyle meydana gelir.

⁶⁵⁴ Burhan Kuzu. Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi, bkz. (Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı) İstanbul-1993. III. 209.

⁶⁵⁵ Harun Han Şirvani a.g.e., s. 175.

⁶⁵⁶ Krş. Servet Armağan, a.g.e., s. 58; Abdurrahman Azzam, a.g.e., s. 111; Abdülkerim Zeydan, a.g.e., s. 71; Abdülkadir Udeh, İslam Şeriatı, Çev: Akif Nuri Karcıoğlu, Baylan Basım. Ankara-1969, s. 47; Mustafa Rafii, İslamda Sosyal Düzen. s. 75.

⁶⁵⁷ Nisa 4/ 58.

⁶⁵⁸ Elmalı, Hak Dini, II, 1372.

Taraflardan birisi istemezse o şey meydana gelmez. Süleyman Ateş, Allah'ın iradesinin biri tekvini, diğeri ise teşrii olmak üzere iki şekilde tezahür ettiğini söyledikten sonra şöyle diyor: Tekvini iradenin taalluk ettiği her şey olur; bunda insanın bir rolü yoktur. Teşrii irade ise Allah'ın rızası demektir. Bunun taalluk ettiği her şeyin olması gerekmez. Kulun elindedir; dilerse rıza tarafını alır, dilerse rızanın aksini seçer.⁶⁵⁹ Şu halde insan iradesi Allah'ın rızasını bulmaya çalıştığı zaman hak ve vazifelerini yerine getirmiş olur. İşte İslam'da kanun ve hukuk Allah iradesi ile kul iradesinin kesiştiği noktadır diyebiliriz. Yavuz Atar da aynı ifadeleri kullanarak şöyle diyor: "İslam düşüncesine göre hak, Allah'ın iradesidir. Hukuk, yani İslam toplumlarında uyulması gereken kurallar ise ilahi iradenin bir tezahürü olan Kur'an'a dayanır."⁶⁶⁰

-142-

İslam'da hukuk tamamen objektif ölçülere dayanır. Aynı zamanda bir İslam hukukçusu olan büyük müfessir Yazır, bu objektif kültürün ürünü olarak, "*Kâfirin küfrü hukukuna tecavüzü mubah kılmaz.*" demektedir.⁶⁶¹

Metinde sanki elma ile armutlar toplanmış gibidir. Mesela 1. maddede "ırk, renk, cins, dil, din, siyasi veya diğer her hangi bir akide" denilerek insan iradesinin içinde olan özelliklerle, dışında olan özellikler, farklı şeyler olduğu halde, aynı kategoride sayılmışlardır.

Hakla hürriyeti karıştıran, hakkın karşısında vazifeyi saymayan bir hukuk anlayışının, hadise ve olayları bir terazi gibi ölçüp tartmasına imkân yoktur. Bu aynı, paranın yazı tarafını kabul edip tuğra tarafını kabul etmemek kadar abes, ya da yarı tarafı tutan yarı tarafı tutmayan felçli insanın durumu kadar hasta bir anlayıştır.

c) Edebi Ahenk Bakımından

Bildiriye bakıldığı zaman görüleceği gibi, konular baştan sona, küçükten büyüğe, azdan çoğa doğru bir dizin ifade etmemektedir. Oysa metin önce haklar sonra hürriyetler olmak üzere iki kısma ayrılabilirdi. Daha sonra haklar bir dizi sıraya konulup mesela dini, ilmi, içtimai, idari, siyasi, iktisadi ve ailevi haklar şeklinde madde ve paragraflar halinde anlatılabilirdi. Böylece konularda bir sıralama görülmediği gibi, bazen baş taraflarda bir şeyden bahsederken, aynı şeyi son taraflarda tekrar bahsetmektedir. Bunu bizzat maddeleri yazarak gösterelim.

Madde 3- Yaşamak, hürriyet ve kişi emniyeti her ferдин hakkıdır.

Madde 29- b) Herkes, haklarını kullanmak ve hürriyetlerinden istifade etmek hususunda... denilmektedir. Eğer bize bunlar farklı şeyler, birisi teorik diğeri pratik diye bir cevap verilmek istenirse, zaten hürriyet hukuka yani hak ve vazifelere sahip olmak demektir. Çünkü hürriyet, hak gibi, bir işi veya bir olayı ortaya koyamamaktadır. Konuyu bir örnekle daha kolay açıklayabiliriz. Hak bir alete benzer, o yazar için bir kalemdir; hürriyet ise o aleti kullanma yetkisidir. Yani hürriyet ancak hakların varlığı ile ve onun sayesinde meydana gelebilir. O nedenle haksız bir hürriyet düşünülemez; fakat hürriyetsiz bir hak olabilir. Bu sahte barışçı medeniyetin uyguladığı esir kamplarındaki kimseler yaşama hakkına sahiptirler; fakat bu haklarını onlar değil; kamp şefi kullanmaktadır. Mesela ibadet etmek tabii bir haktır. Medeni ve yüksek seviyeli bir toplumda bir Müslümanın namaz kılmasından daha tabii bir şey olamaz. Kişi namaz kılıp kılmamakta hürdür; kılmak için baskı yapılmadığı gibi, terk etmesi için de bir baskı yapılamaz. Zaten İslam'da devlet medeni haklar dediğimiz bireysel alana karışmaz. Mecellenin ifadesiyle "*Velayet-i hasa velayet-i ammeden akvadır.*"⁶⁶² Yani devlet kişilerin giyim kuşam, kılık ve kıyafetleriyle uğraşmaz. İş, aş ve eş

⁶⁵⁹Süleyman Ateş. İslam'a İtirazlar ve Kur'an-ı Kerim'den Cevaplar, Yeni Desen Matbaası, Ankara-1966, s. 29.

⁶⁶⁰ Yavuz Atar, a.g.m. I, 37 (Selçuk Özçelik, Anayasa Hukuku 1(Umumi Esaslar), İstanbul-1984, s. 79 dip not 131'den naklen)

⁶⁶¹ Elmalılı, a.g.e. II. 1451.

⁶⁶²Mecelle, madde: 59.

seçmelerine karışmaz. Bunlar, aileler ve halk tarafından kendi kendine düzenlenen ahlaki olaylardır; devlet ise hukuki bir organizasyondur. Hukukun müeyyidesi devlet, ahlakın müeyyidesi ise halktır. Hukuk ile ahlak hiçbir zaman çatışmaz ve birbirine karışmaz. Ancak ahlaki bir kural, halk tarafından çalıştırılmadığı zaman her hangi bir zarar söz konusu ise o zaman o kural hukuksallaşabilir. Ahlakın hukuksallaşması veya hukukun ahlak sallaşması çok uzun bir konudur. Onun için biz burada son vererek bir diğer meseleye geçmek istiyoruz.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi'nin temel hak ve hürriyetler olduğu iddia ediliyor. İnsanın kendi özünde bir değişme meydana gelmediği için, medeniyetlerin değişmesiyle temel hak ve hürriyetler değişmez. Mesela tarım, sanayi ve bilgi toplumlarının temel hak ve hürriyetleri başka başka olmaz. Kurulan yeni medeniyetin her hangi bir arızası sebebiyle tanınmış olan bir hak, temel bir hak değil, geçici bir haktır. Mesela insanın bütün zamanını elinden alan, dinlenmek için bile ona vakit bırakmayacak kadar hayatı makineleştiren bir medeniyetin *dinlenme hakkından* bahsetmesi bir mecburiyet ve bir zarurettir. Zaruretlere ise hukukta normal, tabii ve olağan kabul edilen şeyler değil, tam tersine kendisine özgü şartları ve dolayısıyla kuralları bulunan olağan üstü durumlardır. Olağan bir durum ile olağan üstü halin kaide ve kuralları aynı olamaz. Bu bakımdan dinlenme hakkı, temel bir hak ve hürriyet değil, insanı köleleştiren sapık bir ekonomi uygulaması sebebiyle verilmiş geçici bir haktır. Ancak gözünde rahatsızlık olanlar gözlük takar; kişi iyileştiği zaman gözlük takmayı bırakır. Gözlüksüz bir adama niçin gözlük takmıyorsun demek kadar abes bir şey olamaz.

İşte madde 24'te dinlenme hakkından bahsedilmektedir. Hâlbuki bu tamamıyla Rönesans düşüncesinin getirdiği ekonomik uygulamanın sonucundan başka bir şey değildir. Çünkü insanı köleleştiren, onu gece ve gündüz dinlenmekten dahi mahrum eden kapitalist üretim biçimi, bu maddenin insan haklarından sayılmasını zorlamıştır. Kapitalist hastalığı geçtikten sonra insanın bütün zamanını elinden alan üretim biçimi de son bulmuş olacaktır. Öyleyse geçici olan bir şey, asil ve temel madde sayılamaz.

Batı'daki insan haklarını böylece özetledikten sonra, şimdi sıra İslam'daki insan haklarına gelmiştir. Tabi zaman itibariyle evvel olduğu için önce İslam'daki insan haklarını, daha sonra Batı'daki insan haklarını ele alıp incelemek belki daha doğru olurdu. Ancak biz, Batı bunlara adeta bir değer olarak sarıldığı ve bu günkü kültürün, Rönesans-Batı kültürü olduğundan İslami terminolojinin daha kolay anlaşılmasına yardımcı olur ümidiyle, tercihimizi bu yönde yapmış bulunuyoruz.

III- İSLAMDA İNSAN HAKLARI

Bazı kimselerin aklına, insan haklarını Avrupalılar buldu; İslam'da insan hakları olmaz gibi bir takım yanlış düşünceler gelebilir. Nitekim İslam'da hukuk yoktur, İslam bir dindir; dinin hukuku ve ekonomisi olmaz; onun için İslam ekonomisi olmaz diyerek, günlük hayatımızda Aristo mantığına mensup birçok kişilerin akıl yürütmelerine şahit oluyoruz.

Bilhassa İsmail R. Faruki'nin "Bilginin İslamileştirilmesi"⁶⁶³ tezini ileri sürdükten sonra bu gibi tartışmalar memleketimizde daha da artmıştır. Bilindiği gibi bugün okullarımızda fen bilimleri ve sosyal bilimler olmak üzere iki türlü ders okutulmaktadır. Eskilerin kevnî kanunlar ve teşriî kanunlar dediği bu ilimlerden birisi maddî, diğeri ise beşerîdir. Meyve veren bir ağacın çiçek açması, tozlaşması ve meyve vermesi hep kanun ve kurallar içerisinde cereyan eder. Onun için ayette "Rüzgârları, aşılıyıcı olarak gönderdik de gökten su indirdik, böylece sizi suladık."⁶⁶⁴ buyrulmaktadır. Yani Allah, ağaç ve bitkilerin üremesi için bir takım kanun ve kurallar koymuştur. Süleyman Ateş tercümesinde ayetle ilgili olarak şunları yazıyor: "Rüzgârlar, su buharından meydana

⁶⁶³Bkz. İsmail Raci el-Faruki, Bilginin İslamileştirilmesi, Çev: Fehmi Koni, Fatih Gençlik Vakfı, İstanbul-1985. 127

sayfa.
⁶⁶⁴Hicr 15/22.

gelen bulutlan birbirine çarpıştırır. Bu çarpışmadan, bulutlarda pozitif-negatif elektron geçişi olur; şimşek meydana gelir. Rüzgârlar bulutlara elektriği; bulutlan sıkıştırarak yere yağmuru aşılar. Aynı zamanda rüzgârlar, bitkiler üzerinden eserken bitkilerin erkek tohumlarını, dişi tohumların üzerine kondurmak suretiyle onları aşılar. Bitkilerde döllenmeye yardım eder. İşte Kur'an, 15 asır önce bu tabiat kanununa işaret etmiştir.

Yine bu ayet, gökten inen yağmur sularının, yerin dibine depo edildiğini, oradan çeşmelerden ve kuyulardan çıkarılarak canlıların sulandığını anlatmaktadır ki, bu da Kur'an'ın ayrı bir mucizesidir.⁶⁶⁵

İşte bu bitkilerin nasıl ürediğini, üremeyi gerçekleştirirken hangi kanun ve kurallara tabi olduğunu tabiat bilgisi ve fen bilimleri araştırır. Bilgi vasıtası da deney, gözlem ve laboratuvardır. Böyle ilimlere fen bilimleri adı verilir.

İnsan da neslini ancak üreme yoluyla devam ettirebilir. Bitkilerde olduğu gibi üremede insanın da tabi olduğu bir takım kanun ve kurallar vardır. İsterseniz biz daha kolay anlaşılması için buna evlenme diyelim. İşte evlenmenin de Allah tarafından konulmuş kaide ve kuralları vardır. Bu bilgileri, bitkilerde olduğu gibi deney, gözlem ve laboratuvar yoluyla değil, Peygamberlerin getirdiği kitaplar vasıtasıyla öğrenebilirsiniz. O yüzden deney ve gözlem yapmak için evlenilmez. İşte böyle insanın tabi olduğu kanun ve kurallara beşeri ya da sosyal bilimler adı verilir. Sosyal kanunların kaynağı dindir veya din olmalıdır. Batı dünyası siyasi, sosyal ve ekonomik hayattan dini çekip aldığı için toplumda birçok zorluk ve sıkıntılar ortaya çıkmıştır. İşte İsmail Faruki'nin bilimin İslamlaşmasından maksadı budur.⁶⁶⁶ Yoksa katı, sıvı ve gaz halinde bulunan suyun mesela sıvı halinden gaz haline geçmesi yani buharlaşması için gerekli olan ısı miktarı veya başka bir şey, Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve müşrik açısından aynıdır. Bu konuda hiçbir fark yoktur ve olamaz. Suyu inanan kimse kaynatsa 100 derecede kaynar, inanmayan kimse kaynatsa yine 100 derecede kaynar.

Burada sosyal bilimlerin İslamlaşması derken hiç şüphesiz bu inanmış bir Müslüman açılarından. İslam'a inanmamış bir kimse için böyle bir şey söz konusu değildir. Mesela insanların üremesinden bahsettik; İslam'da sütana ve bacı ile evlenmek haramdır.⁶⁶⁷ Sosyal hayattan dini çekip aldıkları için daha birçok şey, dine ters düşmektedir. Ekonomik hayat olarak mesela vergilerin alınması ve dağılması, bütün bunların İslamlaştırılması gerekir. İşte bizim inancımıza göre İslam'da insanla ilgili bütün kanunlar vardır. Ancak bunları arayıp bulmak gerekir. Bunlardan birisi de hiç şüphesiz insan haklarıdır.

Hz. İsa'nın vefat edip Allah katına yükseltilmesinden sonra⁶⁶⁸ Hıristiyanlık bozulma sürecine girdi. Bilhassa Yahudi olan Pavlus'un Hıristiyanlığa geçmesiyle fikir ayrılıkları başladı ve hatta Hz. İsa'nı tanrılaştırmasına varıncaya kadar gerçek dinin prensipleri değiştirildi.⁶⁶⁹ Bir insanı ilahlaştıracak kadar aşırı giderek, Allah'ın hukukuna tecavüz eden bir toplumda insan hakları kalır mı? Artık insanlık âlemi hukuk, hak ve vazifeler açısından tam bir çıkmaza girmişti.⁶⁷⁰ İşte insanları bu karanlıklardan kurtaracak, hidayet edip onlara doğru yolu gösterecek yeni bir kitaba⁶⁷¹; uyarıcı, müjdeleyici ve aydınlatıcı, bir ışık ve rahmet peygamberine ihtiyaç vardı.⁶⁷² İşte Hz. Muhammed bu görevi ifa etmek üzere gönderildi. Ancak Mekke müşrikleri vazife yaptırmadıkları için O, Medine'ye hicret etmek zorunda kaldı. Medine'de O'nun insan haklarıyla ilgili olarak yaptığı faaliyetleri üç ana

⁶⁶⁵Süleyman Ateş, Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, s. 262.

⁶⁶⁶Bkz. İsmail Faruki, a.g.e., s. 79-87.

⁶⁶⁷Bkz. Nisa4/ 23.

⁶⁶⁸Al-i İmran 3/ 55.

⁶⁶⁹Bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi, s. 141.

⁶⁷⁰Ahmed Hilmi, İslam Tarihi, s. 99-104.

⁶⁷¹Bkz. Bakara 2/ 2, 185; Al-i İmran 3/138.

⁶⁷²Ahzab 33/45-46;"Enbiya 21/107; Sebe 34/28.

grupta toplamak mümkündür: Ensar ve Muhacir kardeşliği, Medine Sözleşmesi ve Veda Haccı Hutbesi.

Hz. Muhammed Medine'ye geldikten sonra ilk iş olarak Müslümanları kendi aralarında kardeş yapıp "*müminler kardeşidir*." ⁶⁷³ ilkesinin gereğini yaptı. Mekkeli muhacir Müslümanlarla Medineli Ensar Müslümanlarını kardeş ilan edip onların dini, siyasi, iktisadi ve ailevi meselelerine yeni bir düzenleme getirdi. Ondan sonra Medine'de yaşayan bütün insanları ve bütün grupları içine alan bir ana sözleşme ile yeni bir birlik kurdu. Peygamberlik görevi bittikten sonra da yaptığı ilk ve son haccında tüm insanlığa yönelik bir hitabede bulundu. İşte Hz. Muhammed'in insan haklarıyla ilgili olan bu üç etkinliğini sırasıyla açıklamaya çalışalım.

A- ENSAR ve MUHACİR KARDEŞLİĞİ

Ensar ve Muhacir Kardeşliği ahlaki, siyasi, iktisadi ve hukuki yönleri bulunan bir uygulamadır. Konumuz açısından n, insanların kardeşlik duygularıyla birbirine bağlanıp, kendi malının yarısını karşılıksız olarak yeni kardeşine vermesi, tarihte eşine rastlanmayacak kadar önemli bir hadisedir.

Muhacirler Medine'ye gelirken, bütün mallarını ve mülklerini Mekke'de bırakmışlar; üzerlerinde elbiseleri, ayaklarında pabuçları ile hicret yerine gelmişlerdi. Bu sebeple bunlar işsiz, güçsüz, yersiz ve yurtsuz insanlardı. İnanışları İslam, Medine'ye hicret edenlerin birbirlerinin *velileri* olduklarını, *varis* olduklarını, birbirlerinin işine bakıp bir düzene koymaları ve yardımlaşmaları gerektiğini bildiriyordu. ⁶⁷⁴ Bu husustaki ayette: "Gerçekten de iman edip hicret eden, mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihat veren, onları barındırıp yardım edenler, işte bunlar birbirlerinin *velileridirler*. İman ettiği halde henüz hicret etmemiş olanlar, hicret edinceye kadar onlar üzerinde her hangi bir *velayet* hakkınız yoktur." buyrulmaktadır. ⁶⁷⁵

Şu halde Medine Müslümanları, bir aile bireyleri gibi, *velayet*in gerektirdiği siyasi, sosyal ve ekonomik görevlerden, birbirinden sorumlu oluyorlardı. Bu sorumluluğun kaynağı ise iman ve hicret etmiş olmaktı. Çünkü ayette "Ey iman edenler! Eğer babalarınız ve kardeşleriniz, imana karşılık küfürden hoşlanıyorlarsa, onları *veli* edinmeyiniz. Sizden kim onları *veli* edinirse, işte onlar zalimlerin ta kendileridir." buyrulmaktadır. ⁶⁷⁶

Bu sebeple Medineliler, mali ve ekonomik güce sahip oldukları için, Mekke'den gelmiş olan muhacir Müslümanlara yarım ettiler. Bu yapmış oldukları yardımdan dolayı onlara "*Ensar*" adı verildi.

Hz. Peygamber, Mekke'den gelen muhacirlerle Medineli Ensar'ı, teker teker kardeş yaptı. Muhammed Hamidullah bu konuda şunları yazar: "Muhacirlerin bu yeni yerleşim merkezine uyum ve intibaklarını kolaylaştırmak maksadıyla, müessir ve somut bir hal tarzı ortaya atarak onları samimi bir iş birliğine teşvik etti. Medineli her bir aile başkanı, en azından refah ve maddi genişlik içinde bulunanlar, Mekkeli bir muhacir ailesini kendi yanına alacaklardı; böylece hâsıl olan *Ahdi Kardeşlik Münasebeti* (Muahat)ne göre her ikisi de müştereken çalışacaklar, elde ettikleri kazancı aralarında paylaşacaklar ve hatta birbirlerine mirasçı da olacaklardı. Herkes bu formüle rıza gösterip kabul ett ve Resulü Allah için vakit geçirmeksizin bir miktar Mekkeliyi (muhacirun), Makrizi'ye göre 186 aileyi aynı sayıda Medinelinin (Ensar) yanına yerleştirdi. Bunlardan bir kısmının ahdi kardeşlik bağı (Muahat), kur'a çekmek suretiyle gerçekleştirilmiştir." ⁶⁷⁷

Bu olağan üstü durum kalkınca, daha sonra ayet gelerek, İbn Arabî'nin ifadesiyle, hicret sebebiyle varis olmayı kaldırdı. ⁶⁷⁸ Bu *hicret kardeşliği* sebebiyle mirasçı olma usulünü kaldıran

⁶⁷³ Hucurat 49/10.

⁶⁷⁴ Bkz. Elmalılı, a.g.e. III, 2437.

⁶⁷⁵ Enfal 8/ 72.

⁶⁷⁶ Tevbe 9/ 23.

⁶⁷⁷ M. Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 181; Krş. İbn Hişam, es-Siretü'n Nebeviyye, II, 50.

⁶⁷⁸ Ebu Bekir Muhammed b. Abdullah İbn Arabî, Ahkamü'l-Kur'an, Mısır-1972, II, 889.

ayette şöyle buyrulmaktadır: "Allah'ın kitabına göre, rahim sahipleri (akrabalar), birbirlerine (varis olmaya) daha uygundurlar. Şüphesiz ki, Allah her şeyi hakkıyla bilendir."⁶⁷⁹

İşte bu Ensar ve Muhacir kardeşliği ile Hz. Peygamber, Medineli Müslümanların mallarına, kendi rızaları ile akraba olmayan yabancı Müslümanları sanki kendi akrabalarıymış gibi ortak etti ve mirasçı yaptı. Burada hiç şüphesiz kamu yararı vardı. Eğer böyle bir formül bulunamamış olsaydı, Mekkeli muhacirleri saran açlık, sefalet ve hastalık gibi kötülükler, Medine toplumunu da tehdit eder bir hale gelebilirdi. Şu halde Hz. Muhammed'in bu uygulaması Medine toplumuna bir taraftan kardeşlik, yardımlaşma ve gerektiğinde kan akrabalarına benzer bir şekilde malları paylaşma gibi yüksek insanlık değerleri getirirken, diğer taraftan da ihtiyaç hâsıl olduğu zaman fert ile fert ya da fert ile toplum arasında iradeye dayanan bir *velayet* bağı kurulabileceğini göstermiştir.⁶⁸⁰

B- MEDİNE SİTE DEVLETİNİN ANASÖZLEŞMESİ

Hz. Peygamber (s.a.v.) daha önce Akabe beyatlerinde kabile başkanlarını ve umumi başkanı tayin ederek Medine'de Müslüman cemaati takviye etmeye çalışmasına rağmen cemaat, birliğine bağlı ve muntazam değildi.⁶⁸¹ Hz. Peygamber ve müminlerin karşılıklı hak ve vazifelerinin tarifi gerekiyordu. Şehrin Müslüman olmayan Arap ve müsavileriyle anlaşmak, içtimai hayatı teşkilatlandırmak, onu adli, askeri, dini ve ilmi kurumlarla donatmak ve Rasülüllah'ın yegâne vazife ve gayesi olan İslamiyet'in geleceğini düşünmek gerekiyordu.

İman ve salih amellere dayalı talimat ve tatbikat kâfi değildi. İşte bunlar ve benzeri sebepler O'nun, dini olmayan işleri de üzerine almasını gerektirdi. Önce tecrübe, içtimai ahlaka riayeti sağlamak için maddi müeyyidelerin lüzumunu O'na kabul ettirdi. Zaten İslami esaslara göre dini olmayan alanlarda cemaatin liderliğini yapacak başka bir kimse de yoktu. Ayrıca tarih gösteriyordu ki, devlet başkanları ve ordu komutanları -diğer idareciler gibi- örneklere ve hareket kaidelerine muhtaçtırlar. Geçmiş islahat ve reformların eksik tarafı bu idi. Her şey tam iktidar sahibi bir devlet başkanının keyfine bırakılırsa despotluk, anarşiden fazla zararlar doğurabilirdi.⁶⁸²

Bütün bu ihtiyaç ve zaruretlerin şevkiyle Hz. Peygamber, Müslüman ve gayr-i Müslimlere danıştı ve hepsi bir site devlet halinde teşkilatlanmak amaç ve düşüncesiyle Hz. Enes'in evinde toplandılar. Metnini aşağıda yazacağımız sözleşme resmen bir kâğıda yazıldı.⁶⁸³ Muhammed Hamidullah'ın ileri sürdüğü teze göre bu vesika sadece ilk İslam devletinin anayasası olmakla kalmamakta, aynı zamanda bütün dünyada ilk yazılı anayasayı teşkil etmektedir.

Aristo, Konfiçüüs, Kavtilya'nın çalışmaları, hükümdarlar tarafından konulmuş anayasalar değildir; bunlar sadece prensler ve siyasi ilimler talebesi için öğrenim vasıtalarıdır. Aristo'nun yazmış olduğu "Atina Anayasası" dahi bu site devletin daha ziyade tarihi bir tasviridir.⁶⁸⁴

Salih Tuğ esrinde bu muahedenin hukuki değeri üzerinde durarak, Wellhausen ve Leone Caetani gibi batılı müsteşrik yazarların, onu hak ve vazifeleri düzenleyen "*siyasi bir program*" ve

⁶⁷⁹ Enfal 8/75.

⁶⁸⁰ Teknik ifadesiyle *mevla'l müvalat* adı verilen bu sözleşme ile yapılan velayet anlaşması ve bu yolla mirasçı olma meselesi mezhepler arasında ihtilafı bir konudur. Bazıları. Nisa 4/ 33. ayetine dayanan bu hükmün, "Rahim akrabalarının birbirine varis olması daha uygundur."(Enfal 8/ 75) ayeti ile neshedildiği görüşündedirler. Hanefiler ise neshedilmediğini gerekirse böyle sözleşmeye dayanarak insanların birbirine mirasçı olabileceklerini savunurlar. Zaten Hz. Peygamber'in yaptığı Ensar ve Muhacir Kardeşliği bundan başka bir şey değildir. Bkz. Hayreddin Karaman, İslam Hukuku, I, 366; Süleyman Ateş, a.g.e. II, 272-73; Mehmet Vehbi. Hulasatü'l-Beyan, Ahmet Sait Matbaası. İstanbul- 1967. III, 909.

⁶⁸¹ Bkz. Salih Tuğ, İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul-1966, s. 27-30.

⁶⁸² Bkz. Hayreddin Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku, I, 66; Servet Armağan, a.g.e., s. 210.

⁶⁸³ Vesikanın tam metni Muhammed Hamidullah'ın "el-Veseiku's- Siyasiyye" adlı kitabı ile Salih Tuğ'un "İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri" İstanbul-1966, s. 31-40, eserinde vardır.

⁶⁸⁴ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 188-210.

"siyasi bir beyanname" (Erlas) olarak nitelendirdiklerini, Muhammed Hamidullah'ın ise⁶⁸⁵ anayasa diyerek, Hz. Peygamber'in Medine halkı ile birlikte teşri ettikleri bu yasanın yeryüzünde ilk yazılı devlet anayasası olduğu tezini ortaya attığını söylemektedir.⁶⁸⁶

Hamidullah'ın ifadeleri aynen şöyledir: "Bu anayasa, ilk İslam Devleti'nin Anayasası olmasından başka, aynı zamanda yeryüzünde bir devletin vazettiği ilk yazılı anayasa olma hususiyetine de sahiptir."⁶⁸⁷

Bu muahede için anayasa demek çok iddialı bir ifade olacaksa, ana sözleşme adı vermek her halde uygun olur.

-147-

Bu sözleşmenin metnini İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye* adlı eserinde⁶⁸⁸ İbn İshak'tan naklederek; Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam da *Kitabü'l-Emval* adlı eserinde⁶⁸⁹ İbn Şihab ez-Zühri'den naklederek yazmışlardır. Bu sözleşmenin metni şöyledir:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Madde 1- Bu kitap (yazı), Peygamber Muhammed tarafından Kureyşli ve Yesribli müminler ve Müslümanlar ve bunlara tabi olanlara sonradan iltihak etmiş olanlar ve onlarla beraber cihat edenler için (olmak üzere tanzim edilmiştir.)

Madde 2- İşte bunlar, diğer insanlardan ayrı bir ümmet (camia) teşkil ederler.

Madde 3- Kureyş'ten olan muhacirler, kendi aralarında adet olduğu veçhile, kan diyetlerini ödemeye iştirak ederler ve onlar harp esirlerinin fidye-i necatını müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre ödemeye iştirak edeceklerdir.

Madde 4- Benu Avflar, kendi aralarında adet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye iştirak edeceklerdir ve (Müslümanların teşkil ettiği) her zümre harp esirlerinin fidye-i necatını müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediye-ye iştirak edeceklerdir.

Madde 5- Benu Harisler, kendi aralarında adet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre, harp esirlerinin fidye-i necatını müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediye-ye iştirak edeceklerdir.

Madde 6- Benu Saide'ler, kendi aralarında adet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediye-ye iştirak edeceklerdir.

Madde 7- Benu Cuşem'ler, kendi aralarında adet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediye-ye iştirak edeceklerdir.

Madde 8- Benu'n Neccar'lar, kendi aralarında adet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediye-ye iştirak edeceklerdir.

Madde 9- Benu Amr İbn Avflar, kendi aralarında adet olduğu veçhile evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre harp esirlerinin fidye-i necatını müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediye-ye iştirak edeceklerdir.

⁶⁸⁵ Bkz. M. Hamidullah, İ. Peygamberi, I, 189.

⁶⁸⁶ Salih Tuğ, a.g.e., s. 43.

⁶⁸⁷ M. Hamidullah, a.g.e. I, 189.

⁶⁸⁸ Bkz. İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Dar-u İhyai't-Türasi'l-Arabi, Lübnan Beyrut-197 İ, II, 147-150.

⁶⁸⁹ Bkz. Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitabü'l-Emval*, Mektebetü'l- Külliyyati'l-Ezher neşri, Kahire-1388-1968, s. 290-294. No: 517.

Madde 10- Benu'n-Nebit'ler, kendi aralarında adet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeyle iştirak edeceklerdir.

Madde 11- Benu'l-Evs'ler, kendi aralarında adet olduğu veçhile, evvelki şekiller altında kan diyetlerini ödemeye ve her bir zümre harp esirlerinin fidye-i necatını, müminler arasındaki iyi ve makul bilinen esaslara ve adalet umdelerine göre tediyeyle iştirak edeceklerdir.

Madde 12- a) Müminler, kendi aralarında ağır mali mesuliyetler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde) bırakmayacaklar, fidye-i necat veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve makul bilinen esaslara göre vereceklerdir.

b) Hiçbir mümin, diğer bir müminin mevla (kendisi ile akdi kardeşlik rabitası kurulmuş kimse) sına mümanaat edemez. (Diğer bir okunuşa göre) Hiçbir mümin, diğer bir müminin mevlası ile onun aleyhine olmak üzere bir anlaşma yapmayacaktır.

Madde 13- Takva sahibi müminler, kendi aralarında mütecevize veya haksız bir fiil ikanı tasarlayan yahut bir cürüm yahut bir hakka tecavüz veyahut da müminler arasında bir karışıklık çıkarma kastını taşıyan kimseye karşı olacaklar ve bu kimse onlardan birinin evladı bile olsa, hepsinin elleri onun aleyhine kalkacaktır.

Madde 14- Hiçbir mümin, bir kâfir için, bir mümini öldüremez ve mümin aleyhine hiçbir kafire yardım edemez.

Madde 15- Allah'ın zimmeti (himaye ve teminatı) bir tektir: (Müminlerin) en önemsizlerinden birinin (himayesi) onların hepsi için hüküm ifade eder. Zira müminler diğer insanlardan ayrı olarak birbirlerinin mevlası (kardeşi) durumundadırlar.

Madde 16- Yahudilerden bize tabi olanlar, zulme uğramaksızın ve onlara muarız olanlarla yardımlaşmaksızın, yardım ve müzaheretimize hak kazanacaklardır.

Madde 17- Sulh, müminler arasında bir tektir. Hiçbir mümin Allah yolunda girilen bir harpte, diğer müminleri hariç tutarak, bir sulh anlaşması yapamaz; bu sulh ancak onlar (müminler) arasında umumiyet ve adalet esasları üzere yapılacaktır.

Madde 18- Bizimle beraber harbe iştirak eden bütün (askeri) birlikler, birbirleriyle münavebe edeceklerdir.

Madde 19- Müminler birbirlerinin Allah yolunda (uğrunda) akan kanlarının intikamını alacaklardır.

Madde 20- a) Takva sahibi müminler en iyi ve en doğru yol üzerinde bulunurlar.

b) Hiçbir müşrik, bir Kureyşlinin mal ve canını himayesi altına alamaz ve hiç bir mümine bu hususta engel olamaz. (Yani Kureyşliye tecavüz etmesine mani olamaz.)

Madde 21- Her hangi bir kimsenin bir müminin ölümüne sebep olduğu kati delillerle sabit olur da, maktulün velisi (yani hakkını müdafaa eden) rıza göstermezse, kısas hükümlerine tabi olur; bu halde, bütün müminler ona karşı olurlar. Ancak bunlara sadece (bu kaidenin) tatbiki için hareket etmek helal (doğru) olur.

Madde 22- Bu sayfa (yazı) nın muhteviyatını kabul eden, Allah'a ve ahiret gününe inanan bir müminin bir katile yardım etmesi ve ona sığınacak bir yer temin etmesi helal (doğru) değildir; ona yardım eden veya sığınacak bir yer gösterene kıyamet günü, Allah'ın lanet ve gazabı nasip olacaktır ki, o zaman artık kendisinden ne bir para tediye ve ne de bir taviz alınacaktır.

Madde 23- Üzerinde ihtilafa düştüğümüz her hangi bir şey, Allah'a ve Muhammed'e götürülecektir, selam O'na olsun.

Madde 24- Yahudiler, müminler gibi savaş devam ettiği müddetçe (kendi savaş) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler.

Madde 25- a) Benu Avf Yahudileri müminlerle birlikte -(İbn Hişam'da bu "ma'a" (yani "ile") olarak; Ebu Ubeyd'de ise "min"(yani "den") olarak zikredilir.)- bir ümmet(camia) teşkil ederler.

Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri kendilerinedir. Buna, gerek, mevlaları ve gerekse bizzat kendileri dâhildirler.

b) Yalnız kim ki, haksız bir fiil irtikâp eder veya bir cürüm ika eder o sadece kendine ve aile efradına zarar vermiş olacaktır.

Madde 26- Benu'n Neccar Yahudileri de Benu Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

Madde 27- Benu'l-Haris Yahudileri de, Benu Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

-149-

Madde 28- Benu Saide Yahudileri de Benu Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

Madde 29- Benu Cüşem Yahudileri de Benu Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

Madde 30- Benu'l-Evs Yahudileri de Benu avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır.

Madde 31- Benu Sa'lebe Yahudileri de Benu Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. Yalnız, kim ki, haksız bir fiil irtikâp eder veya bir cürüm ika eder, o sadece kendini ve aile efradını zarar vermiş olacaktır.

Madde 32- Cefne (ailesi) Sa'lebe'nin bir koludur; bu bakımdan Sa'lebe'ler gibi mülâhaza olunacaklardır.

Madde 33- Benu'ş-Şuteybe de Benu Avf Yahudileri gibi aynı (haklara) sahip olacaklardır. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır.

Madde 34- Sa'lebe'nin Mevlaları bizzat Sa'lebeler gibi mülâhaza olunacaklardır.

Madde 35- Yahudilere sığınmış olan kimseler (Bitane), bizzat Yahudiler gibi mülâhaza olunacaklardır.

Madde 36- a) Bunlardan (Yahudilerden) hiçbir kimse (Müslümanlarla birlikte bir askeri sefere), Muhammed (s.a.v.) in müsaadesi olmadan çıkmayacaktır.

b) Bir yaralanmanın intikamını almak yasak edilemeyecektir. Muhakkak ki bir kimse bir adam öldürecek olursa neticede kendini ve aile efradını mesuliyet altına sokar; aksi halde haksızlık olacaktır. (Yani bu kaideye riayet etmeyen bir kimse haksız vaziyette olacaktır). Allah bu yazıya en iyi riayet edenlerle beraberdir.

Madde 37- a) (Bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerine ve Müslümanların masrafları kendi üzerinedir. Muhakkak ki, bu sayfada (yazıda) gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır. Onlar arasında hayırhahlık ve iyi davranış bulunacaktır. (Kaidelere) muhakkak ki, riayet edilecek, bunlara aykırı hareketler olmayacaktır.

b) Hiçbir kimse müttefikine karşı bir cürüm ika edemez; muhakkak ki, zulüm görene yardım edilecektir.

Madde 38- Yahudiler Müslümanlarla birlikte, beraberce harp ettikleri müddetçe masrafta bulunacaklardır.

Madde 39- Bu sayfanın (yazının) gösterdiği kimseler için Yesrib vadisi dâhili (cevf), mukaddes (haram) bir yerdir.

Madde 40- Himaye altındaki kimse (car), bizzat himaye eden kimse gibidir; ne zulmedilir ve ne de (kendisi) cürüm ika edecektir.

Madde 41- Himaye verme hakkına sahip kimselerin izni müstesna, bir himaye hakkı verilemez.

Madde 42- Bu sayfada (yazıda) gösterilen kimseler arasında korkulan bütün öldürme yahut münazaa vakalarının Allah'a ve Resulullah (s.a.v.)e götürülmeleri gerekir. Allah, sayfaya (yazıya) en kuvvetli ve en iyi riayet edenlerle beraberdir.

Madde 43- Ne Kureyşliler ve ne de onlara yardım edecek olanlar, himaye altına alınmayacaklardır.

Madde 44- Onlar (yani Müslümanlar ve Yahudiler) arasında, Yesrib'e hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır.

Madde 45- a) Şayet onlar (Yahudiler), (Müslümanlar tarafından) bir sulh akdetmeye veya bir sulh akdine iştirake davet olunurlarsa bunu doğrudan doğruya akdedecekler veya ona iştirak edeceklerdir. Şayet onlar (Yahudiler), (Müslümanlara) aynı şeyleri teklif edecek olurlarsa, müminlere karşı aynı haklara sahip olacaklardır; din konusunda girişilen harp vakaları müstesnadır.

b) Her bir zümre kendilerine ait mıntıka (gerek müdafaa ve gerekse sair ihtiyaçlar hususunda) dan mesuldür.

-150-

Madde 46- Bu sayfada (yazıda) gösterilen kimseler için ihdas edilen şartlar, aynı şekilde Evs Yahudilerine, yani onların mevlalarına ve bizzat kendi şahıslarına, bu sayfada (yazıda) gösterilen kimseler tarafından sıkı ve tam bir muhafazakârlık ile tatbik olunur. (Kaidelere) muhakkak riayet edilecek, bunlara aykırı hareket olmayacaktır ve haksız şekilde kazanç temin edenler, sadece kendi nefesine zarar vermiş olurlar. Allah bu sayfada (yazıda) gösterilen maddelere en doğru ve en mükemmel riayet edenlerle beraberdir.

Madde 47- Bu kitap (yazı), bir haksız fiil ika eden veya cürüm işleyen (ile ceza) arasına engel olarak giremez. Kim ki, bir harbe çıkar, emniyette olur veya kim ki, Medine'de kalırsa yine emniyet içindedir; haksız bir fiil ve cürüm ikai halleri müstesnadır. Allah ve Resulullah Muhammed (s.a.v.) himayelerini, (bu sayfayı) tam bir sadakat ve dikkat içinde muhafaza eden kimseler üzerinde tutacaklar.

1- Medine Ana Sözleşmesinin Hukuki Tahlili

Anayasa, vesika, muahede ve sözleşme gibi çeşitli isimler verilen bu Medine Ana sözleşmesi, Hz. Peygamber'in hicret yerine gelmesiyle birlikte hemen ortaya çıkıvermiş bir antlaşma değildir. Dinleri ve kültürleri tamamen farklı olan Müslüman, Yahudi, Hıristiyan ve müşrik gibi dört unsuru⁶⁹⁰ bir sözleşme ile bir araya getirip anlaştırmak o kadar kolay bir iş değildir. Budan önce on yıl Mekke'de kazanılan İslam tecrübesi, Akabe bey'atları ve Habeşistan'a hicret denemeleri yapılmıştır.

İslami devletin temelini teşkil eden ilk hukuk prensipleri, miladi 620 ve 622 yıllarında yapılan "Akabe Bey'at ları"nda görülür. İbn Hişam'ın beyanına göre⁶⁹¹ Birinci Akabe bey'atında Müslümanlığı kabul edenler, ayette bildirilen⁶⁹², kadınların bey'ati gibi beyat ettiler. Bunlar, Mekke surları dışında, ücra bir yerde, bir akasya ağacının altında oturmuş kimsesiz zatın elinin içine kendi ellerini koyarak: "Allah'ın emirlerine itaat edeceklerine, hırsızlık etmeyeceklerine, çocuklarını öldürmeyeceklerine, kimseye iftira etmeyeceklerine, kimseyi öldürmeyeceklerine, saadet ve felaket hallerinde ahitlerini bozmayacaklarına" yemin etmişlerdi.⁶⁹³

Görüldüğü gibi İslam ilk günden itibaren din, can, mal, haysiyet ve şeref gibi konularda insanla ilgili bir takım haklar getirmiş bulunmaktadır.

Adını ne koyarsak koyalım, bu Medine'de Allah elçisinin önderliğinde yapılan sözleşme, Arap, Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman olmak üzere dört cemaati birleştirmiş olan hukuki bir sözleşmedir. Hukuki bir sözleşme dememizin sebebi, bunun bir savaş neticesi galip ve mağlup tarafların mecburi olarak imzaladıkları sıradan bir antlaşma değil, tam tersine tarafların, normal şartlar altında tamamen serbest iradeleriyle imza koydukları bir muahede olmasıdır. Yani tarihi özelliği olan bir sözleşmedir. Ondandır dolayı doğulular ve batılılar, Müslümanlar ve gayri Müslimler bu sözleşme üzerinde çalışıp bir takım yorumlar yapmışlardır.

⁶⁹⁰Abdurrahman Azzam, a.g.e., s. 114.

⁶⁹¹Bkz. İbn Hişam. II. 73.

⁶⁹²Mümtehine 60/ 12.

⁶⁹³H. Karaman. M İ.Hukuku. I. 42.; M.Hamidullah. İslam Peygamberi. I. 149-167; Hanın Han Şirvani. a.g.e., s. 17.

2- Sözleşme Hakkında Müslümanların Yorumu

Medine sözleşmesi, özellikle post modernizmin moda olduğu günümüzde farklı din, farklı kültür ve medeniyete sahip insanların bir arada beraber yaşaması konusuyla ilgili olduğu için çok önem taşımaktadır.⁶⁹⁴

Bu sözleşmenin metnini İbn Hişam, es-Siretü'n Nebeviyye adlı eserinde⁶⁹⁵ İbn İshak'tan naklederek; Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam da Kitâbü'l-Emval adlı eserinde⁶⁹⁶ İbn Şihab ez-Zühri'den naklederek yazmışlardır.

Bu sözleşmeyi Muhammed Hamidullah başta olmak üzere birçok İslam âlimi ve hukukçusu tetkik edip üzerinde durmuşlardır. Bunlar arasında Harun Han Şirvani, Salih Tuğ, Hayreddin Karaman, Servet Armağan, Ahmet Akgündüz, Abdurrahman Azzam ve diğerleri gibi şahsiyetler vardır.

İlgilenen İslam âlimleri ve hukukçuları Medine sözleşmesine müsteşriklerin yaptığı gibi küçültücü bir gözle değil, hukuk ölçüsüyle bakmak isterler.

Abdurrahman Azzam sözleşme hakkında şöyle bir değerlendirme yapar: Nebi Aleyhisselam Medine'ye geldi ve orada kendisinden evvel hicret eden muhacirleri ve kendisine biat eden Ensar'ı buldu. Çok geçmeden Yahudiler ve müşriklerle devletlerarası ilk sözleşmeyi yaptı. Bu sözleşme, devletlerarası sözleşmelerin en iyisi, en faydalısı ve bütün insanların takdirine layık olanıdır. Müslümanların, başka dinlere mensup insanlarla olan münasebetleri için yol göstermeye en layık olanıdır. Bundan başka İslam dini bu sözleşme ile hayata ilk adımını atmış ve bir devlet gibi tanınmaya başlamıştır.

Bu vesika, iyi komşuluk, savunma ittifakı ve bir yardımlaşma akdi olup bununla küçük devletlerin korunması amaçlanmıştır ki, bu devletler sözleşme çerçevesinde kendi özel egemenliklerinden ve din hürriyetinden faydalanırlar.

Bu vesikayı imza edenler, birbirlerine yardım ve içlerinden birinin vatanına göz diken ya da kendilerine fena muamele eden ve dinlerine saldıranlara karşı birbirine yardım etmeyi taahhüt ve tekeffül etmiş bulunuyorlardı. Bunlar değişik dinlere sahip olmalarına rağmen bu sözleşme ile birliğe üye olanların din ve inanç hürriyetlerini tekeffül etmiş oldular.⁶⁹⁷

Bu konuda Hayreddin Karaman'ın eserinde de şunlar yazılıdır: Hicretten önce Yesrib, müşrik Arap ve Musevi toplulukların dağınık ve müstakil olarak, müşterek bir otoriteden mahrum durumda yaşadıkları, sadece Yemen-Suriye ticaret yolu üzerinde olması bakımından önemli bir yerdirdi. Fakat her bakımdan gadre uğramış muhacirler zümresinin Mekke'den buraya göçmelerinden sonra şehir hem siyasi hem de askeri bakımdan önem kazanmış, dikkatleri üzerine çekmiştir. Çünkü Yesribli yerli Müslümanlar (*Ensar*), bütün dünyaya karşı harp ilanına sebep bile olsa muhacirlere eman tanımış, sığınma hakkı vermişler; ayrıca Akabe bey'atleri onları savunma ve koruma konusunda da söz vermişlerdi. İşte bu sebeple sözleşmede gayri Müslimler, Yesribli Müslümanlarla aynı mahiyette olmasa da, askerlik ve harp durumları gibi konularda benzer görevlere bağlanmışlardır.⁶⁹⁸

Meydana getirilen yeni toplumda adı geçen harici ve dâhili durumlarla ilgili tedbirler alındığı gibi, "ülke" unsuru üzerinde de durulmuş⁶⁹⁹ ve bu yeni site devletin "haram" sınırları; yani dış

⁶⁹⁴BU önemine binaen Bilgi ve Hikmet Dergisi, 5. sayısını tamamen Medine Vesikasına tahsis etmiştir. Bkz.

⁶⁹⁵Bkz. İbn Hişam. a.g.e. II. 147-150.

⁶⁹⁶Bkz. Ebu Ubeyd, a.g.e. s. 290-294. No: 517.

⁶⁹⁷Abdurrahman Azzam, a.g.e. s. 114-115.

⁶⁹⁸Bkz. Madde. 18, 24, 36a, 37a, 38, 47.

⁶⁹⁹Madde, 39.

münasebetlerde dokunulmaz ve kutsal sayılan devlet arazisi, belirli taşlarla işaretlenecek kadar açıklıkla belirtilmiştir.⁷⁰⁰

Vesikanın insan unsuru bakımından da düzenleyici bir karakteri vardır. Çünkü daha önce Yarımada'da tamamen kan ve kabile birliğine dayanan sosyal yapı, artık *irade ve ihtiyara dayanan ideolojik bir içtimai yapıya* dönüşmüştür. Buna göre bu sözleşmeyi kabul eden fertler veya zümreler; ister Müslüman, ister gayri Müslim ya da müşrik olsun, bir ümmet olarak siyasi camiada üye olup, haklar kazanma ve vazifeler yüklenme imkânına sahip oluyordu. Bu anlayış, o zamana kadar hâkim olan kabilecilik ve dar kavimcilik yerine sırf insan unsuruna ve onun seçimine dayanan; ırk, dil ve din farkını nazar-ı itibara almıyan çok yeni bir siyasi toplum anlayışıdır.⁷⁰¹

Hukuki yapı bakımından da bu sözleşme ile önemli adımlar atılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in, çeşitli peygamberlere gönderilen talimat ve kaideleri içeren mukaddes metinler için kullandığı⁷⁰² "*Kitab*" ve "*sahife*" isimlerinin vesika için de kullanılmış olması⁷⁰³ bize bir taraftan "yazılı olup da hareket ve davranışlarda tabi olunması gerekli kurallar manzumesi" kavramını hatırlatmakta, diğer taraftan da bunların en yüksek ve başka hukuk kaidelerinin üzerinde bir mahiyete sahip olduklarını düşünme imkânı sağlamaktadır.

Vesikada yeni siyasi topluma üye olanların, çeşitli alanlarda tabi olacakları hukuk manzumesi yanında *gayri Müslimlerin hukuki müdevvenatının kendileri için tatbik edilebileceği* gösterilmekle⁷⁰⁴ hukuk ve yargı özerkliği tanınmıştır. Ancak tarafların anlaşmaya ve hukuki bir çözüme varamadıkları konularda son merci olarak Allah ve Resulüne müracaat edileceği hususu da konulmuştur.⁷⁰⁵

Yine vesikada cemiyet üyelerinin *mali mükellefiyetleri* her zümre için ayrı ayrı gösterilmiş⁷⁰⁶ bir harp halinde çeşitli zümrelerin ne gibi hak ve vazifelere sahip oldukları, kumandanlık meselesi, ilgili diğer hak ve vecibeler de tanzim edilmiştir.⁷⁰⁷

Özet olarak bu sözleşme, metinden de anlaşılacağı gibi, *kamu hukuku ile ilgili konularda düzenleyici kaide ve kurallar* getirmekte, devlet iktidarını teşkil ve tesis etmekte ve genel hatlarıyla yürütme ve yargı fonksiyonlarıyla ilgili meseleleri ele almakta, muhtelif zümreleri, tabi olacakları hukuki manzumede serbest bırakmak suretiyle yasama alanında da düzenleyici davranmaktadır. Ayrıca pek ayrıntılara girilmese de gerek iktidarın sahip olduğu haklar ve vazifeler ve gerekse halkın sahip olduğu haklar ve vazifeler sözleşmede genel olarak gösterilmektedir.

Bütün bu vasıflarıyla Hz. Peygamber'in teşkil ettiği, çok değişik bir insan zümresine dayanan yeni cemiyette bu hukuki hareket, yani "o devir ve ondan önceki devlet organizmalarında asla rastlanmayan, önceden belli hukuki kaide ve kurallara, devlet iktidarını temsil edenlerin de uymaları gereken bir tarzda hazırlanmış bulunan bu yazılı sözleşme ve bununla iktidarın hukuki bir kayda bağlanması" başlı başına bir inkılâp sayılacak mahiyettedir.⁷⁰⁸

Ali Zengin'in ifadesiyle "Kutsal Medine Anayasası, kan, ırk, sınıf ve servet üzerine dayanmayan, yeni bir toplumsal kimlikle ortaya çıkan bir toplumun varlığını kabul etmiş bir metindir."⁷⁰⁹

⁷⁰⁰ Bkz. Salih Tuğ, a.g.e., s. 44.

⁷⁰¹ Hayreddin Karaman, M.İ. Hukuku, s. 70.

⁷⁰² Şu "ayetlere bkz. En'am 6/ 154; İsrâ 17/ 2; Necm 53/ 36; A'la 87/ 19

⁷⁰³ Bkz. Madde. 1, 22, 36. 39, 42, 46, 47.

⁷⁰⁴ Bkz. Madde, 25. 42.

⁷⁰⁵ Bkz. Madde. 23, 42.

⁷⁰⁶ Bkz. Madde. 3, 12, 37.

⁷⁰⁷ Bkz. Madde. 17. 23, 24. 36. 37. 38.

⁷⁰⁸ Hayreddin Karaman, a.g.e., s. 71; Sözleşmenin daha geniş bir tahlilini görmek isterseniz bkz. Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 182-213.

⁷⁰⁹ Ali Zengin (Mütercim). İslam Bilim ve Felsefe, Akabe, İstanbul- 1990, s. 11.

3- Sözleşme Hakkında Gayri Müslimlerin Yorumu

Bu sözleşmeden haberdar olan bazı gayr-i Müslimlerin bu konudaki düşüncelerini de almakta yarar vardır. Bu metni ilk olarak Batı ilim âlemine tanıtan, Salih Tuğ'un açıklamasına göre⁷¹⁰, Wellhausen olmuştur. O, yazdığı "Skizzen und Vorarbeiten" adlı eserinde yaptığı Almanca tercümede, konu itibariyle birbirinden ayrılan fıkraları, ayrı maddeler şeklinde göstermiş ve bu suretle 47 maddelik bir vesika metni tespit etmişti. Ancak bugün bu tertibe itiraz edilmekte ve Wellhausen'deki 12., 25., 36., 37. ve 45. maddeler konu itibariyle iki fıkraya ayrılmak suretiyle vesikanın 52 madde altında gösterilmesine temayül edilmektedir.⁷¹¹

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden çok kısa bir zaman sonra Hicri 1. yılda yürürlüğe giren bu kanun⁷¹² gayr-i Müslimler tarafından da tetkik edilmiştir. Mesela Hüseyin Cahid tarafından İslam Tarihi adıyla tercüme edilen Leone Caetani'nin eserinde bu vesikanın hiçbir şüpheye yer kalmayacak derecede mevsuk (sağlam) olduğu söylenmektedir.⁷¹³ Caetani, vesikanın sıhhati hakkında şüphe etmek bence caiz değildir, demektedir.⁷¹⁴ Ona göre hukuki ve siyasi yönleri bulunan bu vesika, yeni bir temele dayanan siyasi bir toplum kurma yolundaki bir teşebbüsü göstermektedir.

Alman eleştirmenlerinden birisi olan Julius Wellhausen, bu sözleşmede geçen "Kitap" kelimesini "*urkunde*" (yani vesika) kelimesi ile tercüme etmiştir. Fakat kendisi buna "Sözleşme" demektedir. Bundan rahatsız olan Kaytani, fakat Wellhausen aynı zamanda tenkit ve tahlillerine devam ederken sanki bu vesikanın sözleşme yapan iki taraf arasındaki bir mukavelenameden ibaret olduğu kabul ve teslim edilmiş gibi hemen daima "*Vertrag*" (yani muahede) tabirini kullanıyor, diyerek onu eleştirmektedir.

Kaytani, satır aralarında adeta Hz. Peygamberin bunu taraflar arasında yapılmış bir sözleşme olarak değil, kendisinin tek başına yazdığını iddia etmektedir. Hz. Muhammed'in Yahudilerle anlaşma yaptığı Kur'an'da açıkça zikredilmektedir. "Sen kendileriyle antlaşma yaptığın halde onlar, hiç çekinmeden, her defasında antlaşmalarını bozarlar."⁷¹⁵ Bunlar, Kurayza oğulları olarak bilinen Yahudi kabilesidir. Hz. Peygamber onlarla aleyhinde hareket etmemek üzere antlaşma yaptığı halde müşriklere silah yardım ettiler. Sonra unuttuk diyerek özür dilediler. Tekrar antlaşma yapıldı, yine bozup Hendek savaşında müşriklere birleştiler. Nihayet Ka'b İbn Eşref Mekke'ye giderek Müslümanlar aleyhinde Mekkelilerle ittifak yaptı.⁷¹⁶

Hatta aynı zamanda şair olan bu Yahudilerin başkanı Ka'b İbn Eşref, Müslümanlara ihanet edip çeşitli entrikalar çevirdiği için Hz. Peygamber'in emriyle Muhammed İbn Mesleme tarafından Hicretin 3. yılı Ramazan ayında öldürülmüştür.⁷¹⁷

Wellhausen'a göre vesika, Hz. Muhammed'in bilhassa Ensar ve dolayısıyla Yahudiler için yazdığı bir beyannameden (*Erlase*) ibarettir. Bununla Müslümanların reisi, kabileler arasında geleneklere dayalı eski münasebetleri tanıyor, kanuni bir şekle sokuyor, fakat kendisinin hüküm ve ıslah vazifelerini yerine getirebilmesi için durum ve şartların ihtiyaç gösterdiği değişiklikleri ortaya koyuyordu. Biz buna bu gün "*Siyasi bir program*" deriz. Muhammed tarafından hemşerilerine karşı

⁷¹⁰ Salih Tuğ, İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, s. 40.

⁷¹ Bkz. M. Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 190.

⁷¹² Bkz. Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, Kitabü'l-Emval, Mektebetü'l- Külliyyati'l-Ezîier, Kahire-1388/1968, s.296. Çünkü artık müminler arasında bulunan bir topluluk olması dolayısıyla Benu Avf yahudileri Hz. Peygamberin yanında savaşa girmiş ve Peygamber, ganimetten onların payına düşen hisselerini vermişti. Bkz. MHamidullah, İ. Peygamberi, I, 190.

⁷¹³ Leone Caetani, İslam Tarihi, Çev: Hüseyin Cahid, Tanin Matbaası, İstanbul-1924, III, 118.

⁷¹⁴ L. Caetani, a.g.e. III, 146.

⁷¹⁵ Enfal 8/ 56.

⁷¹⁶ Alusi, a.g.e. X, 22; Elmalılı, a.g.e. III, 2423.

⁷¹⁷ Buhari, Rehin, 3; Cihad, 157; Megazi, 15.

manevi taahhüt deriz. Aynı zamanda kamunun ortak hayır ve selameti uğrunda bazı kurallara riayet edilmesi için onlara Muhammed'in bir tavsiyesidir.

Wellhausen buna *Erläss* yahut beyanname tabir ediyor. Bununla Hz. Muhammed yeni doğmakta olan İslam toplumunun iç düzenlemesini bir kanun altına almış oluyordu. Böylece bir program çizmek suretiyle aynı düzenlemelerin uygulamalı bir şekilde gelişmesine yardım etmek istiyordu. Wellhausen'ın vesika hakkındaki bu düşüncelerine ek olarak Kaytani şunu ilave ediyor:

Bu vesika ile yine Hz. Muhammed tarafından kendi neşrettiği dini kabul eden her kabileye yahut kabile kollarına yazılan çeşitli yazılar arasında son derece sıkı bir münasebet vardır. Çok önemli olan bu konu, yani kabilelere mektuplar⁷¹⁸ ve kabilelerin Hz. Peygamber'e sefaretleri Wellhausen tarafından İbn Sa'd'ın metnine dayanarak enine boyuna tetkik edilmektedir.⁷¹⁸

Bu iki müsteşrik olan Julius Wellhausen ile Leone Caetani, nerede ise bu sözleşmeyi basit bir mektup seviyesine indirecekler. Bu batılılar, ilim adamı tarafsız olur, diyorlardı. Biz bu iki tarihinin tarafsız değil, Hz. Muhammed'e karşı olan tarafta yer aldıklarına kaniyiz. Çünkü mektup dediğin böyle on, on beş kabilenin isimlerini bir arada bulundurur mu?

Hz. Peygamber Medine'ye varduktan beş ay sonra (Şaban ayı içinde) Yahudilerle bir muahede yaptı ve onlarla bazı şartları kararlaştırdı. Dini hükümlerini yerine getirmede ve mallarını tasarrufta onları serbest bıraktı. Buna karşı düşmanlarıyla hiçbir zaman kendisi aleyhinde birleşmemeleri şartını getirdi. Kaytani, bütün bunları yazdıktan sonra, bu sözleşmenin bir muahede olmadığını, yanlışlıkla böyle anlaşıldığını; Yahudilerin de yeminlerini bozmaları, sözünde durmamaları ve nihayet genel barışa düşman bir durumda göstermek isteyen gelenekler içinde Müslümanların lehinde gösterilebilecek bir delil hizmeti yaptılar diyerek adeta Yahudileri de suçlamaktadır.⁷¹⁹

Diğer dini konularda olduğu gibi, Medine sözleşmesi hakkında da gayri Müslimler ya da müsteşrikler, bir hakikatin tespiti yerine eksik veya açık aramakla meşgul olmuşlardır. Bu sebeple onların sözleşme hakkındaki yorumları gerçekçi olmaktan ziyade, eskimiş dinlerinin etkisiyle, hissi yazılmış bir araştırma örneği gibidir. O nedenle bunlarda iyi niyet ve başarı aramak boşunadır. Onun için burada müsteşrikleri kendi yüksek fikirleriyle baş başa bırakarak biz kendimize, Hz. Peygamberin insan hakları alanında gerçekleştirdiği Ensar-Muhacir kardeşliği, Medine Site Devletinin Ana sözleşmesi ve Veda Hutbesi gibi üç ana etkinlikten üçüncüsüne gelmek istiyoruz. Ancak ondan önce Muhammed Hamidullah ve benzeri İslam âlimlerinin bu sözleşmeye ilk İslam Devletinin Anayasası demeleri sebebiyle burada Pakistan'da Süleyman Nedvi başkanlığında toplanan İslam âlimlerinin meydana getirdiği "*İslam Devletinin anayasası*" taslağını bilgi bakımından okuyucularımızın istifadesine sunmak istiyoruz.⁷²⁰

C-İSLAMİ DEVLETİN ANAYASA PRENSİPLERİ

"Modern fakat İslami bir devletin anayasası, bütün Müslüman mezhep saliklerinin ittifak edebilecekleri ne gibi prensiplere dayanmalıdır" konusunu görüşmek ve bu prensipleri tespit etmek için 21-24 Ocak 1951 tarihinde Karaçi'de Seyyid Süleyman Nedvi başkanlığında toplanan ve içlerinde Mevdudi'nin de bulunduğu 31 kişiden meydana gelen bir komisyon aşağıda özetleyeceğimiz maddeler üzerinde ittifak etmişlerdir.⁷²¹

Madde 1- Hem kanun vaz'ı, hem de yaratma bakımından gerçek hâkim Allah'tır.

Madde 2- Kanunlar Kur'an-ı Kerim ve sünnete dayanır; bu iki kaynağa aykırı hiçbir kanun konulamaz.

⁷¹⁸ Leone Caetani, a.g.e. III, 124-125.

⁷¹⁹ Leone Caetani, a.g.e. III, 156-157.

⁷²⁰ Bkz. Ömer Okumuş, "İslam Cumhuriyeti Anayasası", Er-Tu Matbaası, Kayıhan Yayınevi, İstanbul-1980, s. 1-85.

⁷²¹ Ebu'l A'la el-Mevdudi, Nazariyyetü'l-İslam ve Hedyuh..Dımaşk- 1964, s. 369-378.

Madde 3- Devlet, vatan, dil, soy gibi nazariyeler üzerinde değil, İslam'ın beşer hayatına getirdiği nizam üzerine dayanır.

Madde 4- Kitap ve sünnetin gösterdiği iyilikleri -yaşatmak- kötülükleri yok etmek; İslami esasları ihya ve ila eylemek; meşruluğu kabul edilen mezheplere göre din öğretiminin temini için gayret etmek.

Madde 5- Bütün dünya Müslümanlarının aralarında mevcut kardeşlik bağlarını kuvvetlendirmek, Müslüman ülkeler dâhilinde lisan, soy, yurt, sınıf gibi İslam birliğini bozan tefrika sebeplerini önlemek devletin vazifesidir. -155-

Madde 6- Devlet, sınıf ve din farkı gözetmeksizin, insan için zaruri olan yiyecek, giyecek, mesken, tedavi ve öğretim gibi hususları, bunları bizzat elde etmeğe -bir arıza sebebiyle- muktedir olamayanlar için temin etmeyi tekeffül eder.

Madde 7- Vatandaşlar, kendilerine İslam şeriatının bahşettiği can, mal, namus himayesi; fikir, vicdan, ibadet, seyahat, toplanma ve kazanma için teşebbüs hürriyeti, içtimai kuruluş ve müesseselerden faydalanma ve yükselmeye fırsat eşitliği gibi bütün haklardan, kanunun çizdiği sınırlar içerisinde, faydalanır.

Madde 8- Şeriat cevaz vermedikçe hiçbir kişinin elinden bu haklar alınamayacağı gibi savunma hakkı verilip mahkemede hüküm giymeyen hiçbir kimse de bir suç veya günahattan dolayı cezalandırılmaz.

Madde 9- Meşruluğu kabul edilen bütün mezheplerin sahipleri, kanunun çizdiği sınırlar içerisinde, mezhep hürriyetinden tam olarak faydalanırlar. Dolayısıyla çocuklarına kendi mezheplerinin esaslarını öğretme, fikir ve görüşlerini serbestçe telkin edebilecekleri gibi, ahval-i şahsiyetlerinde ancak kendi mezhep hükümleri ile hükümlenirler ve bu konularda kendi mezheplerinden olan bir hâkimin hükmetmesi daha uygun olur.

Madde 10- Devletin gayri Müslim vatandaşları, kanunun sınırları içinde, tam olarak din, ibadet, dini öğretim ve kültür hürriyetine sahiptirler. Yine ahval-i şahsiyetlerinde dini kanunu, örf ve merasimlerine göre hüküm giymek ve muamele görmeyi talep etmek hakkına sahiptirler.

Madde 11- Yurdun gayri Müslim vatandaşlarıyla yapılan bütün anlaşma ve bağlantılara riayet etmek devletin görevidir. Bu gibi kimseler (devletin İslam ülkesinde kalmalarını, geçici veya devamlı olarak izin verdiği gayri Müslimler) 7. maddede anılan bütün medeni haklardan faydalanırlar.

Madde 12- Devlet başkanının erkek, Müslüman, halkın veya temsilcilerinin; dindarlık, ehliyet ve sağlam aklına güvendiği bir kimse olması gerekir.

Madde 13- Devlet işlerini yürütmekten asıl sorumlu olan devlet başkanıdır; ancak yetkilerinden bir kısmını bir fert veya gruba vermesi (tefviz etmesi) mümkündür.

Madde 14- Devlet başkanı işleri tek başına yürütmeye kalkışarak istibdat yolunu tutamaz; devlet işleri şura usulüne göre yürütülür; bunun manası devlet başkanının devlet işleriyle alakalı tedbirleri almak ve vazifelerini yerine getirmek hususunda hükümet üyeleri ve halk temsilcileri ile istişareye başvurmasıdır.

Madde 15- Devlet başkanı anayasanın tümünü veya bir kısmını ilga edemez ve şurasız olarak tek başına (istibdat ile) idareyi ele alamaz.

Madde 16- Devlet başkanını seçme hakkına sahip olanlar, aynı zamanda oy çokluğu ile onu azletme imkânına da sahiptirler.

Madde 17- Devlet başkanı, medeni haklar bakımından diğer Müslümanlar gibidir; kanunun sulta ve hâkimiyeti dışında kalmaz.

Madde 18- Hükümet üyeleri, yardımcıları ve halk için tek kanun ve tek nizam vardır, bunlarla da umumi mahkemeler hükmeder ve infaz eder.

Madde 19- Bütün memleketlerde yargı yetkisi yönetim ve yürütmeden ayrıdır; böylece de bunları etkisi altına girmeden vazifesini yerine getirir.

Madde 20- Devletin ana prensiplerine aykırı olan, yıkıcılık ve anarşi doğuran fikir ve teorilerin yayınına izin verilemez.

Madde 21- Ülkenin vilayet ve eyaletleri devletin idari bölümleri (cüzleri) dir. Kabile, lisan veya soya dayalı üniteler olmayıp, merkezi hükümetin murakabe ve idaresi altında duruma göre kendilerine bazı idari yetkiler verilebilen fakat asla merkezden ayrılıp müstakil olmalarına izin verilmeyen idari mıntikalardan ibarettir.

Madde 22- Anayasanın hiçbir yeri Kitab ve Sünnete aykırı bir şekilde yorumlanamaz.⁷²²

D- VEDA HUTBESİNDE İNSAN HAKLARI

Buraya kadar Hz. Muhammed'in insan hakları konusunda sadece teorik olarak değil, tam tersine pratik olarak, bilfiil ortaya koyduğu iki ana mesele üzerinde durmuş bulunuyoruz. Şimdi ise O'nun bu konuda bizce üçüncü etkinliği olan Veda hutbesi üzerinde araştırma yapmak istiyoruz.

İnsan hakları konusunda Veda Hutbesi İslam hukukunun önemli kaynaklarından birisi sayılır. Batılıların dinlerini bırakıp bilhassa çağımızda insanlığın huzuruna demokrasi, insan hakları ve serbest piyasa ekonomisi gibi kavramlarla çıkması İslam âlimlerini araştırmaya sevk etmiş ve böylece onlar da buna karşı Hz. Peygamberin Veda hutbesini ileri sürmüşlerdir. Mesela Mustafa Cevat Akşit, İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları adlı eserinde Veda Hutbesi hakkında şöyle demektedir:⁷²³

"Hz. Muhammed (s.a.v.)'in. Veda Haccı Hutbesi, insan değerini, evrensel insan kardeşliğini, ırk, renk ve sınıf gibi mülahazalara dayanan bütün ayrımları kaldıracı bir kardeşliği savunan prensipler ihtiva etmektedir. Burada canların, malların mukaddes olduğu ilan edilmiştir. O (s.a.v.), insanlara hitaben: Hepiniz Âdem'in çocuklarıdır; Âdem ise topraktan vücut bulmuştur"⁷²⁴

Hz. Muhammed Veda hutbesinde getirdiği dinin adeta bir özetini vermiş gibiydi. Her mevzu Allah-insan-ve diğer varlıklar üçgeninde cereyan ediyordu. İnsanlar tarağın dişleri gibi eşit idiler.⁷²⁵ İnsanın kendi özüne, canına, malına, düşüncesine ve her şeyine dokunulmazlık getiriliyordu. Tek cümle ile bu hutbe insanların kaybetmiş oldukları haklarını yeniden ortaya koymuş oluyordu. Şimdi Veda Hutbesinin metnini verip onun içerdiği konuları açıklamaya çalışalım.

1- Veda Hutbesinin Metni

"Hamd ve şükür Allah'a mahsustur; biz O'na hamd eder, O'ndan yardım talep eder, affımızı O'ndan diler ve O'na yöneliriz. Nefislerimizin şerlerinden hareket ve fiillerimizin kötülüklerinden Allah'a sığınırız. Allah kimi doğru yola iletirse, o kimse için (artık) sapıklık yoktur; kimi sapıklığa sevk ederse (artık) o kimse için doğru yola sevk edecek yoktur. Allah'tan başka ilah olmadığına, O'nun tekliğine ve bir eşinin bulunmadığına şahadet ederim. Yine şahitlik yaparım ki, Muhammed O'nun kulu ve elçisidir.

Ey Allah'ın kullan! Sizlere Allah'tan korkup çekinmenizi tavsiye ve sizi O'na itaatta bulunmaya teşvik ederim. Bu suretle en iyi ve hayırlı olan bir şey ile (sözlerime) başlamak istiyorum:

⁷²²Hayreddin Karaman, M. İ. Hukuku. I, s. 72-74.

⁷²³Mustafa Cevat Akşit. a.g.e.. s. 5.

⁷²⁴Ebu Davud. Edeb, 120, No: 5116; Tirmizi, Menakıb, 75, No:3955, Tefsir-ul Kuran, 50, No:3270

⁷²⁵Bkz. Ahmed b. Hanbel, V, 411; Deylemi, el-Firdevs bi-Me'suri'l- Hitab, IV, 300 (Hadis No: 6882) Beyrut-1986.

Ey insanlar! Size açıkladığım (şeyleri) dinleyiniz! Zira bilmiyorum, bu yıldan sonra bulunduğum bu yerde belki de sizlerle tekrar buluşamayacağım.

Ey insanlar! Kanlarınız (hayatınız), mallarınız, haysiyet ve şerefleriniz, Rabbinizle buluşacağınız (güne) kadar, bu mahalde (Mekke), bu ayda (Zilhicce) bu günün kutsallığı gibi kutsal ve saygındır. Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım, sen şahid ol!

Emanet olarak eli altında bir şey bulunduran kişi, onu kendisine emanet etmiş olan kimseye iade etmelidir.

Bundan böyle Cahiliyet döneminde ödünçler üzerinden alınan faiz kaldırılmıştır; şu kadar var ki, (ödünç olarak verdiğiniz) sermayeleriniz sizindir; (bu suretle) ne zulmedecek ve ne de zulme uğrayacaksınız. Allah (bundan böyle) faizin kaldırılmasını hükmetmiştir. (Kaldıracağım) ilk faiz, amcam Abbas İbn Abdülmüttalib'in ribasıdır.⁷²⁶

Yine Cahiliyet devrinin kan davaları kaldırılmıştır; (Kaldıracağım) ilk kan davası (yeğenim) Amir İbn Rebia İbn el-Haris İbn Abdülmüttalib'in kan davasıdır.⁷²⁷

Cahiliyet devrinin (Mekke şehri ile ilgili) hükümet vazifeleri kaldırılmıştır. Kabe muhafızlığı (Sidane) ve Hacıların su işleri (Sikaye) vazifesi bundan müstesnadır.

"Kasten adam öldürme"nin cezası, kısas'tır. Taş ve sopa ile öldürme gibi, şüpheli kasıt hallerinde yüz deve (kan diyeti) dir. Daha fazla(sını isteyen kimse), Cahiliyet devri insanlarındandır. Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım, sen şahit ol!

Ey insanlar! Gerçekten şeytan, sizin bu ülkeniz üzerinde kendisine tapılmaktan ümidini kesmiş bulunuyor. Fakat o bunun dışındaki iş ve hareketlerinizden ehemmiyetsiz saydıklarınızda, kendisine tabi olunmaktan (kendi çıkarına) hoşnut olacaktır.

---

⁷²⁶ Serahsi, el-Mebcut adlı değerli eserinde Hz. Peygamberin yakın akrabası amcası olan Abbas'ın faizli muamelesini kaldırmakla işe başladığını bunu, hukukta yakın, uzak; akraba ya da yabancı diye bir şey olmayıp tam tersine şeriatin hükmünde herkesin eşit olduğunu insanlara göstermek için böyle yaptığını söyleyerek güzel bir açıklama getirmiştir. "Hz. Peygamber, Abbas'ın (r. a) faizini kaldırmakla işe başladığını haber vermiştir. Bunu, kendi işinin, kralların işi ve onların yolu olmadığını açıklamak için yapmıştır. İşte krallar verdikleri emirlere önce yabancılardan başlarlar. Hz. Peygamber ise kendi katında şeriatin hükmünde yakın uzak her kesin eşit olduğunu insanlara bildirmek için önce amcasından başlamıştır. Bkz. Mebcut, X, 28.

⁷²⁷ Kendisinin evvelce bir oğlu öldürülmüştü.

Ey insanlar! "Nesi usulünü (yani Eşhur'ul-Hurum'dan olan mukaddes aylara bunun dışından bir ay ilavesi usulünü) tatbik etmek küfürde aşırı gitmektir; kâfirler bununla sapıtmışlardır. Onlar bu bir aylık (zamanı) bir sene kutsiyet siz (yani Eşhur'ul-Hurum dışı, alelade bir ay) diğer bir senede haram (yani eşhur'ul-huruma dâhil, mukaddes bir ay) sayarlar; gayeleri, Allah'ın Eşhur'ul-Hurum'dan saydığı (ayların) birbiri arkasına akışını zahiren muhafaza etmek ve Allah'ın Eşhur'ul-Hurum dışı saydığı ayları bunun içinde (yani mukaddes) gibi göstermektir."⁷²⁸ Bu suretle onlar, Allah'ın helal ettiği şeyi haram hale getirmiş oluyorlar. Şimdi zaman (yani takvim), Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı gündeki durumuna rücu etmiş bulunuyor. (Yani nesi tatbik edilen sene ile nesisiz aylar birbiri üzerine çakışmış, diğer bir ifade ile kameri takvim hiçbir nesi amelîyesine ihtiyaç göstermeksizin o yıl tam güneş takvimindeki aylar üzerine intibak edip oturmuştu). "Gerçekte Allah indinde yeri ve gökleri yarattığı günde takdir ettiğine göre ayların sayısı on ikidir. Bunlardan dördü Eşhur'ul-Hurum (yani haram, mukaddes aylardır)'dur."⁷²⁹, bu (dördün) üçü birbiri arkasına gelir: Zi'lkade, Zi'lhicce ve Muharrem; ayrı ve tek olan öteki ise Mudar kabilesinin Receb ayıdır ki, bu, Cemaziye'l-Ahir ile Şa'ban ayı arasında bulunur. Dikkat edin! Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım, sen şahit ol!

Ey insanlar! Zevcelerinizin sizin üzerinizde hakları olduğu gibi, sizin de onlar üzerinde haklarınız vardır: Sizin onlar üzerindeki hakkınız, sizden başka bir erkeğe döşeginizi çiğnetmemeleri ve sizin hoşlanmadığınız her hangi bir kimseyi, izninizle olması müstesna, evlerinize sokmamalarıdır. Onların çirkin fiil ve hareketlerde bulunmalarına izin vermeyin; şayet onlar böyle bir şey yapacak olurlarsa, artık Allah gerçekten size, onları azarlayıp takdir etmenize ve döşeklerinizi ayırmanıza ve pek ağır olmamak üzere onları dövmenize müsaade etmiştir. Onlar bu fiil ve hareketlerden vazgeçer de size itaat edecek olurlarsa, her kes tarafından makul ve iyi bilinen ölçüler dâhilinde onların yiyecekleri ve giyecekleri sizin üzerinizde bir mükellefiyettir. Kadınlara en iyi bir tarzda davranıp muamelede bulununuz; çünkü onlar size sığınmış, himaye ve muhafazanız altına girmiş kimseler (a'van)dir; kendi kendileri için hiç bir (yeterliğe) sahip değildirler ve sizler onları Allah'ın bir emaneti olarak (yanınıza) almış bulunuyorsunuz. Onlara "Allah'ın adıyla" helalinden yaklaşın. Kadınlar hususunda Allah'tan korkup çekinin ve onlara karşı en iyi bir tarzda davranıp⁵ muamele edin! Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım sen şahit ol!

Ey insanlar! Müminler kardeşler. Bir kimse için kardeşinin malını (yemek) onun tam rızasını elde etmedikçe helal olmaz. Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım! sen şahit ol!

Benden sonra küfre sapıp birbirinizi boğazlar hale gelmeyin. Gerçekte ben size öyle bir şey bırakıyorum ki, siz ona sıkı sarılır da sebat ederseniz dalalet ve sapıklığa düşmezsiniz; bu Allah'ın kitabı ve O'nun Nebisi'nin sünnetidir. Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım sen şahit ol!

Ey insanlar! Rabbiniz bir, ceddiniz bir'dir. Hepiniz Âdem'den türemiş bulunuyorsunuz Âdem ise topraktan (yaratılmıştır). Allah indinde en makbul olanınız, O'dan korkup çekineninizdir. Bir Arabın Arap olmayan üzerinde bir üstünlüğü yoktur; (varsa) bu, takva yönündendir. Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? Ey Allah'ım sen şahit ol!

(Kendisini dinleyen müminlerin "Evet" demeleri üzerine o da şöyle devam etti):

Burada bulunanlar bulunmayanlara (bu sözlerimi) bildirsinler!

Ey insanlar! Allah muhakkak ki, her varisin mirastan olan hissesini tayin ve tespit etmiştir. O halde bir vasiyet, her hangi bir varis lehine olmak üzere (diğer varislerin mah fuz hisse hudutlarını) aşamaz. (Mirasçılardan başkası için yapılan) bir vasiyet, miras olarak kalan mallar toplamının üçte birinden fazla olamaz. Çocuk döşeğe (acaba anne mi kastediliyor?) aittir. Zina edenin (cezası) recimdir. Babasından başka bir kimseye mensubiyet iddiasında bulunan yahut (kendisini himaye altına almış olan) efendisinden başkasını efendi edinenin üzerine Allah'ın, meleklerin ve bütün

⁷²⁸ Bkz. Tevbe 9/ 37

⁷²⁹ Bkz. Tevbe 9/36.

insanların laneti olsun! Böyle bir kimsenin ne nafile ibadetleri (yani sarf) ve ne de farz ibadetleri (yani adi) kabul olunacaktır. Vesselamü aleyküm!⁷³⁰

Hz. Peygamber bu tarihi hitabesini Medine'de iken ilk ve son hacı olan⁷³¹ Veda Hacı'nda (Ayrılık Hacı) yapmıştı. Bu hutbe hadis kitaplarında parça parça nakledilmektedir.⁷³² Ayrıca tarih kitaplarında da mevcuttur. İbn Hişam gibi tarihçiler hutbenin çeşitli hadis kitaplarından derlenip bir araya getirilmiş şekli olan bütününü vermektedir.⁷³³

2- Veda Hutbesinin Hukuki Tahlili

İslam'ın siyaset teori ve pratiği hakkında uzman olan Harun Han Şirvani, "*Arafat Hutbesi*" başlığı altında Hz. Peygamber'in "*Veda Hutbesi*"ni şöyle değerlendiriyor:

Hz. Muhammed bu hitabesinde bir takım sosyal reformlar telkin etmiştir. Fakirin zengin tarafından her türlü istismarı yasak edildi. Borç alınan paraya eklenen faiz kaldırıldı. Müslümanlara, hayat arkadaşları ve yardımcıları oldukları için hanımlarına iyi muamele etmeleri emredildi. İrk ve memleket farkları tamamen kaldırıldı. "Arabın, Arap olmayan üzerine; Arap olmayanın da Arap üzerine hiçbir üstünlüğü yoktur." Çünkü bütün insanlık aslında tek bir ırka mensuptur.⁷³⁴

Şirvani, Mevlana Şibli'nin eserinde⁷³⁵ Hz. Peygamberin Veda hutbesinin güzel bir açıklaması bulunduğunu ifade ederek şöyle söylemektedir: "Tarihi "Veda Hacı" münasebetiyle Peygamber (s.a.v.) Efendimizin irat buyurduğu hutbe beşeriyet tarihinin en büyük nutuklarından biridir. Bu hutbe hadis kitaplarının hepsinde mevcuttur. Hutbenin içeriği ait oldukları bölümlere göre hadis kitaplarının çeşitli fasıllarına dağılmış bulunmaktadır. Bununla beraber "siyer" üzerine kaleme alınmış kitaplarda bu nutuk toplu halde yazılmış bulunmaktadır. Şibli'nin Siretü'n Nebi'sinde II. cildinde Haccü'l-Veda bahsinde güzel bir izahı vardır.

Bu hutbede diğer konular arasında şu hususlar da emredilmiş bulunmaktadır:

- 1-Herkesin can, mal ve namusu tecavüzden korunmuştur.
- 2-Kimsenin kimseye zarar vermeye hakkı yoktur.
- 3-Bütün Müslümanlar kardeşler.
- 4-Faiz yasaktır.
- 5-Kan davaları ve adaleti şahsen yerine getirmek yasaktır.
- 6-Kadınlar, erkeklerin hayat arkadaşlarıdır, buna göre onlara iyi muamele edilecektir. Onların da tıpkı erkekler gibi mal ve mülke şahsen tasarruf hakları olacaktır.
- 7-İnsanlar ırk ve renk farkı gözetilmeksizin birbirlerine eşittirler.
- 8-Kölelere, efendilerinin aile fertlerinden birisiymiş gibi muamele edilecektir.
- 9-Servetin bir elde birikmemesi için bütün varislere hisselerine isabet eden meşru hakları verilecektir.
- 10-Bütün borçlar iade edilecek ve ariyet olarak ne alınmış ise iade edilecektir.
- 11-Kur'an Hz. Peygamber tarafından bırakılan en büyük mirastır.
- 12-Zina ve aile hayatına zarar verebilecek her şey yasaktır.

⁷³⁰Bkz. Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I, 273-276.

⁷³¹Hiz. Peygamber Mekke'de iken kaç defa haccettiği bilinmemektedir. Ancak Medine'ye gittikten sonra bir hac yaptığı kesindir. Mevlana Şibli'nin bu konudaki ifadesi aynen şöyledir: "Resul-i Ekrem'in, Medine'de bulunduğu zaman bir kere haccettiği üzerinde ittifaka varılmıştır." Bkz. Mevlana Şibli, a.g.e. II, 45.

⁷³²Bkz. Tirmizi, Zekât, 34, No: 670; Büyu', 39, No: 1265; Vesaya, 5, No: 2120; İbn Mace, Vesava, 6, No: 2712-2714; Ahmed b. Hanbel, V, 267.

⁷³³İbn Hişam, a.g.e. IV, 250-253; Ayrıca bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I, 542-544; krş. Mevlana Şibli, a.g.e. I, 506- 515.

⁷³⁴Harun Han Şirvani, s. 170; Krş. Hayreddin Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku, I, 43,44.

⁷³⁵Bkz. Mevlana Şibli, Asr-ı Saadet, I, 506-515.

Şirvani eserinde Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi ile Hz. İsa'nın Dağ Vaazı'nı bir nevi mukayese ederek şöyle diyor: "Arafat dağında söylenen ve pratik fikirlerle dolu olan bu hutbe cemiyete bir ruh aşılamaı tasım eder ve Matta İncil'inin V: IX fasıllarında Hz. İsa'ya affolunan ve bir dağ üzerinde söylenmiş olan hutbe ile tezat teşkil eder. O fasıllarda görülür ki, Hz. İsa'nın hutbeleri -içlerinden bazıları tatbik alanına zorlukla konulabilecek- ideale bağı pek basit sözleri ihtiva eder."⁷³⁶

Biz de Hz. İsa'nın "*Dağ Vaazı*" diye isimlendirilen⁷³⁷ bu konuşmalarından bir kısmını, burada okuyucularımızın bilgilerine sunmak suretiyle onların karşılaştırma sonucu varacakları karara yardımcı olmak istedik:

"Ve İsa kalabalıkları görüp, dağa çıktı ve oturunca, şakirtleri yanına geldiler ve ağızını açıp onlara öğreterek dedi:

Ne mutlu ruhta fakir olanlara; çünkü göklerin mele- kutu onlarıdır. Ne mutlu yaslı olanlara; çünkü onlar teselli edilecekler. Ne mutlu halim olanlara; çünkü onlar yeri miras alacaklar. Ne mutlu salaha acıkıp susayanlara; çünkü onlar doyurulacaklar. Ne mutlu merhametli olanlara; çünkü onlara merhamet edilecek. Ne mutlu yüreği temiz olanlara; çünkü onlar Allah'ı görecekler. Ne mutlu sulh edicilere; çünkü onlar Allah oğulları çağrılacaklar. Ne mutlu salah uğrunda eza çekmiş olanlara; çünkü göklerin melekûtu onlarıdır.⁷³⁸...Sanmayın ki, ben şeriatı yahut peygamberleri yıkağa geldim; ben yıkağa değil, fakat tamam etmeğe geldim."⁷³⁹

Hz. Muhammed'in Müslümanlar Ensar ve Muhacir kardeşliği ile birleştirmesi, Medine'de yaşayan tüm insanları da Medine sözleşmesi ile bir araya getirmesi, insan hakları bakımından, çok büyük değere sahip bir uygulamadır. Hayreddin Karaman bu konuda şunları söylemektedir:

Resulüllah (s.a.) Arabistan'ı, bu memleket tarihinde işitilmemiş bir şey olarak, bir hâkimiyet, bir kanun altında birleştirmişti. Bu siyasi mucize, 632 yılı Mart'ının yedinci günü Veda Hutbesi'nde hazır bulunan on binlerce insanın tam bir düşünce ve hareket birliğiyle realite olmuştu.

Hz. Peygamber'in verdiği bu hutbede fakirin zengin tarafından istismar edilmesi yasaklandı. Faiz kaldırıldı; kadınlara iyi muamele emredildi, ırk ve memleket farkları tamamen kaldırıldı; "Ne Arabın Arap olmayana, ne de başka milletlerin Arap üzerine bir üstünlüğü vardır." O zamanlarda kölelik, toplumda ekonomik bir zaruret konusu iken köleliğin kaldırılmasından bahsetmek mümkün olamazdı. Bununla beraber köleyi aile efradından birisi gibi tutmak, yeme ve giymede kendilerine eşit kılmak koruyucularına emredildi.

Hz. Muhammed tüm hayatı boyunca hukuk ve hükümlerde insanların nasıl eşit olduğunu ve olacağını çeşitli hadise ve olaylarla ümmetine anlatıp öğretti. Bu olayların hiç şüphesiz en sonu Veda' Hutbesi idi.⁷⁴⁰

Bu mesaj o gün orada hazır bulunan insan kütlelerine mahsus değildi; bilakis bütün dünyaya duyurulacak açık bir davetti. Büyük Lider, orada bulunanlardan ilan ettiği prensipleri kabul ve tebliğ edeceklerine dair söz aldı ve üç ay sonra da irtihal buyurdu.⁷⁴¹

3- Veda Hutbesinin Tarihi Değeri

Veda Hutbesinin hukuk açısından insan haklarına getirdiği değerler açıktın Dini, ilmi, içtimai, idari, siyasi ve ailevi bir takım hak ve vazifeler getirmiştir. Bu hitabenin sosyolojik tarih açısından da

⁷³⁶Bkz. Harun Han Şirvani, a.g.e., s. 171, dn. 1.

⁷³⁷Bkz. Muhammed Aziz Lahbabi, a.g.e., s. 72; Hüseyin Hatemi, İnsan Hakları Sempozyumu, s. 26.

⁷³⁸Kitabı Mukaddes Matta 5/1-10.

⁷³⁹Matta 5/17.

⁷⁴⁰Abdülaziz Çavuş, a.g.e., s. 35.

⁷⁴¹Hayreddin Karaman, M. İ. Hukuku, I, 44.

önemi inkâr edilemez. Hz. Peygamber bu hutbesinde cahiliyet döneminin bütün adet ve geleneklerini yıkmış, her biri bir devrim niteliğinde olan hak ve vazifelerle ilgili hükmünü bildirmiştir.⁷⁴²

Resulüllah bu hutbesini bütün toplananların iştirip dinleyebilmesi için gerekli tedbirleri almış ve yer yer diktiği, bir nevi hoparlör mahiyetindeki münadiler vasıtasıyla söylediği her cümle yüksek sesle kalabalıklar arasında tekrarlanmıştır. İrad edilen bu hutbe-nutuk'un Hamidullah'a göre hiçbir politik vasfı bulunmamaktadır. Dikkatimizi daha da fazlasıyla çeken husus, kendisinin yakın bir gelecekte vefat edeceğine dair açık beyanına rağmen, Hz. Muhammed'in siyasi iktidara kimin getirileceği konusunda hiçbir şey söylememiş olmasıdır. O sadece Kur'an'da yazılı olan kaide ve kurallarla, bir de kendi tatbikat ve sünnetinde bulunan prensiplerin hiç terk edilmeden takip edilip yaşanmasını söylemekle iktifa etmiştir.

Bu hutbe Arafat düzlüğünde 9 Zilhicce cuma günü irad edilmiş ve aynı gün vahyedilen bir Kur'an ayetinde ise, gerçekte Muhammed (s.a.v.)'in "*ilahi tebliğ vazifesinin*" artık tamamlanıp bir sonuca ulaştığı Allah tarafından açıklanmıştır:

"Bugün artık ben, sizin (ruhi-manevi alanda olduğu kadar, dünyevi-maddi alanda da kaide ve prensipler taşıyan) dininizi geliştirip bir olgunluğa erdirdim; yine ben, nimetimi üzerinizde tamamladım. Ve ancak ve ancak (Allah'ın dilek ve iradesine teslim olup boyun kırmaktan ibaret olan) İslam'ın sizin dininiz (yani takip edeceğiniz hareket ve davranış kaideleriniz) olmasına rıza gösteririm."⁷⁴³

Müslümanlar her yıl bu günü, Büyük Bayram (el-İdü'l-Kebir) halinde dünyanın her yerinde tes'id edip kutlarlar. Daha doğrusu, bu günün ertesi günü; zira bu ayın 10. günü Mina'da ihramdan çıkılır ve kurban kesilerek bunun eti arkadaşlar arasında yenir veya fakir olan hacılara verilir. O yıl yüz binlerce hacının buraya geleceği düşüncesiyle Resulüllah beraberinde, özellikle hacılar arasında bulunabilecek fakirlere eti dağıtılmak üzere yüzlerce kurbanlık deve getirtmişti. (Bir deve günde yüz kadar insanın gıdası için yeterlidir). Anlaşıldığına göre Hz. Peygamber, o sırada resmi bir görev sebebiyle Yemen'de bulunan Hz. Ali'den, olabildiğince çok sayıda deveyi gelirken beraberinde getirmesi ve hac günlerine yetiştirilmesini istemişti. Kaynakların verdiği bilgiye göre, o zaman Rasulüllah'ın eli altında yüz kadar deve bulunuyordu ve bunlardan 63 deveyi bizzat kendi elleriyle boğazlayıp kurban etti. Geri kalanları ile meşgul olması için Hz. Ali'yi görevlendirdi. Yine kaynakların verdiği bilgiye göre, Hz. Peygamber aynı gün 63 köleyi azad etmiş bulunuyordu. Kaynaklarda bu "Ömrünün her bir yılı için bir deve ve bir köle" olarak geçmektedir.⁷⁴⁴

Daha önce de söylediğimiz gibi, Hz. Peygamber'in Veda hutbesi hadis kitaplarında parça parça rivayet edilmektedir. Arafat düzlüğünde Hz. Muhammed'i dinleyen sahabiler kendi hafızalarında tutabildikleri kadarını rivayet etmişlerdir. Mesela Buhari'de "Ey insanlar!.." diye başlayan ve böylece dünyadaki bütün insanlara hitabetmiş olan bu hutbede can, mal, ırz ve namusun haram olduğunu yani bunların dokunulmaz olduğunu beyan ettikten sonra Hz. Peygamber'in "Benden sonra birbirinizin boynuna vurarak kafirlere dönmeyiniz." dediği açıklanmaktadır.⁷⁴⁵ Bundan başka Müslim,⁷⁴⁶ Ebu Davud,⁷⁴⁷ Tirmizi,⁷⁴⁸ İbn Mace,⁷⁴⁹ Nesei,⁷⁵⁰ ve Ahmed b. Hanbel⁷⁵¹ gibi şahısların

⁷⁴² Kamil Miras, Tecrid-i Sarih, IV, 412.

⁷⁴³ Maide 5/3.

⁷⁴⁴ Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi, I. 276-277

⁷⁴⁵ Buhari. Hacc, 133, No: 212.

⁷⁴⁶ Bkz. Müslim, Hacc. 19, No: 147.

⁷⁴⁷ Ebu Davud, Menasik, 23, No: 1779; *İ I*, No: 1952-1955.

⁷⁴⁸ Tirmizi, Zekât, 34, No: 670; Büyü', 39, No: 1265; Vesaya, 5. No: 2120,

⁷⁴⁹ İbn Mace, Vesaya, 6, No: 2712-2714

⁷⁵⁰ Bkz, Nesei, Hacc, 16

⁷⁵¹ Bkz. Ahmed b. Hanbel. V, 267

eserlerinde hem Allah Resulü 'nün haccı hem de söylediği Veda Hutbesi hakkında bilgiler verilmektedir.

Süleyman Nedvi, Veda Hutbesini tarihi olarak şöyle değerlendirmektedir: Bu hutbenin hangi gün verildiğine dair ihtilaf vardır. Hz. Cabir ile Hz. İbn Abbas, hutbenin Zilhiccenin dokuzuncu günü verildiğini söyledikleri halde, Hz. Ebu Bekir ile diğer bir rivayeti nakleden İbn Abbas hutbenin 10 Zilhicce günü verildiğini söylerler. Diğer rivayetlere göre hutbe, kurban gününü takip eden Teşrik günlerinde verilmiştir. İbn İshak bu hutbeyi geniş bir şekilde kaydeder. Yukarıda geçtiği üzere İbn Hişam bile ondan nakletmiştir. İbn Mace, Tirmizi ve Ahmed b. Hanbel, hutbenin bazı kısımlarını kaydetmekle birlikte bu parçaları hangi hutbeden aldıklarını söylememektedirler. Altı hadis kitabı ile Müsnedlerin hepsini okuduktan sonra Resul-ü Ekrem'in bu hacc esnasında üç hutbe verdiğini, bunlardan birincisini Zilhicce'nin dokuzunda, ikincisini onunda, üçüncüsünü de on birinde, ya da on ikisinde verdiğini anlıyoruz. Bu hutbeler arasında ortak noktalar vardır. İhtimal ki, bu ortak noktaların bulunmasının sebebi, dinleyicilerin pek çok olması yüzünden önemli noktaların tekrar edilmesine ihtiyaç duyulmasıdır.⁷⁵²

Ömer Rıza Doğrul Veda Hutbesi'nin tarihi değeri hakkında şunları söyler: Peygamber'in Arafat'ta devesinin sırtında söylediği nutuk, büyük bir tarihi hadisedir.

Bu hitabenin irat olduğu gün İslamiyet, bütün kudret ve ihtişamıyla, dünyaya hitap ediyor, cahiliyet döneminin bütün hurafelerini ilga ederek bütün karanlıklarıyla ve sapıklıklarıyla geçmiş ve kapanmış olduğunu biliyordu. Onun için Hz. Peygamber, her şeyden evvel: "Cahiliyete ait her şeyi kaldırıyorum,"⁷⁵³ dedi.

İnsanlığın ilerlemesine karşı duran engellerin en yamanlarından biri, içtimai heyetin, birbirinden ayrı, birbirinden farklı sınıflara ayrılmasıdır. Aşağı yukarı her din, her millet ve her memleket bunu kabul etmiştir. Padişahlar, Allah'ın gölgesi bilinir ve bu gölgeye sığınanlar çeşit çeşit sınıflara ayrılırdı. Din uluları, yanılmaz sayılırlardı ve bir kimse onlarla din meselelerini konuşamaz ve münakaşa edemezdi. Asilzadeler ayrı bir sınıf teşkil ederler ve kendilerini halktan üstün tutarlardı. Efendiler kendilerini kölelerinin mukadderatına hâkim sayarlar ve bu yüzden köleler, efendilerinin seviyelerine varamazlardı.

Fakat bu mübarek gün bütün bu farklar, bütün bu ayrılıklar ve üstünlükler kaldırıldı; bütün engeller bertaraf edildi. Çünkü Peygamber; "Bir Arabın, Arap olmayana hiç bir rüçhaniyeti yoktur. Çünkü bütün insanlar, Âdemoğullarıdır, Âdem ise topraktır."⁷⁵⁴ dedi ve "Her Müslüman, her Müslümanın kardeşidir. Bütün Müslümanlar bir uhuvvet teşkil ederler,⁷⁵⁵ kölelere gelince, onlara yediğinizden ye- dirin ve giydiğinizden giydirin,"⁷⁵⁶ dedi.

Araplar arasında yayılan bir adet kan gütmektir. Bir aile veya kabileye mensup bir adam öldürülürse, öldürülen adamın aile veya kabilesi asırlar geçse bile intikam almayı mukaddes bir vazife sayardı. Hatta bu kan davası yüzünden iç savaşlar çıkmış, memleketler çökmüş ve can-mal güvenliği ortadan kalkmıştır. İşte Resulüllah, bu tarihi günde Arapların övündükleri bir âdeti kaldırmış ve bütün Araplara örnek olmak üzere kendi yakınlarının kan davasında vazgeçtiğini açıklamıştır. "Cahiliyet devrine ait bütün kan davaları kaldırılmıştır. Kaldırılan ilk kan davası da Abdülmüttalib'in torunu Haris Rabia'nın (yani Peygamber'in amcaoğlunun) kan davasıdır," dedi.⁷⁵⁷

Bütün Arabistan'da faiz yemek adetti; bu gelenek o kadar yaygındı ki, zenginlerin bu para ağma düşmeyen bir fakir kalmamıştı. Bu yüzden fakirler zenginlerin köleleri olmuşlardı. Hz. Peygamber bütün ağları çözdü, zincirleri kırdı ve insanları kölelikten kurtardı. Onun için "Cahiliyet

⁷⁵² Mevlana Şibli, a.g.e. I, 507 dip not, no: 10

⁷⁵³ Bkz. Müslim, Hacc, 19, No: 147.

⁷⁵⁴ Ebu Davud, Edeb, 120; Tirmizi. Menakıb, 75.

⁷⁵⁵ Tecrid-i Sarih, X, 398.

⁷⁵⁶ Bkz. Mevlana Şibli, Asr-ı Saadet, I, 508.

⁷⁵⁷ Müslim, Hacc, 19, No: 147; Ebu Davud, Menasik. 56; İbn Mace Menasik, 84; Ahmed b. Hanbel, V, 73.

faizini kaldırıyorum; kaldırdığım ilk faiz, Abdülmüttalib oğlu Abbas'ın (yani kendi amcasının) ribasıdır." dedi.⁷⁵⁸

Bu güne kadar kadınlar erkeklerin malı sayılır, mal gibi bir erkekte ötekisine devredilir ve hatta kumar oyunlarında para ya da fiş gibi ileri sürülürdü. Kadını bu durumundan kurtaran Hz. Peygamber, "Kadınlar hakkında Allah'tan korkunuz. Sizin kadınlarınız üzerinde haklarınız var onların da sizin üzerinizde hakları vardır." dedi.

Arabistan'da insanların canına ve malına zerre kadar önem verilmezdi. İnsanlar zevk ve keyif için, bir hırs tatmini için öldürülür; mallar da fırsat düştükçe yağma edilirdi. Peygamber bu mukaddes günde canın ve malın kutsal, dokunulmaz ve korunmuş olduğunu ilan etti ve şu sözleri söyledi: "Sizin kanlarınız, mallarınız; Allah'a kavuşacağınız ana kadar, bugün nasıl mukaddes bir gün ise, bu ay nasıl mukaddes bir aysa ve bu şehir nasıl mukaddes bir şehirse, öylece mukaddestir ve kutsaldır."⁷⁵⁹

Veda Hutbesi, insan haklarını 632 yılında tüm dünyaya böylece ilan etmişken, bugün batılılar insan haklarının 1215 yılında İngilizlerin kendileri için kabul ettiği Magna Karta Fermanı ile başladığını iddia ediyorlar. Hz. Peygamber'in bu mesajının evrensel olduğunu kabul etmeseler bile burada kabul etmek mecburiyetinde kaldıkları bir gerçek vardır. Hz. Muhammed'in Müslümanlara tanıdığı hak ve hürriyetleri, İngiliz kralı halkına ancak 583 yıl geçtikten sonra tanıyabilmiştir.⁷⁶⁰

Veda Hutbesi o gün, geleceğin hukuk, siyaset ve idare dünyasına çok yönlü etki yapmış olan bir vesikadır. Bilhassa Müslümanlar, hayatlarında Hz. Peygamberi kendilerine örnek kabul ettiklerinden her alanda O'nun izleri görünür. Hukuki, iktisadi ve siyasi alanlarda bunun örneklerini bulmak mümkündür. Eğer dikkatlice bakılırsa, Hz. Ali'nin halife iken, Mısır valisi Malik b. el-Haris el-Eşter'e yazıp gönderdiği siyasi protokol-emirname, Hz. Peygamber'in Veda Haccı'nda söylediği *hitabeden* ilham alınarak hazırlanmış olduğu kolayca anlaşılır.⁷⁶¹

E- İSLAM HUKUKUNDA İNSAN HAKLARI

İnsan hakları konusunu son olarak İslam hukuku açısından da inceleyerek bu mevzuda bir neticeye varmak istiyoruz. İslam hukukçuları hukuka ehil olması bakımından insanı sahip olduğu özellikler açısından, bilhassa akıl yönüyle ele alıp incelemişlerdir.⁷⁶² İnsanın hayvan, bitki ve cansız varlıklar arasında müstesna bir yere sahip olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. O bakımdan insan üzerinde biraz durmak yararlı olacaktır.

1- İslam'da İnsan Anlayışı

Kur'an-ı Kerim'de "Biz, seni (Habibim) âlemlere (başka bir şey için değil) ancak rahmet için gönderdik."⁷⁶³ buyrulur, Peygamber'in geliş sebebi açıklanmaktadır. Buna göre peygamberlik,

⁷⁵⁸ Müslim Hacc, 19, No: 147; Ebu Davud, Menasik, 56; İbn Mace, Menasik, 84; Ahmed b. Hanbel, V, 73.

⁷⁵⁹ Buhari Hacc, 133; Müslim, Hacc, 19, No: 147; Mehmet Hüseyin Heykel, Hazreti Muhammed Mustafa, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul-1948, s. 436-438.

⁷⁶⁰ Bkz. Ahmet Akgündüz, a.g.e., s. 7.

⁷⁶¹ Ahmet Gürkan, a.g.e., s. 258.

⁷⁶² Bkz. Molla Hüseyin, Mir 'at, 317-318; Muhammed Ebu Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, 319-351.

⁷⁶³ Enbiya 21/107.

insanların iyiliği, kurtuluşu ve mutluluğu için bir sebep teşkil etmektedir.⁷⁶⁴ İslam ideali, insan idealidir. İslam'da esas olan insandır. İslam'ın gayesi, akıl sahibi düşünen insanı yüceltmektir.⁷⁶⁵

İslam inancına göre insan; akli, bedeni, ahlaki ve ruhani en mükemmel meleke ve yeteneklerle donatılmış bir varlıktır. İnsan, maddi ve manevi her çeşit yükselmeye müsait bir şekilde, günahsız, tertemiz olarak doğar. Zahiren ve batınen varlıkların en güzelidir.⁷⁶⁶ Kur'an-ı Kerim'de "Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık."⁷⁶⁷ buyrulmaktadır.

Bu sebeple insana saygı ve bireylere hizmet temel felsefe ve irade olarak kabul edilmelidir. Çünkü insan yeryüzünde Allah'ın bir memuru, görevlisi ve halifesidir. Onun bu özelliği Kur'an-ı Kerim'de "Hani Rabbin meleklere: 'Muhakkak ben yeryüzünde (benim emirlerimi tebliğ ve infaza memur) bir halife (bir insan, Âdem) yaratacağım demişti'"⁷⁶⁸

İslam hukukuna göre her insan Allah'ın kuludur. Bir tek kişi dışarıda kalmamak şartıyla bütün insanlar tabii haklara sahiptirler. Yalnız bu haklar onun insan olması bakımından, doğuştan sahip olduğu haklardır. Daha sonra da geleceği üzere bunlar dini, ilmi, içtimai(idari siyasi), iktisadi ve ailevi haklar olmak üzere beş kısma ayrılan, insanın en tabii haklarıdır.⁷⁶⁹ Bütün insanlar, bir ailenin üyeleri gibidirler. Asalet doğuştan değil, ahlaki fazilet, hak ve vazifeye bağlılıkla meydana gelir. Hangi ırka, hangi sınıfa, hangi mesleğe ve hangi rütbeye sahip olursa olsun, bütün insanlar eşit haklara sahiptirler. Böylece her bir fert de diğerlerine aynı ailenin üyeleri gözüyle bakacak ve öyle muamele edecektir. Hiçbir fert, mensup olduğu sınıf, meslek, ırk veya cinsiyet dolayısıyla tabii haklarının hiç birinden mahrum edilemez.⁷⁷⁰ Fethi Rıdvan'ın dediği gibi, İslam hukukunda beyazla siyah, Arap'la acem, erkekle kadın, hür ile köle, Müslüman ile ehl-i kitap arasında hiçbir fark yoktur.⁷⁷¹

İslam hukukunda bütün insanlar adalet karşısında eşittirler. Harpçi olmadıktan sonra, bir Müslümanın gayri Müslim'den farkı yoktur. Birçok İslam hukukçusu, özellikle İmam Azam'a göre bir Müslümanın bir zimmîyi (gayri Müslim vatandaşı) öldürmesi, bir Müslümanın bir Müslüman'ı öldürmesinden daha ağır bir suç teşkil eder.⁷⁷² Kasani, Müslüman ile gayri Müslim vatandaşların hukuken eşit olduklarını bildiren şu hadisi zikretmektedir: "Azınlıklar eğer zimmet- vatandaşlık akdini kabul ederlerse, kendilerine şunu bildir: Müslümanların lehine ve aleyhine (hak ve vazife) olan her şey zimmîler için de söz konusudur."⁷⁷³

Sonuç olarak insan, mümin olsun olmasın, Allah'ın kulu ve güzel bir emanetidir. Bu sebepten ötürü haysiyet sahibi olup hürmet edilmeye layıktır. İnsanlar arasında, insan olma bakımından her hangi bir fark görmemek, onları eşit hak ve vazifelere, kıymet ve değerlere sahip varlıklar olarak kabul etmek, işte İslam ve İslam hukukunun insan hakkı ve hukuku anlayışı budur, diyebiliriz.⁷⁷⁴

2- İslam Hukukunda Hak Anlayışı

İslam hukukçuları insan haklarını birçok yönleriyle ele alıp incelemişlerdir. Bu hususta tamamen orijinal ve yepyeni terim, tarif ve tasnifler getirmişlerdir. Tabii bu konuda dayandıkları

⁷⁶⁴ Bkz. Abdullah b. Ömer el-Beyzavi, Envaru't-Tenzil ve Esraru't- Te'vil, el-Mektebetü'l-İslamiyye, Muhammed Özdemir, Diyar bakır-Türkiye (Müesseset'ü Şa'ban, Beyrut, T.Y.), IV, 48; E. Muhammed Hamdi Yazır, a.g.e. IV, 3375.

⁷⁶⁵ M. Cevat Akşit, a.g.e., s. 2; Nureddin Topçu, İslam ve İnsan, İstanbul-1969, s. 31.

⁷⁶⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi el-Cami' Li Ahkami'l-Kur'an, Mısır-Kahire-1967, XX, 114.

⁷⁶⁷ Tin 95/4.

⁷⁶⁸ Bakara 2/ 30; bkz. En'am 6/165.

⁷⁶⁹ Krş. Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 555; M. Cevat Akşit, a.g.e., s. 4.

⁷⁷⁰ M.Cevat Akşit, a.g.e., s. 4.

⁷⁷¹ Fethi Rıdvan, Min Felsefeti't-Teş'rii'l-İslami, Daru'l-Kütübi'l-Arabi, Kahire-1969, s. 56.

⁷⁷² Bkz. Kasani. a.g.e. VII, 237; Cevat Akşit, a.g.e., s. 5.

⁷⁷³ Kasani, a.g.e. VII. 100.

⁷⁷⁴ Mustafa Cevat Akşit, a.g. e. S, 5

kaynak, Kur'an ve Sünnetten ibarettir. İnsanların hukuken eşit olup aralarında bir ayrıcalığın bulunmadığını ayetten⁷⁷⁵ anladılar. Bu konuda şu hadis de delildir: "Hz. Peygamber'e 'insanların en üstünü kimdir?' diye sordular. O da 'Allah'tan en çok sakınanlar, en üstün olanlardır.' buyurdu. Sahabiler, 'Ey Allah'ın elçisi! Bunu sormak istememiştik' dediler. Bunun üzerine: 'İnsanların en üstünü, Allah'ın halili İbrahim'in oğlu, Allah'ın Peygamber'inin oğlu, Allah'ın Peygamber'i Yusuf'tur.' buyurdu. Sahabiler tekrar 'Kastımız bunu sormak da değildi', deyince: 'Bana Arapların aslını mı soruyorsunuz?' buyurdu. Onlar da 'evet' dediklerinde şu cevabı verdi: 'Cahiliyet döneminde en hayırlı olanınız, İslam'da da en hayırlı olanınızdır.' buyurdu."⁷⁷⁶ İşte hadiste de görüldüğü üzere insana ayrıcalık kazandıran tek şey, onun iyi ve faydalı hareket ve davranışlarda bulunan hayırlı bir insan olmasıdır.

3- Hakkın Tasnifi

Hak kavramı üzerinde daha öce durmuş, sözlük ve terim olarak tariflerini vermiştik. Bu sebeple onları burada' tekrar etmeyeceğiz; arzu edenler "*Hak Kavramı*" bahsine tekrar bakabilirler. Şimdi burada hakkın tasnifini açıklamaya çalışacağız.

Klasik ve yeni kaynaklara baktığımız zaman İslam hukukçularının hakları, çeşitli tasniflere tabi tuttuklarını görüyoruz. Bunlar arasında hakları dört kategoride toplayan şu tasnif bizce en uygun olanıdır. Bu tasnif aynı zamanda günümüz fakihlerinden olan Vehbe Zuhayli'nin önemli bulduğu bir tasniftir.⁷⁷⁷ Buna göre haklar,

- 1- Sahibi açısından haklar,
- 2- Konusu açısından haklar,
- 3- Devredilebilmeleri açısından haklar,
- 4- Yargı müeyyidesi açısından haklar olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır.⁷⁷⁸

Ebu'l-A'la el-Mevdudi, hakları,

- 1- Allah'a ait olan haklar,
- 2- İnsanın kendisine ait olan haklar,
- 3- Diğer insanlara ait olan haklar,
- 4- Tüm mahlûkata ait olan haklar, olmak üzere dört kısımda toplamaktadır.⁷⁷⁹

Ahmet Hamdi Akseki de hakları,

- 1- Doğuştan olan tabii haklar,

2- Sonradan kazanılan haklar olmak üzere iki kısımda inceler. İnsanın sadece insan olma bakımından, fitri olarak sahip olduğu haklara, *tabii haklar* adı verilir. Bütün insanlar bu haklara eşit bir şekilde sahiptirler. Bu haklar, ilk önce, baştan bir vazife karşılığı olmayıp doğuştan insanla beraberdirler. Bu hakların korunabilmesi için, fertlerin kendisi gibi olan diğer insanların aynı haklarına riayet etmesi, tecavüz etmemesi ve sosyal düzene aykırı hareket ve davranışlarda bulunmaması gerekir.

İkinci kısım haklar da sonradan kazanılan ve bir vazife karşılığı olan haklardır ki, bunlara *müktesep haklar* adı verilir.⁷⁸⁰

---

⁷⁷⁵ Bkz. Hucurat 49/13.

⁷⁷⁶ Buhari, Enbiya, 16, Hadis No: 48.

⁷⁷⁷ Vehbe Zuhayli, a.g.e. V, 15.

⁷⁷⁸ Bkz. Abdülkerim Ünalın, İslam Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötiye Kullanılması, İzmir-1995, s. 54-118.

(Doktora tezi basılmadı.)

⁷⁷⁹ Bkz. Ebu'l-A'la el-Mevdudi, İslam'ın Anlaşılmasına Doğru, s. 153- 171.

⁷⁸⁰ Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 555; Krş. Sava Paşa, a.g.e. I, 176.

a) Sahibi Açısından Haklar

İslam hukukçuları sahibi açısından tasnif edilen hakları, sırf Allah hakları, sırf kul hakları, Allah ile kul hakkının ortak olup Allah hakkının ağırlıklı olduğu haklar ve Allah ile kul hakkının ortak olup kul hakkının ağırlıklı olduğu haklar olmak üzere dört kısımda incelerler.⁷⁸¹ Abdülkadir Şener'e göre beşeri hukuktaki kamu hakları, yaklaşık olarak İslam hukukundaki hakkullah'a tekabül etmektedir.⁷⁸²

Birinci kısımdaki haklara "*Halis Hukukullah*" yani sırf Allah'ın hakları adı verilir. Aslında Allah'a hak ve vazife izafe edilemez; bir işi yapmak mecburiyetinde olmak ve sorumlu tutulmak biz gibi aciz insanlar içindir. Allah için böyle bir şey düşünülemez; Allah kimseye hesap vermez. Ayette "Allah, yaptığından sorulmaz; insanlar ise hesaba çekilirler."⁷⁸³ buyrulmaktadır. Bu hakların faydası toplumdur; bireyler özel olarak yararlanamaz, bunlarda kamu yararı söz konusudur. Kamu haklarının mertebesi şerefi ve önemi çok büyük olduğu için Hukukullah denilerek bunlar Allah'a nispet edilmişlerdir.⁷⁸⁴ Yoksa yaratma, yasama ve meydana getirme itibarıyla bütün haklar, Allah'a nispet edilmede eşittirler.⁷⁸⁵ Çünkü "Göklerde olanlar ve yerde bulunanların hepsi Allah'ındır."⁷⁸⁶ buyrulmaktadır. Bunlar iman, namaz, oruç, hac ve cihat gibi dini ibadetler;⁷⁸⁷ zekât, öşür, haraç, kefarete gibi külfet taşıyan dünyevi muameleler;⁷⁸⁸ zina, hırsızlık, adam öldürme, yol kesme ve içki içme cezaları gibi haklardır.⁷⁸⁹ Burada "*hukukullah*" ve "*hududullah*" terimleri aynı manayı ifade etmektedirler.⁷⁹⁰

İkinci kısım haklara "*Halis Hukuku'l-ibad*" yani sırf kul hakları adı verilir. Bunlar, faydası ve zararı bireye ait olup üçüncü bir şahsı ilgilendirmeyen haklardır. Bunlar daha çok kişinin kendi malı ile ilgili olan haklarıdır. Mesela bir kimse diğerinin malını kasıtlı olarak telef etse ya da gasp etse bunu tazmin etmesi gerekir. İfade ettiğimiz gibi bu hakların faydası ve zararı sadece kişiyi ilgilendirdiği için onun helal etmesiyle iş biter. Ancak birinci kısımdaki haklar böyle değildir. Çünkü onlar üçüncü şahısla ilgili olan ve dolayısıyla kamuyu ilgilendiren haklardır.⁷⁹¹

Üçüncü kısım haklar, Allah hakkı ile kul hakkının ortak olup fakat Allah hakkının ağırlıklı olduğu haklardır. Buna iftira cezası, örnek olarak gösterilmektedir. Bir kadına zina iftirası atan bir kimse hem Allah'ın hakkı (yani kamunun hakları), hem de kişinin hakkı olarak cezalandırılır. Bu ceza, böylece şu kadın veya bu erkeğe yerli yersiz yalan söyleyip iftira etmekten men ettiği ve bu suretle kamudan kötülüğü uzaklaştırıp korkuttuğu için Allah'ın hakkıdır. İftiraya uğrayacak kişinin de namusunu zina arından koruduğu için de kul hakkı olur. Fakat burada Allah-toplum hakkı galip geldiği için iftira cezası, sadece iftiraya uğramış kişinin bağışlamasıyla affedilemez. Ve bu iftiracıya ceza verme hakkı varislere intikal etmez. Şafii mezhebi ise tam tersine bu konuda kul hakkının ağırlıklı olduğunu kabul ettiği için, kişinin affetmesiyle iftira cezası düştüğü gibi, bu hak varislere de intikal eder.⁷⁹²

⁷⁸¹ Bkz. Molla Hüsrev, Mir' at, s. 313; Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. I, 225.

⁷⁸² Bkz. M. Ebu Zehra, İslam Hukuku Metodolojisi, Çev: Abdülkadir Şener, s. 313, dip not açıklaması

⁷⁸³ Enbiya 21/23.

⁷⁸⁴ Bkz. Sava Paşa, a.g.e. I, 177.

⁷⁸⁵ Molla Hüsrev, Mir' at, s. 313; Büyük Haydar Efendi, a.g.e., s. 462; Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. I, 226; Abdülvahhab Hallaf, a.g.e., s. 356-357.

⁷⁸⁶ Bakara 2/284; Al-i İmran 3/129.

⁷⁸⁷ Bkz. Molla Hüsrev, a.g.e., s. 315; Abdülvahhab Hallaf, a.g.e., s. 357.

⁷⁸⁸ Molla Hüsrev, a.g.e., s. 315; Büyük Haydar Efendi, a.g.e., s. 462.

⁷⁸⁹ Molla Hüsrev, a.g.e., s. 313; Büyük Haydar Efendi, a.g.e., s. 462.

⁷⁹⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. III, 187.

⁷⁹¹ Bkz. Büyük haydar Efendi, a.g.e., s. 463; Sava Paşa, a.g.e. I, 175.

⁷⁹² Molla Hüsrev, a.g.e., s. 313; Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. I, 225.

Dördüncü kısım haklar, Allah hakkı ile kul hakkının ortak olup fakat kul hakkının ağırlıklı olduğu haklardır. Kaynaklarda buna örnek olarak kısas isteme hakkı gösterilmektedir. Bunda toplumu suçlardan arındırma açısından Allah hakkı; saldırıya uğrayanın ya da velisinin kisası gerçekleştirilmekle, kendilerini nispeten de olsa rahatlatmaları açısından ise kul hakkı vardır. Ancak kısası gerektiren unsurlar daha ziyade kişinin şahsı ile ilgili olduğundan, kul hakkı ağırlık kazanmaktadır.⁷⁹³

b) Maslahat veya Haklar

Fert ve toplum olarak insan hayatını meydana getiren bir takım vazgeçilmez unsurlar vardır. Din, şeriat, hukuk ve felsefe hep bu unsurları düzenlemek için gelir. Buna İslam hukukçuları "*makasidü's-şer'i'a*" yani dini hükümlerin gayesi veya şeriat ve kanunun konulmasındaki maksad-amaç adı verirler.⁷⁹⁴ Hukukun amaçları bölümü İslam hukuk felsefesinin önemli bir parçasını teşkil eder. Çünkü herhangi bir konu için amaçlar, en az araçlar kadar önem taşır. Yani meseleyi ilahi hukuk açısından söyleyecek olursak, vahiylerin inmesi, dinlerin gelmesi ve peygamberlerin görevlendirilmesi hep fayda sağlamak, iyi, güzel, adalet ve doğruyu yakalamak; zararı uzaklaştırmak, kötü, çirkin, zulüm ve yalandan kaçmaktır. Bunu Şatıbi gibi tek cümle ile söyleyecek olursak, "şeriatın-hukukun konulmasından maksat, insanların dünya ve ahiret faydalarını sağlamaktır." deriz. Bunun bu şekilde olduğuna şu ayetler de delalet etmektedir:

"Seni ancak âlemlere rahmet olman için gönderdik"⁷⁹⁵ Allah sizi zora koşmak istemez; Allah sizi artırıp üzerinize olan nimetini tamamlamak ister. Ta ki, şükredesiniz."⁷⁹⁶

O halde dinlerin gelişi ve peygamberlerin gönderilişi insanlara fayda vermek amacını güder. Bu fayda ise beş şeyi korumak suretiyle gerçekleştirilebilir. Ahmet Hamdi Akseki konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: Bütün peygamberlerin şeri'atleri-hukukları tetkik edilir, içerdikleri iman, amel ve ahlak esasları araştırılırsa görülür ki, bunların hepsi, şu beş esasa racidir:

- 1- Dini Korumak,
- 2- Canı Korumak,
- 3- Akli Korumak,
- 4- Nesli Korumak,
- 5- Malı Korumak.⁷⁹⁷

Hayreddin Karaman bu beş temel esas ve vazgeçilmez değerlere bir de *şerefi korumak* maddesini ilave ederek bunların sayısını altıya çıkarmıştır.⁷⁹⁸

"Külliyatı hamis" adı verilen bu beş şey, zaruri maksatlar olup yasamanın ruhu, bütün peygamberlerin şeriatları de bunları korumaya yöneliktir. Şeriatın-hukukun konulmasındaki maksat, Şariin-kanun koyucunun insanları ilahi kanunlara boyun eğmeye sevk etmesindeki hikmet, bu beş şeyi korumakla insanlığı ebedi bir hayata ve sonsuz bir mutluluğa ulaştırmaktır. Bütün peygamberler bu hususta fikir birliği yapmış durumdadırlar. Ancak aralarındaki fark sadece bunları koruma yollarında olabilir.⁷⁹⁹

⁷⁹³ Kasani, a.g.e. VII, 246; Vehbe Zuhayli, a.g.e. V, 17. Abdülkerim Ünalın, a.g.e., s. 58.

⁷⁹⁴ Bkz. İbrahim b. Musa eş-Şatıbi, el-Muvafakat Fi Usulü'l-Alıkam, Matbaatü'l-Medeni, Kahire-1970, II, 3-4; Osman Keskiöglü, Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1969, s. 35.

⁷⁹⁵ Enbiva 21/107.

⁷⁹⁶ Maide 5/ 6.

⁷⁹⁷ İsmail Hakkı İzmirli'nin Anglikan Kilisesine Cevap adlı eserinde "Maslahat Dini" başlığı altında bu konulan işleyen bölüm tavsiyeye şayandır, s. 55-99.

⁷⁹⁸ H.Karaman, İlimin Işığında Günün Meseleleri, III, 184; Bu şeref ve haysiyetin dokunulmazlığı Veda Hutbesi'nde de geçmektedir.

⁷⁹⁹ Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 289, dip not 1.

Müslümanın yapılması lazım gelen çok faydalı bir iş için Kitap ve Sünnet' ten ihtiyacı olan delili bulamayınca ayet ve hadisin dışındaki diğer tali derecedeki delillere başvurması bir zaruretten kaynaklanmaktadır. Nitekim İslam hukukçuları çeşitli isimler altında da olsa insanı faydalı olana götüren çıkar yolu bulmuşlardır. İslam hukuk felsefesi kitaplarında bu hususta ilk gözümüze çarpan, bu konuda yazılan ilk eser olduğu iddia edilen İmam Şafii'nin "*er-Risale*" adındaki kitabında geçen "*is t ihsan*" delilidir.⁸⁰⁰ İmam Malik'in istihsan delilini çok kullandığı hatta bu konuda "*İstihsan, ilmin onda dokuzudur.*" dediği rivayet edilmektedir.⁸⁰¹

Serahsi istihsan hakkında şunları söyler: İstihsan, kıyas ve kuralı bırakıp insanlar için uygun olanı almaktır, ya da herkesin iptilaya uğradığı yerde hükümde kolay olanı istemektir. Yani İslam'da temel bir prensip olan kolaylık için zorluğu terk etmektir.⁸⁰²

Bu konuda bir örnek vermek gerekirse hakkında ne bir ayet ve ne bir hadis varken Hz. Osman'ın sırf fayda düşüncesiyle Kur'an-ı Kerimi bir harf ve lehçe üzerine toplamış olduğunu söyleyebiliriz. Sahabe, ümmetin ihtilafa düşmesinden endişe edince Halife Hz. Osman, maslahata binaen Kuran'ı tek harf üzerine toplamıştı.⁸⁰³

Bu konuda M. Reşid Rıza eserinde şunları söyler: "Hatta -nakledildiğine göre- sahabe bir şeyde ümmetin maslahat ve menfaatini gördükleri zaman, -o ana kadar tatbik edilen sünnete aykırı bile olsa- hemen bunu tatbik ederlerdi. Sahabenin bu davranışlarından anlaşılıyor ki, esas olan - hukuki münasebetlerde- ahkâmın teferruat ve cüz'iyatını tatbik etmek değil, faydalı ve münasip olanını tatbik etmektir."⁸⁰⁴ Mesela Müslim, Ebu Davud ve diğerlerinin rivayetine göre, Hz. Peygamber ile Ebu Bekir ve iki yıl da Hz. Ömer'in halifeliği zamanında üç boşama bir boşama sayılırdı. Hz. Ömer, "İnsanlar düşünerek, tartarak yapmaları gereken bir şeyde acele ediyorlar; bunu aleyhlerine değerlendirsek.." dedi ve böyle yaptı: yani üç boşama saydı.⁸⁰⁵

Faydalı olanı yapma ve zararlı olandan kaçma hususunda mezhebiler arasında bu konuda istihsandan başka, istislah⁸⁰⁶ ve maslahat-ı mürsele⁸⁰⁷ gibi terimler de kullanılmıştır. el-Hınn'in dediği gibi İslam hukukunu araştıran bir kimse bunların, maslahatı (iyi ve faydalıyı) yerine getirmeye, kötü ve zararlı olan şeyleri ise ortadan kaldırmaya yönelik olduğunu görür.⁸⁰⁸

İster masalih diyelim, ister makasid diyelim, değişmez çünkü İzmirli'nin dediği gibi bunlar aynı manaya gelir.⁸⁰⁹ Makasidü's-Şeri'a dediğimiz zaman hukukun amaçları akla gelir ki o da ferdin ve toplumun faydalı olanı yapması ve zararlı olandan kaçmasıdır. Maslahat veya maslahat-ı mürsele dediğimiz zaman ise kamu yararı demek olur ki yine aşağı yukarı aynı manaya gelir.⁸¹⁰

Gazali eserinde maslahatın, faydayı çekmek, zararı itmek demek olduğunu, ancak bu konuda bunun kastedilmediğini, çünkü faydayı çekmek ve zararı itmek amaca ulaşmada fitratın bir gayesi ve yaratılışın hedefidir, dedikten sonra şunları söylemektedir: "Fakat burada *maslahat* kelimesiyle kastettiğimiz şey, şeriatın (hukuk ve kanunun) amaç ve gayesini korumaktır. Şeriatın yaratılıştan gelen maksadı ise beş kısma ayrılır. Bunlar, insanın dinini korumak, canını korumak, akılını korumak, neslini korumak ve malını korumaktır. İşte bu beş temel esası korumaya yönelik olan her şey

⁸⁰⁰ Bkz. İmam Şafii, *er-Risale*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, T.Y.. s. 503.

⁸⁰¹ Bkz. Muhammed Ebu Zehra, a.g.e., s. 253.

⁸⁰² Serahsi, *Kitabü'l-Mebcut*, X, 145.

⁸⁰³ Muhammed b. Ebu Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Turuku'l-Hukmiyye, el-Müessesetü'l-Arabiyye*, Kahire-1961/1380, s. 21.

⁸⁰⁴ Muhammed Reşid Rıza el-Hüseyni, *İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*, Çev: Ahmet Hamdi Akseki, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1974, s. 100.

⁸⁰⁵ Müslim, *Talak*, 2, No: 1472; Ebu Davud, *Talak*, 15, No: 2197- 2200.

⁸⁰⁶ Muhammed b. Muhammed el-Gazali, *el-Mustasfa*, Matbaatü Mustafa Muhammed, Mısır-1937/1357, 1,139;

Muhammed b. Ahmet es-Serahsi, *Usulü's-Serahsi*, Daru'l-Marifet, Beyrut, T.Y., II, 223.

⁸⁰⁷ Abdülvahhab Hallaf, a.g.e., s. 231; Zekiyyüddin Şa'ban, a.g.e., s. 149.

⁸⁰⁸ Mustafa Said el-Hınn, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, Çev: Halit Ünal, Baskı Objektif, Kayseri-1993, s. 397.

⁸⁰⁹ İsmail Hakkı İzmirli, *İlm-i Hilaf*, Hukuk Matbaası, Derseadet- 1330, s. 67.

⁸¹⁰ Bkz. Abdülvahhab Hallaf, s. 231.

maslahattır, faydadır. Bunları ortadan kaldırmaya yönelik olan her şey ise mefseledir, yıkıcılıktır. Asıl bunu ortadan kaldırmak, maslahattır, hayırlı bir iş yapmadır."⁸¹¹

Görüldüğü gibi Gazali, dinin, canın, aklın, neslin ve malın yaratılıştan yani doğuştan olup korunması gerektiğini söylemektedir. Gazali'den sonra Şatıbi de aynı şeyi ele alıp şeriatın gayelerini a) Zaruriyyat, b) Hacıyyat ve c) Tahsiniyyat olmak üzere üç grupta toplamıştır. Hüseyin Atay bu terimleri, a) Zaruri ve zorunlu ihtiyaçlar, b) Normal ihtiyaçlar ve c) Güzellik ve süs ihtiyaçları şeklinde Türkçemi- ze aktarmaktadır.⁸¹²

Şatıbi, kanun koyucunun kanunu koymadaki maksadını açıklarken birinci olarak işlediği konu, zaruri, normal ve estetik ihtiyaçlardır. Şatıbi sonra şöyle devam ediyor: Şer'i yükümlülükler, şeriatın varlıklarla ilgili gayelerini korumaya yöneliktir. Bu maksatlar da zaruri, normal ve estetik ihtiyaçlar olmak üzere üç kısımda toplanabilir.

Zaruri ihtiyaçlar demek, din ve dünya işlerinin yürümesi kendilerine bağlı, vazgeçilmez esaslar demektir. Öyle ki şayet bu esaslar toplumdan kaybolursa, dünya işleri normal yürümez; anarşi olur, krizler baş gösterir ve neticede hayat durur. Bu kötü sondan kurtulmanın çaresi, iki şeyi yapmakla mümkündür: Birincisi, bu zaruri hususları ayakta tutacak ve onların temellerinin dikilmesini sağlayacak şeyleri yapmaktır ki, bu onları olumlu açıdan dikkate alıp korumaktır.

İkincisi ise, bu zaruri hususlara zarar veren ya da vermesi muhtemel olan şeyleri engellemektir. Bu ise onları olumsuz açıdan dikkate alıp korumaktır. Buna göre iman etmek, kelime-i şahadet getirmek, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek ve benzeri ibadetlerin temeli olumlu açıdan dini korumaya yöneliktir. Yeme, içme, giyme, barınma ve benzeri gibi adetler de aynı şekilde olumlu bakımından canın ve aklın korunmasına yöneliktir. Muamelat ise yine olumlu açıdan, hem neslin ve malın, hem de can ve aklın korunmasına yöneliktir. Fakat bu adetler vasıtasıyla olmaktadır. Cezai hükümler de bütün bunları olumsuz açıdan korumaya yöneliktir. İyiliği emretme ve kötülüğü yasak lama prensibi bu cezai hükümleri içermiş bulunmaktadır.

İbadetler ve adetlerle ilgili örnekleri vermiş bulunuyoruz. Muamelelere gelince bunlar insanın, başkasıyla olan faydalarına yönelik olan şeylerdir. Çeşitli sözleşmeler vasıtasıyla mülkiyetlerin, bedelli veya bedelsiz bir şekilde intikal etmesi gibi. Cinayetler ise yukarıda belirttiğimiz zaruri şeyleri ortadan kaldırmaya yönelik fiillerdir. Bu suçları engellemek ve söz konusu maslahatları korumak için bir takım cezai müeyyideler getirilmiştir. Mesela canın korunması için getirilen kısas ve diyet cezaları, aklın ve neslin korunması için getirilen had cezaları, malın korunması için getirilen mali tazminat ile suçun türüne göre el ve ayak kesme cezaları gibi.⁸¹³

Şatıbi bu güzel açıklamalarıyla adeta bir toplum düzeni ortaya koymuş, bir taraftan olumlu fiiller ve emirler, diğer taraftan ise olumsuz fiiller ve yasaklar; ibadetler, adetler, muameleler ve suçlara konulmuş cezai müeyyideler bunla- nn hepsinin, toplumda düzenin, can güvenliğinin, düşünce hürriyetinin sağlanması, ailenin ve mülkiyet hakkının korunması için konulmuş bir takım kurallar olduğunu dile getirmiş bulunmaktadır.

Şimdi bu beş esası biz isim değişikliği yaparak ve haklara çevirerek sırasıyla teker teker açıklamak istiyoruz. Yalnız hakların aynı zamanda ancak vazifelerle temellendirilebileceğini hemen söylemeliyiz. Çünkü daha önce de söylediğimiz gibi İslam Hukukunda vazifesiz hak olmadığı gibi, haksız vazife de olmaz. Her alacaklının karşısında bir borçlu ve her borçlunun karşısında da bir alacaklı olduğu gibi, her hak sahibinin karşısında bir vazifeli ve her vazifelinin karşısında da bir hak sahibi mutlaka bulunur. Yoksa biz kendimizi Perviz Manzur'un dediği⁸¹⁴ BM'in Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi karşısında asabi, utangaç, savunmacı bir tepki gösterenlerden biri olduğumuzu kabul etmiyoruz.

⁸¹ Gazali, Mustasfa, I, 140.

⁸¹² Abdülvahhab Hallaf, a.g.e., s. 345.

⁸¹³ Şatıbi, Muvafakat. II, 4-5.

⁸¹⁴ Perviz Manzur, a.g.e., s. 43, 47.

E- İSLAM HUKUKUNDA TABİİ HAKLAR

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Ahmet Hamdi Akseki biri doğuştan, diğeri ise sonradan kazanılmış olmak üzere insanın iki çeşit hakkı olduğunu söylemektedir. İnsanın sadece insan olma bakımından doğuştan sahip olduğu bu haklara "*Tabii Haklar*" adı verilir.⁸¹⁵ İslam hukuk felsefesinde yukarıda belirttiğimiz üzere Gazali ve Şatibi bunları beş kısımda incelemektedirler. Şimdi biz bu beş çeşit tabii hakkı bugünkü terminoloji ile şöyle ifade etmek istiyoruz:⁸¹⁶

- a) Dini hak ve hürriyetler,
- b) Hayati hak ve hürriyetler,
- c) Fikri hak ve hürriyetler,
- d) Ailevi hak ve hürriyetler,
- e) İktisadi hak ve hürriyetler.

Bilindiği gibi dinin, canın, malın, ırz ve namusun dokunulmazlığı, ayet ve hadislerin yardımıyla sağlanmış bulunan haklar arasında yer alır. Bunlar derece itibarıyla aynı seviyede bulunan hak ve hürriyetlerdir. Çünkü Hz. Peygamber bunlar için mücadele ederken öldürülen kimsenin şehitlik mertebesine ulaştığını haber vererek şöyle buyuruyor: "Malı uğruna öldürülen şehittir; kim, canını, dinini, ehlini (ailesini), ırz ve namusunu korumak için mücadele ederken öldürülürse o şehittir."⁸¹⁷ Öyleyse bunlar aynı derecede değerli olan hak ve hürriyetlerdir.

1- Dini Hak ve Hürriyetler

Din ve inanç, toplumda bir taraftan güvenin, diğer taraftan da iradeye dayanan hareket ve davranışların gerçekleşmesini sağlamaktadırlar. Onun için kendisine güvenilen, emniyet sahibi emin insanlar ile verdiği sözü yerine getiren vefalı insanlar hep övülmüş, aksi olanlar ise yerilmiştir. Bu anlamda Hz. Muhammed, "Emaneti olmayanın imanı yoktur; ahdi olmayanın da dini yoktur."⁸¹⁸, buyurmuştur.

Din, insan hayatının en önemli temel müesseselerinden biridir. Dinin korunup toplumda ayakta durabilmesi için o- nu meydana getiren unsurların yaşatılması gerekir. Bunun için de dine değer vererek, din ve vicdan hürriyetinin eksiksiz tam çalışması ve dini hak ve hürriyetlerin sağlanması lazımdır.⁸¹⁹

Abdülaziz Çavuş Anglikan kilisesine verdiği cevapta İslamiyet'in din ve vicdan hürriyetini kabul ettiği konusunda şunları söyler: Müslümanlık, ferdi vicdan hürriyetini kabul ettiği gibi, farz-ı ayın görevini de yüklemiştir. Bundan dolayı İslam'ın gözündeki her fert, nedenleri ve şartları mevcut olduğu takdirde, şeriatın bütün hükümleriyle yükümlüdür ve bu hususta tüm insan bireyleri eşittir. Erkek ile kadın, uyan ile uyulan, yöneten ile yönetilen arasında hiçbir fark olmadığı gibi, bir sınıfın diğer bir sınıftan zerre kadar ayrıcalığı da yoktur.⁸²⁰

Bu bakımdan İslam dini diğer dinlerin hiç birisinde bulunmayan bir özelliğe sahiptir. İslam dini, dini hak ve hürriyetleri sadece kendisi için değil, başka dinler için de istemektedir. Hiçbir din,

⁸¹⁵ Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 555.

⁸¹⁶ Muhammed Ebu Zehra da bu beş zaruri şeyi (hak ve) hürriyetler olarak isimlendirmektedir. Bkz. Muhammed Ebu Zehra, Kur'an Nizamı, Çev: Ali Arslan, Zaha Matbaacılık, Ankara-1969, s. 71; Ahmet ez-Zerka, Umumi Olarak Hukuk İslam Hukuku ve Aile Hukuku (Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku, Hazırlayan Hayreddin Karaman. İrfan Matbaası, İstanbul-1972, s. 13; Süleyman Uludağ, İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti, Aydoğdu Ofset, Ankara-1989, s. 5-6.

⁸¹⁷ Bkz. Buhari, Mezalim, 33; Ebu Davud, Sünnen, 32; Tirmizi, Diyat, 22; Nesei, Tahrim, 24; Ahmed b. Hanbel, I, 190.

⁸¹⁸ Ahmed b. Hanbel, III, 135, 154, 210, 251.

⁸¹⁹ Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, Anglikan Kilisesine Cevap, s. 71; krş. Mustafa Rafii, a.g.e., s. 78. ⁸²⁰ Abdülaziz Çavuş, a.g.e., s. 28.

kendisinden başka bir dini kabul etmediği halde, yalnız ve yalnız İslam dinidir ki, kendisinden önceki iki dini, Yahudilik ve Hıristiyanlığı yok saymamış, müntesiplerine "Ehl-i Kitap" diyerek onları müşrik ve dinsizlerden ayırmıştır.⁸²¹

Kur'an-ı Kerim müşrik ve kâfirlerle evlenme yasağı getirmiştir. "İman edinceye kadar putperest kadınlarla evlenmeyin. İman etmiş bir cariye, beğenseniz bile putperest bir kadından kesinlikle daha iyidir. İman edinceye kadar putperest erkekleri de evlendirmeyin. İnanmış bir köle, beğenseniz bile putperest bir kişiden kesinlikle daha iyidir."⁸²²Hâlbuki Müslümanlar, ehl-i kitap kadınlarıyla, Yahudi ve Hıristiyan kızlarıyla evlenmektedirler. Çünkü ayette "Bugün size temiz ve iyi şeyler helal kılınmıştır. Kendilerine kitap verilen (Yahudi, Hıristiyan vb. nin) yiyeceği size helaldir, sizin yiyeceğiniz de onlara helaldir...Mümin kadınlardan iffetli olanlar ile daha önce kendilerine kitap verilenlerden iffetli kadınlar da namuslu olmak, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere, mehirlerini vermeniz şartıyla size helaldir"⁸²³buyrulmaktadır. Hatta İmam Ebu Hanife, yıldızları tazim eden sabiilerle bile evlenilebileceğini söylemiştir. İmam Azam, sabiilerin yıldızları tazimini Müslümanların Ka'be'ye hürmetleri gibi yorumlayıp kabul ettiğinden, sabiilerle evlenmeye cevaz vermiştir.⁸²⁴

İslam'a göre akıllı başında olan herkes, tam bir vicdan serbestliği içerisinde, inanma veya inanmama hak ve hürriyetine sahiptir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de "De ki, 'Bu gerçek, Rabbinizdendir. Artık dileyen inansın, dileyen inkâr etsin,"⁸²⁵ buyrulmaktadır. Bu ayetin tefsirinde Âlûsî, "Bu, kendisinde şüphe olmayan, uyulması gerekli olan, vazgeçilmez bir haktır." demektedir.⁸²⁶ Çünkü inanan ve inanmayanın faydası ve zararı kendisine aittir.⁸²⁷ Razi, mutezilenin "İman ve inkâr, itaat ve isyan işi kulun kendi ihtiyar ve iradesine bırakıldığı, bu ayetten açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre kim bunu inkâr ederse Kur'an'ın açık nassına muhalefet etmiş olur," dediklerini nakleder.⁸²⁸

Din ve inanç konusunda baskı yapılamayacağını bildiren başka ayetler de vardır: "Dinde zorlama yoktur."⁸²⁹"Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde inanmaları için insanları sen mi zorlayacaksın?"⁸³⁰ "Onlar iman etmiyorlar diye sen her halde kendini helak edeceksin."⁸³¹

Din aynı zamanda toplumdaki bireylerin iyi ve kötü davranışlarına karşı mükâfat ve ceza veren bir kurum olduğu için hesap ve karşılık manalarına da gelir. Hz. Peygamber bir hadislerinde "Din, hayır ve şer (iyi ve kötü işler) de karşılık demektir."⁸³², buyurarak, insanların yaptıklarına göre mükâfat veya ceza alacaklarına işaret etmiştir. Bu sebeple ceza ya da mükâfata maruz kalacak birinin yaptığı işte serbest olması şarttır, diyebiliriz.

Elmalılı değişik bir yaklaşımla, baskı ve zorun sadece din için değil, insan kendi serbest ihtiyar ve iradesiyle dini tercih ettiği için, dinde baskı kanununun olmadığını, sadece dinde değil, dünya işlerinde de baskı yapılmaması gerektiğini, yani insan iradesine taalluk eden hiçbir şeyde kişilere baskı ve zor kullanılmaması lazım geldiğini söylemektedir.⁸³³

⁸²¹Bkz. Bakara 2/105; Al-i İmran 3/ 70, 110; Nisa 4/153. 171.

⁸²²Bakara 2/221.

⁸²³Maide 5/5.

⁸²⁴Bkz. İbn-ül Hümmam, a.g.e. II, 374; Merğınani, el-Hidaye, I, 140.

⁸²⁵Kehf 18/29.

⁸²⁶Alusi, a.g.e. XV, 266.

⁸²⁷Mehmet Vehbi, Hulasatü'l-Bevan, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul-1968, VIII. 3117.

⁸²⁸Fahrüddin Razi, a.g.e. XXI, 119.

⁸²⁹Bakara 2/ 256.

⁸³⁰Yunus 10/ 99.

⁸³¹Şuara 26/3.

⁸³²Buhari, Tefsir, 1.

⁸³³Bkz. Elmalılı, a.g.e. I, 860.

İslam, din ve vicdan özgürlüğünü yalnız kendi müntesiplerine değil, herkese tanır. Mevdudi, Tefhimü'l-Kur'an'da "Gerçekte İslam, tüm gayri Müslimlere inanç özgürlüğü verir. Kişi istediği yaşam tarzını seçebilir ve istediği şeye tapıp tapmamakta özgürdür. İslam müminlere, kâfir ve müşrikleri yanlış inanç ve alışkanlıklarından, ikna yoluyla vazgeçirmeye çalışmalarını tavsiye eder; fakat bu amaçla savaş yapmaya asla izin vermez." demektedir.⁸³⁴

Kâfirlere hitap ile başladığı için "Kafirun" ismini alan surede "Sizin dininiz size; benim dinim banadır."⁸³⁵ buyrulan ayetten İslam muhaliflerinin kendi din, mezhep ve inançları üzerinde serbest oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Muhammed Ebu Zehra, Kur'an'ın iniş zamanında bu ayetle muhaliflere tanıdığı din serbestliğini insanlar bilmiyorlardı bile; insanlar bunun ne demek olduğunu ancak son zamanlarda idrak edebildi, demektedir.⁸³⁶

Bir inanç ve akide serbest olunca, onun eğitim ve öğretimi, tebliğ ve yayımı da serbest olur. Mevdudi'nin ifadesine göre Kur'an bu serbestlikleri tanıdır.⁸³⁷ Çünkü Kuran'da "Kitap ehliyle, - haksızlık edenleri dışında- en güzel tarzda tartışın ve deyin ki: Bize indirilene de size indirilene de inandık. Tanrımız ve tanrınız birdir ve biz ona teslim olmuşuzdur"⁸³⁸

Eğer İslam, din hürriyetini tanımamış olsaydı bu bir çelişki olurdu. Çünkü insanların bu dünya hayatında kendi serbest irade ve tercihleriyle yapmış oldukları her türlü hareket ve davranışlar, dinin konusunu teşkil eder. Başka bir ifade ile, İslam'a göre dinin konusu, insanın özgür ve serbest iradesiyle yapmış olduğu fiilleridir.⁸³⁹

"Dinde zorlama yoktur."⁸⁴⁰ ayetinin delaletinden anlaşılıyor ki, zor ve baskı, ehliyetin engellerinden biridir. Böylece İslam ülkesinde zorlama yasaklanmış bulunmaktadır. Bu sebeple hiçbir kimseye İslam dinine girmesi için bile zor kullanılamaz; herkes dininde serbest olup seçme hakkına sahiptir. İslam hukuk ve hükümleri altında müşrik, ehl-i kitap, Yahudi ve Hıristiyan hepsi, din hürriyetleriyle yaşayabilirler. Mesela bir müşrik, dilerse Yahudi veya Hıristiyan olabilir; hiçbirine Müslüman ol diye zor kullanılmaz, ahdinde durmak ve vergisini vermek şartıyla dininde serbest bırakılır.⁸⁴¹

Herkes inandığı dinin icap ve gereklerine göre dua, ibadet ve ayinle ilgili her türlü faaliyetleri icra etme hak ve hürriyetlerine sahiptir. Hiçbir kimse kendi rızasının dışında ibadet ve duaya ve ayin yapmaya zorlanamaz. Kim olursa olsun hiçbir kimsenin de ibadet ve ayin yapmasına engel olunamaz.

Bu hususta Necranlı Hıristiyan heyetine karşı Hz. Peygamber'in gösterdiği hareket ve davranışı örnek-delil olarak verebiliriz. Necran Hıristiyanlarını temsilen Ebu Harise ile Abdülmesihi başkanlığında kalabalık bir heyet Hz. Muhammed ile konuşmak üzere Medine'ye geldi. Allah Resülü ve Müslümanlar ikinci namazlarını henüz kılmışlardı. Hz. Muhammed, onları mescitte kabul etti. Dua vakitleri yaklaşınca, papazları izin isteyerek kalkıp doğuya doğru yöneldiler ve dua ettiler. Sahabiler, Hıristiyanların mescidin içinde ayin yapmalarına razı olmayıp itiraz ettiler. Hz. Peygamber de "Bırakın onları, ibadetlerini yapsınlar" diyerek Müslümanları susturdu.⁸⁴²⁸⁴²

Ayrıca Hz. Muhammed Necranlılarla antlaşma yapmış ve onlara her türlü din ve vicdan hak ve hürriyetlerini tanıdı. Ebu Ubeyd'in, eserinde naklettiği antlaşma metninin bir paragrafı şöyledir:

"Necranlıların malları, canları, arazileri, meskenleri, hazır bulunan ve bulunmayanları, aşiretleri, kiliseleri, dinleri, rahipleri, az veya çok ellerinde bulunan her şeyleri, Allah Resülü'nün

⁸³⁴ Ebu'l-A'la el-Mevdudi, Tefhimü'l-Kur'an, I, 155.

⁸³⁵ Kafirun 109/6.

⁸³⁶ M.Ebu Zehra, Kur'an Nizamı, s. 73.

⁸³⁷ Ebu'l-A'la el-Mevdudi, İslam'da Hükümet, Çev: Ali Genceli, Özdemir Matbaası, İstanbul, T.Y., s. 75.

⁸³⁸ Ankebut 29/ 46.

⁸³⁹ Bkz. Elmalılı, a.g.e. I, 894.

⁸⁴⁰ Bakara 2/ 256.

⁸⁴¹ Bkz. Elmalılı, a.g.e. I, 863.

⁸⁴² İbn Hişam, a.g.e. II, 223-224; İbn Kayyim, Zadül Mead, III, 629

zimmeti-teminatı altındadır. Papazları, rahipleri ve mabetlerinin kayyımlarından hiç birisi değiştirilemez."⁸⁴³

Kur'an-ı Kerim'de içlerinde Allah'ın adı anılan manastır, kilise, havra ve mescitlerin yıkılmayıp yaşatılmasına işaret edilerek şöyle buyruluyor: "Onlar, sırf' Rabbimiz Allah tır.' dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar. Eğer Allah'ın bazı insanları diğer bazılarıyla savunması olmasaydı, içlerinde Allah'ın ismi çokça anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılırdı."⁸⁴⁴

Elmalılı, bu ayetin tefsirinde içlerinde çokça Allah'ın adının anıldığı manastır, kilise, havra ve mescit gibi yerleri himaye edip korumayı İslam dini kendisine bir amaç edinmiştir, demektedir.⁸⁴⁵

Özetleyecek olursak İslam dini, din farkına bakmadan herkese iyilik edilmesi ve yine herkesin insan haklarından faydalanmasını ister.⁸⁴⁶ Herkese inanma, inandığını öğrenme inanıp bildiği şeyleri hem yaşama ve hem de tebliğ etme hak ve hürriyetlerini tanıır.⁸⁴⁷

2- Hayati Hak ve Hürriyetler

Sözlük kitapları *hayat* kelimesinin birkaç manaya geldiğini söylüyorlar. Konumuzla ilgili olan anlamı onun *irade ile yapılan bir hareket* manasına gelmesidir.⁸⁴⁸ Aslında hayat, Rağib'in dediği gibi, kuvvet ve enerji demek olup bitkilerde artma, çoğalma ve gelişmeyi; (insan ve) hayvanlarda ise his ve duyguyu ifade eder.⁸⁴⁹

İşte insanın yaşaması demek, onun kendi serbest iradesiyle hareket ve davranışlarda bulunması demektir. Kuran-ı Kerime göre insanlara hayat veren ve onlara yaşama nimetini ihsan eden Allah'tır.⁸⁵⁰ Kişi dokunulmazlığı da denilen bu hayati ya da yaşama hakkı, maddi haklar ve manevi haklar olmak üzere ikiye ayrılır. İnsanın fizik ve beden yönünü ilgilendiren maddi hakları bulunduğu gibi, onun izzet, şeref ve haysiyetini ilgilendiren manevi hakları da vardır.⁸⁵¹ Yaşama hakkı, onun haklarının en önemlilerinden birisi olup maddi hakları meydana getirir.

a) Maddi Haklar

Mevdudi, İslam'ın insanlara birçok siyasi haklar tanıdığını, kim ve nerede olursa olsun, veryüzünde bulunan herkese eşit olarak tanıdığını, bunların en önemlisinin ise yaşama hakkı olduğundan kan akıtmayı haram kıldığını söylemektedir.⁸⁵²

Hiçbir fark gözetmeden, yaşama hakkını bütün insanlara tanıyan İslam, yalnızca bu hakka yönelik tecavüzleri önleyici tedbirleri almakla yetinmemiş, aynı zamanda kurduğu yardımlaşma ve dayanışma düzeni içinde insanların asgari hayat şartlarını ve temel ihtiyaçlarını temin etmeyi topluma vazife olarak vermiştir. Bütün ilahi dinler gibi İslam dini de cana kıymayı yasaklamış, bu suç işleyenlere ağır cezalar tertip etmiştir: Mağdurun yakınları affetmedikçe haksız yere ve kasten

⁸⁴³ Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, Kitabü'l-Emval, s. 272-273, No: 502.

⁸⁴⁴ Hacc 22/ 40.

⁸⁴⁵ Elmalılı, a.g.e. IV, 3409.

⁸⁴⁶ Mümtetine 60/ 8-9.

⁸⁴⁷ Krş. Hayreddin Karaman, İslam'ın Işığında Günün Meseleleri, Fatih Ofset, İstanbul-1992, III, 189; Yunus Vehbi Yavuz, a.g.e., s.93-110; Servet Armağan, a.g.e., s. 14-113.

⁸⁴⁸ Bkz. Mütercim Asım, Kamus Tercemesi, IV, 935.

⁸⁴⁹ Huseyn b. Muhammed er-Rağib el-İsfahani, s. 138.

⁸⁵⁰ Bakara 2/ 28; Hacc 22/ 66.

⁸⁵¹ Bkz. H. Karaman, İ. I. Günün Meseleleri, s. 184.

⁸⁵² Ebu'l-A'la el-Mevdudi, Nizamü'l-Hayati Fi'l-İslam, Matbaai-u Dari'l- Fikri Dımışk-1865/1385, s. 27.

adam öldürmenin cezası idamdır.⁸⁵³ Can güvenliğini sağlamanın yolu, cana kıyanın canına kıymaktır.⁸⁵⁴ Günümüz hukuk terminolojisinde *kişi dokunulmazlığı* şeklinde ifadesini bulan bu değerden maksat şudur: Her şahsın yaşama hakkı vardır, kişiler ve devlet organları şahsın varlığına ve hürriyetine dokunamazlar. Onun maddi ve manevi şahsiyetinin gelişmesine ve hürriyetine müdahale edemezler. İnsanın maddi ve manevi hayatının dokunulmazlığı konusunda ilk hatıra gelen şey "*yaşama hakkı*"dır. Bu sebeple hiçbir kimse diğerini öldüremez.

Adam öldürme (katil) cürmü ve bu cürmün cezası olan "*ölüm cezası*", modern hukukçuların bir kısmı tarafından tartışılmıştır. İslam hukuku açısından da şu hususlar belirtilebilir:

a) İslam hukuku adam öldürmeyi suç saymış ve katile de ölüm cezası verilmesini kabul etmiştir. Bu hususta ayette şöyle buyrulmaktadır:

"Ey iman edenler, öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı..⁸⁵⁵ "Savaş (veya kısas icrası gibi) haklı bir sebep olmadıkça, Allah'ın muhterem (dokunulmaz) kıldığı cana kıymayın. Haksız yere öldürülenin velisine (hakkını alması için) yetki tanıdık. O da artık öldürmekte ileri gitmesin..⁸⁵⁶" Biz Tevrat'ta onlara cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe dişe ve yaralara karşı ödeme yazdık. Ama kim hakkından vazgeçerse, bu, onun günahlarına kefarete olur."⁸⁵⁷⁸

İslam nazarında bir tek kişinin hayatı o kadar kutsal ve dokunulmaz sayılmıştır ki, bir kimsenin haksız yere öldürülmesi, tüm insanlığın öldürülmesiyle eşdeğer kabul edilmiştir. İlgili ayette şöyle buyrulmaktadır: "Kim, bir cana kıymamış, ya da yeryüzünde bozgunculuk yapmamış olan bir canı öldürürse, sanki bütün insanları öldürmüş gibidir. Kim de onu(n hayatını kurtarmak suretiyle) yaşatırsa, bütün insanları yaşatmış gibi olur."⁸⁵⁸

Ayetlere paralel olarak hadislerde de kutsal olan insan hayatına son vermenin cezası ölümdür. Hz. Peygamber, "Kim kasıtlı olarak öldürürse, bunun hükmü kısastır."⁸⁵⁹, buyurmuşlardır. "Şu üç şey dışında hiç bir müminin kanı helal olmaz; zina eden evli kişi, cana karşı can ve dinini bırakıp cemaatten ayrılan."⁸⁶⁰

Daha önce geçtiği üzere Allah Elçisi, Veda Hutbesinde insan hayatının kutsal olduğuna değinmiş ve canın korunmuş olduğunu bildirmiştir. "İnsanlar! Bugünleriniz nasıl mukaddes bir gün, bu aylarınız nasıl mukaddes bir ay, bu şehrin iz (Mekke) nasıl mübarek bir şehir ise, canlarınız, mallarınız ve namuslarınız da öyle mukaddestir ve her türlü tecavüzdten korunmuştur."⁸⁶¹

Bu hüküm her ne kadar daha çok suçu önleme ve suçluyu cezalandırma konusunda ortak hareket etmeyi düzenliyor ise de bu madde ile aynı zamanda kişi dokunulmazlığı da temin edilmektedir. Böylece kişi dokunulmazlığı o toplumdaki fertlerin fiili bir garantisi ile sağlanmış olmaktadır.⁸⁶²⁸

b) Manevi Haklar

İslam hukukunda kişi dokunulmazlığı sadece can güvenliğinden ibaret değildir. Can güvenliği insanın maddi yönü ile ilgili olan bir husustur. Oysa insanın bir de manevi yönü vardır ve onun haysiyet ve şerefi de bulunmaktadır. Varlıkların en şerefli olan insanın bu manevi yönüyle de

⁸⁵³ Bakara 2/178-179

⁸⁵⁴ H. Karaman, İslam'ın Işığında Günün Meseleleri, III. 184.

⁸⁵⁵ Bakara 2/178.

⁸⁵⁶ İsra 17/33

⁸⁵⁷ Maide 5/ 45

⁸⁵⁸ Maide 5/32.

⁸⁵⁹ Ebu Davud, Diyat, 5.

⁸⁶⁰ Buhari, Diyat, 6; Müslim, Kasma, 25-26; Ebu Davud, Hudud, 1; Tirmizi, Hudud, 10; Nesai, Tahrim, 5, 11, 14.

⁸⁶¹ Müslim İmaret, 36; İbn Mace, Menasik, 84; Tirmizi, Cihad, 28; EDavud, Menasik, 67; Ahmed İbn Hanbel, III, 410.

⁸⁶² Servet Armağan, a.g.e. s, 72

korunması gerekir.⁸⁶³ Muhammed Ziyâü'l-Hak, "İslam sadece hayatı ve malı değil, insan asalet ve onurunu da korur. Bu kanunun amacı, insanları, kanıtlanmayan suçlama ve znlardan muhafaza etmektir." demektedir.⁸⁶⁴ O sebeple insana hakaret etmek, alay etmek ve isim takmak gibi onun haysiyet ve şerefini zedeleyen her türlü hareket ve davranışlar günah ve yasaktır.⁸⁶⁵ Hz. Peygamber bir hadisinde, içlerinde insana iftira atmak ve sihir yapmanın da bulunduğu, insanlık faziletini yok eden yedi şeyden sakınılmasını emretmiştir:

- 1-Allah'a şirk koşmak,
- 2-Sihir yapmak,
- 3-Haklı olanı müstesna, Allah'ın yasak ettiği cana kıymak,
- 4-Faiz yemek,
- 5-Yetim malı yemek,
- 6-Düşmana hücum sırasında savaştan kaçmak
- 7-Zinayı aklından bile geçirmemiş, temiz mümin kadınlara iftira atmak.⁸⁶⁶

İnsanın manevi şahsiyetine saygı duyulması da onun sahip olduğu tabii haklarından. Bu sebeple Müslüman'a hakaret etmek ve sövmek onun şahsiyetini rencide edeceği için hadiste şiddetli bir şekilde yasaklanmıştır. Abdullah İbn Mesud'un rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Müslüman'a sövmek fasıklık ve günahdır, onunla kıtal yapıp savaşmak ise küfürdür."⁸⁶⁷

Ayet-i kerimede mümin erkek ve mümin kadınları incitmenin günah olduğu ifade edilerek şöyle buyruluyor: "Mümin erkek ve mümin kadınları, yapmadıkları bir şeyle suçlayıp incitenler bir iftira ve açık bir günah yüklenmişlerdir."⁸⁶⁸ Bu ayette mümin kadın ve erkeklere genel olarak eziyet vermek yasaklandığına göre Elmalılı'nın dediği gibi, buna maddi ve manevi, kavli ve fiili her türlü eziyet dâhil olmaktadır.⁸⁶⁹

Konuyu "*Haysiyet ve şerefın korunması*" başlığı altında inceleyen Mevdudi, Hucurat Suresi'nin 11. ve 12. ayetlerine dayanarak, orada "*alay etmeyin*", "*kötü lakapla çağırmanın*" ve "*ğıybet etmeyin*" (arkadan çekiştirmeyin) şeklinde geçen yasaklarla, herkesin izzet, şeref ve haysiyetinin korunması haklarının garanti altına alındığını söylemektedir.⁸⁷⁰

Ömer Nasuhi Bilmen eserinde bu gibi haysiyet kırıcı söz, hareket ve davranışların insana manevi bir zarar verdiğini, dolayısıyla bu zararların tazmin edilmesi lazım geldiğinden, İslam hukukundaki manevi zararların tazmininden bahsetmektedir. Ona göre bir kimse hakkında haysiyetini kırarak fena bir söz söylemek veya ruhuna ıstırap verecek tarzda eza ve cefada bulunmak manevi bir zarar teşkil etmiş olur.⁸⁷¹

"Onlar size eziyetten başka bir zarar veremezler."⁸⁷² ayetinde geçen "*eziyet*" kelimesi, "ta'n ve tehdit gibi az bir zarar" şeklinde yorumlanmıştır.⁸⁷³ Demek ki kötüleme ve üzerine yürüme suretiyle, tehdit ve korkutma yoluyla yapılan eza ve cefalar da zarardan sayılmaktadır. Bu çeşit

⁸⁶³ Muhammed N. Sıddıki, İslam Ekonomisinin Temelleri, Çev: Bahar Gürsan, Akyol Matbaası, İzmir-1970, s.51.

⁸⁶⁴ Muhammed Ziyâü'l-Hak, İslami Bir Düzenin Kurulması (Değişim Ürecinde İslam. Hazırlayan, J. Donohue-J. Esposito, Eko Matbaası, İstanbul-1991, s. 291.

⁸⁶⁵ Bkz. Hucurat 49/11-12.

⁸⁶⁶ Buhari, Vesaya, 23, Hudud, 44, Tıbb, 48; Müslim, İman, 144; Ebu Davud, Vesaya, 10; Tecrid-i Sarih, VIII, 224.

⁸⁶⁷ Müslim, İman, 28, No: 116.

⁸⁶⁸ Ahzab 33/ 57.

⁸⁶⁹ Elmalılı, a.g.e. V, 3924.

⁸⁷⁰ Ebu'l-A'la el-Mevdudi, İslam'da Hükümet, s. 720.

⁸⁶⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. VIII. 271- 275.

⁸⁷² Al-i İmran 3/111.

⁸⁷³ Abdullah b. Ömer el-Bezvavi, Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, II, 37.

zararlar ise insan ruhuna elem verecek sebeplerden birisi olduğu için, bunların da birer manevi zarar teşkil edeceğinde şüphe yoktur.

İşte bundan da anlaşılıyor ki, sadece insan ruhunu üzecek herhangi bir olay, İslam hukukuna göre, bir hakkı ihlal ettiği için, bir zarar sayılmaktadır. Dolayısıyla bu zararın tazmini gerekir.⁸⁷⁴

3- Fikri Hak ve Hürriyetler

İslam'ın doğuştan insana tanıdığı temel-tabii hak ve hürriyetlerin üçüncüsü, düşünce ve kanaat hak ve hürriyetleridir. İslam hukukunda bu, "*Aklı koruma*" şeklinde ifade edilir.⁸⁷⁵ Şatıbi'nin dediği gibi İslam, bu hakları korumak için birisi olumlu, diğeri ise olumsuz olmak üzere iki yaklaşım göstermektedir.⁸⁷⁶

Birincisi İslam ve İslam hukuku akli, bütün dinin ve hukukun üzerine oturduğu bir temel ve kendisinden vazgeçilmez bir şart olarak kabul etmiştir. Bir Müslüman namaz kılmak, zekât vergisini vermek ve oruç tutmak gibi görevleri yükleyebilmek için onun "*akıllı*" olması şarttır.⁸⁷⁷ Çünkü akıl bulunmadan teklif-yükümlülük olmaz.⁸⁷⁸ Bu hususta Hz. Peygamber akli başında olmayandan yükümlülüğün kaldırıldığını bildirmiştir.⁸⁷⁹ Kendisine gelinceye kadar Aklını kullanamayan bunak ve delilerin, uyanıncaya kadar uyuyan kimselerin, iyileşinceye kadar bunakların ve ihtilam oluncaya kadar da sabi çocukların sorumlu olmadıkları hadislerde açıklanmıştır.⁸⁸⁰

İslam'ın akli korumak için tuttuğu ikinci yol ise akli zedeleyecek ve giderecek her şeyin yasaklanmış olmasıdır. Bu yasaklamadan ötürü buna olumsuz yaklaşım denilmektedir. Mesela bunlardan birisi insanı sarhoş edip aklını giderdiği için içki yasağının getirilmesidir. Ayette "Ey inananlar, şarap, kumar, dikili taşlar, şans okları şeytan işi birer pisliktir. Bunlardan kaçının ki, kurtuluşa eresiniz."⁸⁸¹ buyrulmaktadır. Peygamberimiz (s. a. v.) de bir hadisinde "Sarhoşluk veren her şey içkidir ve bütün içkiler de haramdır."⁸⁸² buyurmuşlardır. "Çoğu sarhoşluk veren bir şeyin azı da haramdır."⁸⁸³ Şu halde içki, insana sarhoşluk verip akli giderdiği için yasaklanmıştır.⁸⁸⁴

Akli korumaktan maksat, insana has olan düşünme ve öğrenme, başka bir deyişle fikri ve ilmi faaliyetlerini yerine getirmektir. İlim ve fikir hayatında insanlar için akıl, duyular ve doğru haberin çok önemli bir yeri vardır. Duyularla öğrenilebilecek şeylerde duyuların, akıl ile öğrenilebilecek şeylerde aklın ve ancak nakil ile öğrenilebilecek şeylerde de doğru haberin kullanılması değişmez bir prensiptir. Duyuların vasıta olduğu bir yerde akli kullanmak doğru olmadığı gibi, aklın vasıta olacağı bir yerde de duyuları kullanmak doğru olmaz. Akıl veya duyular yoluyla ispat ya da inkârı mümkün olmayan şeyler, işitmeye dayanan konular olduğu için, bunlarda ancak nakli delil, yani doğru bir habercinin bilgi getirmesi gerekir.⁸⁸⁵

Maturidi'ye göre bilgi, duyu organları, haber ve akıl olmak üzere üç yoldan elde edilir. Bunların en önemlisi akıldır. Çünkü aklın yardımı olmadan duyular ve haber gerçek bilgiyi

⁸⁷⁴ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, a.g.e. VIII. 272.

⁸⁷⁵ Bkz. Şatıbi. cl-Muvafakat. II. 5.

⁸⁷⁶ Bkz. Şatıbi. a.g.e. II, 5.

⁸⁷⁷ Merğınani, I, 68; V. Zuhayli. a.g.e. I, 443; A. Hamdi Akseki, İslam Dini. Başnur Matbaası, Ankara- 1972, s. 202, 214.

⁸⁷⁸ Ebul-Hasan Ahmed b. M. el-Kuduri, Kilabü'l-Kuduri, Bahar Matbaası. İst1968, s. 27, akıl kelimesinin kayıdı.

⁸⁷⁹ Ebu Davud. Hudud, 16; Tirmizi, Hudud, 1; Nesei, Talak. 21; İbn Mace, Talak. 15.

⁸⁸⁰ Bkz. Ebü Davud. Hudud, 16.

⁸⁸¹ Maide 5/ 90.

⁸⁸² Buhari, Edeb, 80, Ahkâm. 22, Meğazi, 60; Müslim, Eşribe, 73-75; Ebu Davud, Eşribe, 5; Tirmizi, Eşribe, 1, 2; Nesei, Eşribe, 53; İbn Mace, Eşribe, 9.

⁸⁸³ Tirmizi, Eşribe, 3.

⁸⁸⁴ Bkz. Elmalılı, a.g.e. I, 762.

⁸⁸⁵ Ahmet Hamdi Akseki, İslam Dini, s. 29.

sağlayamaz. Metafizik bilgiler ve ahlaki düsturlar bu kaynaktan çıkarılır. İnsanları hayvanlardan ayıran tek özellik akıldır.⁸⁸⁶

Gazali de İhya'sında İslam'ın akla verdiği değeri belirtmek için, insanı hayvandan ayıran en önemli özelliğın akıl olduğunu söylemektedir.⁸⁸⁷

Akılın, insan için en büyük mürşit olduğunda şüphe yoktur. Akıl olmadan insanın insanlığı düşünülemez. O nedenle İslam'ın dayandığı en birinci esas, akıl ve muhakeme yoludur. İslam'a göre sahih ve sarsılmaz bir imanın ilk şartı akıldır. Çünkü Müslümanlığın birinci temeli Allah'a imandır. İslam, akılı hâkim tanıdığı içindir ki, ona göre delil getirmeye layık olan tek şey, ancak tabiat ve kâinat üzerinde düşünüp tefekkür etmektir.⁸⁸⁸ Bununla beraber akıl, bir mürşide ve bir yol göstericiye muhtaçtır. Onun en yüksek mürşidi ise Allah kelamı ile peygamberlerin irşadıdır.⁸⁸⁹

Bu noktada akıl ile naklin birlikteliği veya tearuzu durumunda nasıl bir yol tutulacağı hatıra gelebilir. Fatih dersiamlarından Seyyid Nesib Efendi, "Akılın kati surette iptal ettiği bir şeyi, İslam hukuku caiz görmez. Akla göre muhal olan bir şey, şeriata göre mümkün olmaz. Şeriatın akla muhalif olarak gelmesi muhaldir."⁸⁹⁰, demektedir.

Elmalılı, rivayeti sabit olan nakli bir delil karşısında akıl ve dirayetin yeri nedir diye soru sorarak, şöyle cevap veriyor: "Hiç şüphe yok ki, nakli anlayacak olan da akıldır. Bundan dolayı akıl ve dirayet, göz ardı edildiği zaman ortada ne akıl kalır, ne de nakil. Fakat aynı zamanda unutmamak gerekir ki, akıl gerçek bilginin yaratıcısı değil, alıcısı ve kabul edicisidir. O bilgiyi üretmez, alır. Bunun içindir ki, ilmin konusu soyut düşünce değil, olaylar ve onunla ilgili haberlerdir. Nakle dayanan bilgi de işte o edinilen haberler cümlesindedir."⁸⁹¹

Ahmet Hamdi Akseki de "Şayet akıl ile naklin zahiri arasında bir çelişki görülürse, o zaman aklın hükmü kabul edilerek, nakil için şu iki yoldan birisi tercih edilir:

1-Dil kuralları esas alınarak nakil ve nas (ayet ve hadis) tevil edilip akıl yolu ile elde edilen hakikatle birleştirilir ve görünüşteki çelişki bu suretle kaldırılmış olur.

2- Nassı olduğu gibi kabul ederek, kendisine mahsus olan hakiki mananın ilmini Allah'a havale etmek. Nakil doğru ve sahihtir, manası bizce anlaşılmamış ise de onun anlamı Cenab-ı Hakk için bellidir demek. Yani aslına iman, vasfına teslim olup beklemek. Birincisi halefiyye görüşü olup daha sağlamdır. İkincisi ise selefiyye görüşü olup daha salimdir.⁸⁹²

Ali Fuad Başgil, Akseki'yi eleştirerek şöyle diyor: "Bize göre, mademki, İslam hukukçularından bir kısmı birinci şıkkı yani tevil yolunu, bir kısmı da ikinci şıkkı yani Hakk'a havale yolunu tutmuşlardır. Ve mademki her iki yol da ehl-i sünnet yoludur ve haktır, o halde bu iki görüşü ayıracağımıza ve ister bu yolu, ister şu yolu tutun diyeceğimize, telif yoluna gider her iki görüşü de birleştiririz. Şöyle ki, bazı amel ve pratik konularda, ilim ve marifet meselelerinde tevil yolunu, itikadi konularda ve teorik meselelerde Hakk'a havale ve nakle sarılma yolunu tutarız. Başka bir ifade ile "amentü" esasları konusunda, nas ve nakli olduğu gibi alır, Kitap ve Sünnet'e tereddüt etmeden ve her yönüyle bağlarız. Fakat özellikle ilim ve felsefe meselelerinde, akıl ile nakil arasında bir ayrılık görülürse, daima tevil ve ictihad yoluna gider, nakli akla ve ilme tevfiik eder ve yaklaştırırız."⁸⁹³

İslam Hukukundaki düşünce ve fikir hürriyetini açıklarken akıl üzerinde bu kadar uzun durmamızın sebebi, bu gün Müslümanların bu gerçeklerden çok uzak olmasıdır. İslam âlimleri yeri

⁸⁸⁶ A.K.M. Eyyub Ali, Maturidilik (İslam Düşüncesi Tarihi) Çev: Ahmet Ünal, Doğan Ofset, İst-1990,1, 299.

⁸⁸⁷ İmam Gazali, İhya, Çağrı yayımlan, İstanbul-1985,1, 91.

⁸⁸⁸ Ahmet Hamdi Akseki, İslam, s. 53, 499, 500.

⁸⁸⁹ Elmalılı, a.g.e. IV, 3518.

⁸⁹⁰ Seyyid Nesib Efendi, Fıkh-ı Hanefinin Esasatı ve Kıyas ve Dine Mûteallik Mesail, Evkaf Matbaası, Daru'l-Hikmeti'l-İslamiyye neşriyatı, adet: 2, İstanbul-1339, s.7. (Bkz. Ali Fuad Başgil, Din ve Laiklik, s. 238-239).

⁸⁹¹ Elmalılı, a.g.e. III, 2238.

⁸⁹² Ahmet Hamdi Aksek İslam. s. 506-507.

⁸⁹³ Ali Fuad Başgil Din ve Laiklik, s. 241.

geldikçe akla ve akıl deliline saygı gösterilmesi lazım geldiğini söyleyip durmuşlar iken⁸⁹⁴ İslam dünyasının geçmiş beş asır ve bugünkü hali yürekler acısıdır. O yüzden Mevdudi, hilafet ile saltanat yönetimi arasındaki farkları sayarken, 4. olarak fikir hürriyetinin kaldırıldığı dile getirmekte ve bu için de Muaviye döneminin ortalarına doğru başladığını ifade ederek şöyle demektedir:

"Padişahçılık devrinde Müslümanlar arasında meydana gelen değişikliklerin en önemlilerinden birisi de fikir hürriyetinin ortadan kaldırılmış olmasıdır, *"iyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama hakkı"* bu dönemde son buldu. Halbuki bu prensip, Müslümanlar için sadece bir hak değil, aynı zamanda onlar için farz bir ibadettir. Çünkü hayat düzeninin ve yönetimin devam ve bekası bu prensibin varlığına bağlıdır.⁸⁹⁵

Abdülkerim Zeydan, İslam devletinde fikir ve düşünce hürriyeti ferdin en önemli haklarından birisidir. Ne devletin bu hürriyeti sınırlaması ve ne de bireyin bundan vazgeçmesi caizdir. Bu fikir özgürlüğü insanın düşünce sahibi bir varlık olabilmesi için zaruri olduğu gibi, Müslümanın da İslam esaslarına uyması ve uyabilmesi için elzendir. İyiliği emir ve kötülüğü yasaklama, İslam'ın en önemli icaplarından birisidir. Bunun gerçekleşmesi her şeyden önce fikir ve düşünce hürriyetinin gerçekleşmesine bağlıdır.⁸⁹⁶

İslam'da fikir özgürlüğüne saygı duyulduğu için akla önem verilmiştir. Bu sebeple hayatın bedene olan nispeti ile aklın ruha olan nispeti birbirine benzetilmiştir.⁸⁹⁷ Onun için düşünceyi ve onu ifade etmeyi sınırlama ya da kısıtlama değil, tam tersine destek verilmiş ve bu hususta serbestlik getirilmiştir.⁸⁹⁸ Çünkü insanın düşünmesi doğuştan olup ilahidir. Ayette hiç bir kimsenin Allah'ın verdiği şeylerden mahrum edilemeyeceği bildirilmektedir.⁸⁹⁹

Abdülkadir Udeh fikir adamlarının düşünce ve fikirlerini yayma hususunda hikmetle, güzel bir şekilde öğüt vererek hakka çağrılmaları ve en uygun yolla mücadele etmeleri gerektiğinden⁹⁰⁰ bahsetmektedir.⁹⁰¹ Mevdudi de insanlar için fikir açıklama özgürlüğünün sadece bir hak olmayıp bunun aynı zamanda onlar için bir farz, ilahi bir emir olduğunu söylemektedir.⁹⁰²

İslam'ın düşünce hak ve hürriyetlerine ne kadar destek verip serbestlik getirdiği, bilime verdiği önemden daha iyi anlaşılmaktadır. Bu hususta yüzlerce delil, ayet ve hadisin bulunduğu herkes tarafından bilinmektedir. Ayrıca bu konuda anılması gereken husus, başka dinlerde olmayıp sadece İslam'da bulunan *"içtihat kurumu"* dur. Kişi düşünüp araştırıp karar vermek suretiyle, devleti idare edenler de şura yoluyla meseleler hakkında bir hüküm verirler. Bu husus ta Hz. Peygamberin bir hadisi insanların araştırıp içtihat yaparak karar vermeleri halinde hata etseler bile yine bir sevap olacaklarını bildirmektedir.⁹⁰³ "Hüküm veren, karar verirken araştırıp içtihat eder ve sonra doğru karar verirse, onun için iki sevap vardır; eğer karar verirken içtihat eder, fakat hataya düşerse, onun için bir sevap vardır."⁹⁰⁴

Muteber hadis kitaplarının hemen hemen hepsinin rivayet ettiği bu hadise göre insan hata etmekten sorumlu değildir; verdiği hüküm ve kararlarda araştırıp içtihadı dayandıktan sonra, mesele yoktur, insanlık hali olarak yanılıp yanılışa düşse ve hata etse bile, yine de iyi yapmış gibi bir sevap vardır. Şu halde insanoğlu hata yapmaktan değil, araştırıp aklını kullanmamaktan ve düşünce özgürlüğünden faydalanmamaktan sorumludur.

⁸⁹⁴ Bkz. Şeyh Muhammed Abduh İslam Akıl ve Medeniyet (Değişim Sürecinde İslam), s. 30

⁸⁹⁵ Ebu'l-A'la el-Mevdudi. Hilafet ve Saltanat Çev: Ali Geceli, Fatih Matbaası. İstanbul-1972. s. 217-218.

⁸⁹⁶ Abdülkerim Zeydan, İslam'da Ferd ve Devlet, s. 82.

⁸⁹⁷ İsmail Hakkı İzmirli, a.g.e., s. 61.

⁸⁹⁸ Bkz. Yunus Vehbi Yavuz, a.g.e., s. 47-92.

⁸⁹⁹ İsra 17/20.

⁹⁰⁰ Bkz. Nahl 16/125.

⁹⁰¹ Abdülkadir Udeh, Mukayeseli İslam Hukuku, I, 30.

⁹⁰² Ebu'l-A'la el-Mevdudi, İslam'da Hükümet, s. 722.

⁹⁰³ Bkz. İsmail Hakkı İzmirli, İlm-i Hilaf, s. 35.

⁹⁰⁴ Buhari, frısam, 21; Müslim, Akdıye, 15; Ebu Davud, Akdıye, 2; Neşeni, Ahkâm, 2, Kudat, 3; İbn Mace, Ahkâm, 3; Ahmed İbn Hanbel, IV. 198, 204, 205.

İslam hukukundaki içtihat kurumu, İslam'ın düşünce ve fikir hak ve hürriyetlerine ne kadar değer verdiğinin açık bir delilidir. Bunca ayet, bunca hadis ve Hz. Peygamberin bu kadar uygulamalarını saymasak bile sadece içtihat kurumu İslam'ın düşünce özgürlüğüne verdiği önemi göstermektedir. Fahrüddin Razi, "Onlar bir ümmet, gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerine, sizin kazandıklarınız size aittir." ⁹⁰⁵ ayetini yorumlarken, bu ayetin *taklid etmenin* batıl olduğuna delalet ettiğini söylemektedir. ⁹⁰⁶

İslam hukukuna göre asıl olan kişinin kendi alanına giren konularda yapacağı işler hakkında bizzat kendisinin araştırıp içtihat ederek karar vermesidir. Bu konuda ayette "Onların üzerinde zorlayıcı değilsin." ⁹⁰⁷ denilmek suretiyle kişinin kendisi hakkında karar verme hakkı dile getirilmiş olmaktadır. ⁹⁰⁸ Elmalılı bu ayeti, zorla baktırıp düşündürecek, her istediğini şeyi yaptıracak ve onların kalplerine hükmedip dilediğini gibi inandıracak değilsin, şeklinde tefsir etmiştir ⁹⁰⁹

Yine İslam hukukuna göre müçtehitlerin ancak kendi görüşleri ile amel etmeleri emredilmiştir. ⁹¹⁰ Bu tamamen kişinin kendisi ile düşüncesi arasındaki alaka ve ünsiyetten kaynaklanan bir husus olarak yorumlanabilir. Hatta Hanefilerin büyük hukukçusu Serahsi, bu anlamda "Bir müçtehidin başka bir müçtehide önem ve saygı olsun diye onun görüşü için kendi fikrini bırakması helal olmaz." ifadelerini kullanmaktadır ⁹¹¹

İslam'da düşünce özgürlüğü en geniş manasıyla tanınmıştır. O kadar ki, insan doğruyu bulmakla mükellef değildir. Müçtehit doğru da yapar yanlış da yapar. Yanlış yapılan bir şey kabul edilmez değildir. İslam hukukçuları bu konuda kibleye yönelmeyi örnek verirler. Kiblenin ne tarafta olduğunu bilmeyen bir Müslüman araştırma yapmakla görevlidir. Araştırma neticesinde edindiği kanaate göre hareket eder. Daha sonra kiblenin bu yönde olmadığı ortaya çıksa bile artık kıldığı namazı tekrar kılmaya lüzum yoktur. Fakat kendi görüşüne muhalif olan başka bir görüşe göre namaz kılsa ve sonra bu kiblenin yanlış olduğu ortaya çıksa, bu kimse kendi kanaatine aykırı hareket ettiği için namazı iade etmesi gerekir. Kiblesi yanlış olsa bile kendi kanaatime göre hareket eden bir Müslüman ise namazını tekrar etmez. ⁹¹²

Böylece görüldüğü gibi İslam hukuku, düşünce ve fikir açıklama özgürlüğünü, batıya göre çok önceden tanımış tır. Gerçekten batıda ancak 18. asrın sonunda fikirlerin serbestçe açıklanması kabul edilmişken, bu hürriyeti İslam ve İslam hukuku ortaçağda tanımış ve uygulamasını bile gerçekleştirmiştir. ⁹¹³

Gerçi ilk zamanlarda az, son zamanlarda nispeten daha çok ilim ve fikir adamlarına baskı ve işkence yapılmış, hatta bunlardan idam edilenler bile olmuştur. Bunlar arasında Hallacı Mansur, Abdullah b. Mukaffa, Lisanüddin b. Hatıb, Sühreverdi Maktul, Aynulkudat Hemedani, Tokatlı Molla Lütfi gibi şahsiyetler sayılmaktadır. Süleyman Uludağ'a göre bunların idam edilmelerinin sebebi fikri ve ilmi olmaktan çok, siyasi, idari veya şahsidir. ⁹¹⁴ Ancak biz bu tezi kabul etmiyoruz. Çünkü İslam Hukukunda ölüm cezasına çarptırılacak olanlar bellidir ve bunlar arasında fikir ve düşünce suçlusu diye bir şey yoktur. ⁹¹⁵ Bu yapılan cinayetler, tarihin yüzkarası ve zalim yöneticilerin zulmünden başka bir şey olamaz.

⁹⁰⁵ Bakara 2/141.

⁹⁰⁶ Bkz. Fahrüddin Razi, a.g.e. IV, 78.

⁹⁰⁷ Ğaşıye 88/ 22.

⁹⁰⁸ Krş. Abdülhamid Ahmed Ebu Süleyman, a.g.e., s. 58.

⁹⁰⁹ Elmalılı, VII, 5787.

⁹¹⁰ Molla Hüsrev, Mir'at, s. 367.

⁹¹¹ Serahsi, a.g.e. X, 11.

⁹¹² Bkz. Pezdevi. Keşfi'l-Esrar, IV, 1139; Molla Hüsrev, a.g.e., s. 367.

⁹¹³ Servet Armağan, İslam H. T. Hak ve Hürriyetler, s. 114.

⁹¹⁴ Süleyman Uludağ, İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti, s. 150.

⁹¹⁵ Bkz. Ahmet Yaşar, İslam Ceza Hukukunda İdamı Gerektiren Suçlar, Beyan Yayınları, İstanbul-1995, s. 24.

Netice olarak İslam hukukunda tam ve kâmil manada düşünce ve fikir hak ve vazifesinin tanınmış olduğunu söyleyebiliriz. Hatta Kur'an'da Tağut'a kulluk etmekten kaçan ve Allah'a yönelenler için müjde olduğu⁹¹⁶ bahsedildikten sonra kendilerine müjde verilecek olan kulların vasıfları şöyle açıklanmaktadır. "Onlar bütün sözleri dinlerler ve neticede en güzeline uyarlar."⁹¹⁷ Bu sebeple her türlü fikir serbest olup insanlar düşüncelerini anlatıp öğretme, basın ve yayın vasıtalarıyla basıp ve yayma hakkına sahiptirler. İnsanlara düşüncelerinden dolayı baskı ve işkence yapmak günahdır, diyebiliriz.

4- Ailevi Hak ve Hürriyetler

Ailevi hak ve hürriyetler denilince hemen ilk akla gelen şey evlenip aile kurmaktır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesinin ilgili maddesinde⁹¹⁸ "Evlilik çağma varan her erkek ve kadın, ırk, vatandaşlık veya din bakımlarından hiç bir kayıtlamaya tabi olmaksızın evlenme ve aile kurma hakkını haizdir. Evlenme akdi ancak müstakbel eşlerin serbest ve tam rızasıyla yapılır. Aile, cemiyetin tabii ve temel unsurudur; cemiyet ve Devlet tarafından korunmak hakkını haizdir." denilmektedir.

Aile hayatı, neslin korunup devam etmesi bakımından insan için toplum açısından zaruret derecesinde vazgeçilmez bir ihtiyaçtır.⁹¹⁹ Nisa Suresi'nin birinci ayetinde buna işaret vardır.⁹²⁰ Kuşlar için yuva ne ise insanlar için aile odur, diyebiliriz. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun.." ⁹²¹ buyrulduğu için, Hz. Havva'dan Hz. Âdem'in zevcesi, eşi olarak bahsedilmesi, bunların cennette aile hayatı yaşadıklarını göstermektedir. Bu iki insanın soyundan gelenlerin de onlara benzemesi ve bu geleneği devam ettirmesi fitri bir özellik olsa gerektir.

İslam hukukuna göre evlenip aile kurma işi bir hak olmakla beraber, haktan çok daha ileride aynı damanda yerine göre bir vazifedir. İslam hukukçuları evlenme hakkında şahıstan şahsa değişen hükümler getirmişlerdir. Bunlardan Mevsili, sünnet, vacip ve mekruh olmak üzere evlenmeyi üç sınıfa ayırmıştır: Evlenme, normal kimseler için teşvik edilmiş bir sünnet, evliliğe fazla meyilli olanlar için vacip ve evlendiği takdirde günaha girmesinden korkulan kimseler için ise mekruhtur.⁹²² Başka bir tasnife göre bu değerlendirme farz, haram ve mekruh şeklinde yapılmıştır.⁹²³

Kur'an ve sünnette evlenme hakkında pek çok ayet ve hadis vardır. Bunlardan bir kaç tanesini burada zikretmek yerinde olacaktır. "İçinizden bekârları, köle ve cariyelerinizden iyi olanları evlendirin. Eğer fakir iseler, Allah onları lütfü ile zenginleştirir."⁹²⁴

"Eğer yetimlerin haklarını gözetemeyeceğinizden kor karsanız, size helal olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder alınız. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın.." ⁹²⁵ Burada yetimlere veli olduğunuz zaman onlar hakkında hak ve nesafet ölçüleri içerisinde hareket edememek ve adaleti gerçekleştirilememekten korkuyorsanız diye bir şart cümlesi kurulmuştur. Şu halde ikinci bir evliliğin yapılabilmesi için böyle bir şartın gerçekleşmesi lazımdır. Bizce ayetin manası, kaynaklarda belirtildiği üzere yetimlere veli olanlar hakkında olup ⁹²⁶ bu veliler yetimlere can, mal, ırz ve

---

⁹¹⁶ Zümer 39/17.

⁹¹⁷ Zümer 39/ 18. Ayetin orijinalindeki "el-kavl" kelimesindeki lam-ı tarif, umum ifade ettiği için manası "bütün sözler" demektir.

⁹¹⁸ Madde: 16.

⁹¹⁹ İsmail Hakkı İzmirli, Anglikan Kilisesine Cevap, s. 80.

⁹²⁰ Bkz. Nisa 4/1.

⁹²¹ Bakara 2/ 35.

⁹²² Bkz. Mevsili, el-İhtiyar, III, 82.

⁹²³ Bkz. Vehbe Zühayli, a.g.e. IX, 29.

⁹²⁴ Nur 24/ 32.

⁹²⁵ Nisa4/3.

⁹²⁶ Bkz. Beyzavi, II, 65; F. Razi, IX. 171; Elmalılı. II, 1284.

namusları hakkında nefislerine uyup adalet yapamamaktan endişe ediyorlarsa bu yetimlerin annesi ve bu gibi kadınlarla evlenerek bu durumu ortadan kaldırsın demek olur.

Elmalılı, ayetten evliliğin hem birey, hem de toplumla ilgili bir kurum olduğunu çıkararak şöyle demektedir: "Ayetin iniş sebebi bakımından veliler, kocalar ve bir dereceye kadar özel menfaatlerle ilgili olan bu ayet, hüküm, hikmet ve iniş gayesi açısından onlarla birlikte kamuyu ve kamu yararını ilgilendirir. Bunun için evlenme ile ilgili meseleler, kul haklarından başka bir de Allah ve kamu hakkını kapsamaktadır. Bundan dolayıdır ki, evlenme, bir bakımdan hak ve bir bakımdan vazifedir."⁹²⁷

Böylece evlenme, birey ile doğrudan ilgili olduğu için medeni haklardan olması dolayısıyla, hiçbir kimsenin evlenme hakkı engellenemez.

Hz. Muhammed de evlilik konusunda şöyle buyurmaktadır: "Gençler! İçinizden aile geçindirebilecek güçte olanlar evlensin. Çünkü evlilik gözü haramdan sakındırır; iffeti daha iyi korur. Evlenmeye gücü yetmeyenler ise oruç tutsun. Çünkü oruç şehveti kırar."⁹²⁸ "Evlenmek benim sünnetimdir. Sünnetimden yüz çeviren benden değildir. Evleniniz; çünkü ben diğer ümmetlere karşı sizin çokluğunuzla iftihar edeceğim."⁹²⁹

Yine ayette "Kadınlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbise gibisiniz."⁹³⁰ buyrulurken, sanki her iki cinsin birbirine olan ihtiyacı ve dolayısıyla birbirini tamam lamaları gerektiği dile getirilerek evlilik teşvik edilmiştir.⁹³¹

Evlenme hususunda kadın ve erkek arasında hiçbir ayırım yapılmadan her ikisine de bu hak tanınmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz "Size helal olan kadınlarla evlenin."⁹³² ve "Bekarlarınızı evlendirin."⁹³³ ayetleri erkeklere evlenme hak kını verirken, ve topluma evlendirme vazifesini yüklerken, "Kadın bir başka koca ile evleninceye kadar"⁹³⁴ ayeti de kadına serbest bir şekilde eş seçme hürriyetini getirmiş bulunmaktadır. İbn Arabî bu ayeti, kadın kendisini evlendirebilir, şeklinde yorumlamıştır.⁹³⁵

Bireyler kendi imkânlarıyla evlenemediği zaman toplum adına devlet onları evlendirme vazifesi ile yükümlüdür. Yukarıdaki ayet buna işaret ettiği gibi, ayrıca Hz. Muhammed de bu konuda "Velisi olmayanın velisi, sultan-devlet-dir."⁹³⁶, buyurmuştur.

İslam, evlenme sınırını İnsan Hakları Evrensel Bildirisi kadar geniş tutmamış, bu konuda inancı şart koşarak, inanan ile inanmayanın evlenmelerine izin vermemiştir.⁹³⁷

Konuyu Süleyman Uludağ'ın eserinden yaptığımız bir alıntı ile bitirmek istiyoruz. "Avrupa'da çıkan kadın hakları savunucuları ve feministler kadın erkek arasında mutlak bir eşitlik isterken, kadının tabiatını da erkeğin yaratılış özelliklerini de inkâr ettiklerinden en sonunda birden çok kadınla veya birden çok erkekle gayri meşru surette birlikte yaşama âdetini ortaya çıkarmışlardır. Bazı hallerde kadını yalnızlığa ve kimsesizliğe mahkûm ederken, bazı hallerde de erkeği kadının esiri ve sömürme vasıtası haline getirmişler, aile müessesesini de sarstıklarından, çoğu kez yıktıklarından yeni nesli aile şefkatinden ve himayesinden yoksun bırakmışlardır. Avrupa'daki kadın haklarının ve aile müessesesinin imrenilecek hiç bir yanı olmamakla beraber İslam toplumu kendi şartlarına göre

⁹²⁷ Elmalılı, II. 1287.

⁹²⁸ Buhari, Nikâh, 3, Savm, 10; Müslim Nikâh, 1; Ebu Davud, Nikâh, 1; Nesai Nikâh. 3.

⁹²⁹ Bkz. İbn Macc. Nikâh, I.No: 1846.

⁹³⁰ Bakara 2/187.

⁹³¹ Servet Armağan, a.g.e., s. 155.

⁹³² Nisa 4/ 3.

⁹³³ Nur 24/ 32.

⁹³⁴ Bakara 2/ 230.

⁹³⁵ Bkz. İbn Arabî, Ahkamü'l-Kur'an, I, 198.

⁹³⁶ Buhari Nikâh, 41; Tirmizi Nikâh, 14; No 1102; Krş. Buhari İstikraz, 11; Müslim Feraiz, 15; Bkz. H. Karaman İ.I.G. Meseleleri, 193-194

⁹³⁷ Bkz. Bakara 2/221.

kadın haklarını genişletme ve ileri götürme, aileyi daha faydalı tedbirlerle destekleme ve koruma mecburiyetindedir. Zira kadınlarımız hukuken ve nazari olarak sahip oldukları hakları fiilen tam olarak kullanamamaktadırlar. Bu konuda bir yandan mevcudu muhafaza, diğer yandan onu geliştirme mecburiyeti hatırdan çıkarılmamalıdır."⁹³⁸

5- İktisadi Hak ve Hürriyetler

Ekonomik alandaki hak ve hürriyetlere gelince, bunlar üretmek, ürettiğine sahip olmak, mübadele etmek ve tüketmek gibi konularla ilgili hak ve hürriyetlerdir.

Batıda *merkantilizm* düşünce ve uygulamaları ekonomik hayatta birçok şeylerin değişmesine sebep oldu. Fertle devletin ekonomik alanları birbirine karıştığı gibi, getirilen yeni serbest ve yasaklar da işi tamamen karma karışık yapmıştır.

Helal olan bir maddenin üretimi ve tüketimi serbest olup normal şartlar altında hiç bir kimse tarafından yasaklanamaz. Ayette "Ey Peygamber! Allah'ın sana helal kıldığı bir şeyi niçin haram ediyorsun?"⁹³⁹ buyrulur muhatap adeta sorgulanmaktadır.

Herkes tabii olarak iş kurup üretim yapma hakkına sahip olduğu için hiç bir yerden izin almadan iş yeri açabilir. Bu hususta ihtiyaç hâsıl olduğu zaman devlet daha yardımcı olur.

İslam'da iş hayatı devletin teminatı altındadır. Çalışanların emeklerinin karşılığı mutlaka verilecektir. Bu hususta el emeği övülerek ayette şöyle buyrulmaktadır: "İnsan için çalışmasından başka bir şey yoktur ve çalışmasının karşılığı verilecektir."⁹⁴⁰ Hz. Peygamber de konuyla ilgili olarak şöyle buyurmuştur: "Hiç kimse, el emeğiyle kazandığından daha hayırlı bir lokma yememiştir."⁹⁴¹

Ensar'dan bir adam Hz. Peygamber'e gelip geçimini sağlayacak bir iş ister. Allah Resulü ona bir ip, bir balta temin eder ve dağa gidip odun kesmesini ve getirip satmasını ister. Sonra tekrar gelip kendisine bilgi vermesini söyler.⁹⁴² Bugün memleketimizde de bulunan bir iş için fabrika ya da dükkân açımında belediye ve devletten izin alma formaliteleri merkantilizm döneminden kalan artıklardır.

İslam hukukunda çalışıp kazanma hususunda kadın erkek ayrımı yapılmaz. Herkes çalışma hak ve hürriyetine sahiptir. Çünkü ayette "Erkeklerle çalışıp kazandıklarından bir pay, kadınlara da çalışıp kazandıklarından bir pay vardır"⁹⁴³ buyrulmaktadır.

İslam'da çalışma hakkının yanında özel mülkiyet hakkı da tanınmıştır.⁹⁴⁴ Herkes üretip meydana getirdiği malların sahibi olur. Bu sebeple başkalarının mallarını onların rızaları dışında alıp yemek veya kullanmak haramdır.⁹⁴⁵ Çünkü İslam ekonomisinde özel mülkiyet esastır.⁹⁴⁶ Menna Kattan, İslam'da Mülkiyet Nizamı adlı eserinde İslam Dininin meşru kıldığı mülkiyeti elde etme yollarını açıklamaktadır.⁹⁴⁷ Bunlar çalışıp emek harcamak⁹⁴⁸ toprağı ihya etmek, devletin arazi tahsisi, ganimet elde etmek, hibe ve bağış almak, vasiyet edilmiş mala sahip olmak⁹⁴⁹ ve mirasçı olmak⁹⁵⁰ gibi yollardır.

⁹³⁸ Süleyman Uludağ, a.g.e., s. 180.

⁹³⁹ Tahrim 66/1

⁹⁴⁰ Necm 53/39-40.

⁹⁴¹ Buhari, Büyü, 15; İbn Mace, Ticarat. 1; Nesei. Büyü, 1.

⁹⁴² İbn Mace, Ticarat, 25. No: 2498; Ebu Davud, Zekât, 26, No: 1641; Tirmizi, Büyü, 10, No: 1218.

⁹⁴³ Nisa 4/ 32. '

⁹⁴⁴ M.A.Mannan, İslam Ekonomisi. Çev: Bahri Zengin, Özdemir Basımevi, İstanbul-1973, s. 137.

⁹⁴⁵ Nisa 4/ 29.

⁹⁴⁶ M. Kutub, a.g.e.. s. 95-105; M. Ebussuud İslami İktisadın Esasları, Çev: Ali Özek. Fatih Matbaası. İst-1969, s. 88.

⁹⁴⁷ Menna el-Kattan, a.g.e.. s. 22-34.

⁹⁴⁸ Bkz. Mülk 67/ 15; Cuma 62/ 9-10; Müzzemmil 73/ 20.

⁹⁴⁹ Bakara 2/ 180.

⁹⁵⁰ Nisa 4/ 7.

Mevdudi, "Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi" adlı makalesinde⁹⁵¹ "Allah'ın emirleri doğrultusunda, O'nun çizdiği sınırlar içinde olmak üzere, Kur'an, birçok ayette⁹⁵² özel mülkiyete sahip olma hakkı tanımıştır." demektedir.

Daha önceleri birkaç defa ifade ettiğimiz gibi batı kaynaklı bu kültürde hak, hürriyet ve vazife kelimeleri birbiriyle karışmış durumdadır. Aslında çalışmak ve kazanmak haktan ziyade bir vazife işi olsa gerektir. İslam ekonomisinde haklar üretimden daha çok tüketimde sağlanmış bulunmaktadır. İnfak ve paylaşım, üretime katılın katılmasın toplumu meydana getiren bütün vatandaşlara yayılmış durumdadır.⁹⁵³ Çalışın çalışmasın, malı ve parası bulunsun bulunmasın insan olan herkesin yaşama hakkı vardır. Kişilerin hayatları devletin teminatı altındadır.

Netice olarak İslam ve İslam hukuku, insan haklarını en geniş ve kâmil manasıyla tanımış, sadece tanımakla kalmamış aynı zamanda devleti bu hakları koruyup kollamakla görevlendirmiş, ayrıca hak ve vazifeyi birbirinden ayırmamış alacak ve borç gibi iki taraflı bir muamele yaparak bunu birey ile toplum arasında taksim etmiştir. İnsanların zamanla kültürlerini değiştirip beşeri değerlerini yitirince hak ve hukuk kavramları da ortadan kalkar. İşte İslam böyle bir zamanda miladi yedinci asırda gelip insanlık âlemine hak ve vazifelerini öğretmiş, yalnız söylememiş bizzat uygulamasını yapmıştır. Yani batı dünyasının ancak yirminci yüzyılda teorik olarak gündeme getirdiği bir meseleyi İslam tam on üç asır evvel hem teorik olarak insanlara bildirmiş ve hem de pratik olarak uygulamasını yapmıştır. Bugün rahatlıkla şunu söyleyebiliriz ki, insanlık âlemi İslam'ın insan hakları konusunda gösterdiği hedeflere henüz ulaşamamıştır. Buradan anlaşılıyor ki, insanın kendisini ve haklarını tam anlamıyla tanıyabilmesi için, bu amaçla gelmiş olan Kur'an-ı Kerim'den faydalanması gerekecektir.

---

⁹⁵¹ Bkz. Ebu'l-A'la el-Mevdudi, Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi (İ. Düşüncesi Tarihi) Çev: F. Bostan, I. 212.

⁹⁵² Bakara 21 275. 279. 282, 283, 261; Nisa 4/ 2, 4, 7. 20, 24, 29; Maide 5/ 38; En'am 6/141; Tevbe 9/ 103; Nur 24/ 27; Ya-sin 36/ 71; Zariyat 51/19; SaiT61/II.

⁹⁵³ Bkz. Sabahaddin Zaim İslam-İnsan-Ekonomi Nesil Matbaacılık, İstanbul-1992, s. 26. 84-88; Ovf Mahmud el-Küfravi, Siyasetü'l- İnfakü'l-Am Fi'l-İslam. Müessesetü Şebabi'l-Ccmaati. İskenderiyye-1982. s. 13-22

SONUÇ

Biz bu araştırmamızda hukuk ve insan haklarına İslam hukuku açısından bakmaya çalıştık. Çalışmamız esnasında bulduğumuz düşünce ve fikirleri şöyle kompoze etmek mümkündür.

İnsanın sosyal bir varlık olması dolayısıyla hareket ve davranışlarını hukuk kurallarına uygun bir tarzda gerçekleştirilmesi gerekir. Hukuk kurallarının meydana gelmesinde dünden bugüne din, örf ve adetler, akıl, arzu ve istekler etkili olmuştur. Bu bakımdan hukuk; kaynağına göre ilahi hukuk, tabii hukuk ve beşeri hukuk olmak üzere üç kısma ayrılır. Aslında tabii hukuku beşeri hukukun içinde mütalaa ederek Ali Himmət Berki'nin yaptığı gibi iki kısma ayırmak da mümkündür.

İlahi hukuk anlayışında kuralları Allah koymuş ve bunları peygamberleri vasıtasıyla insanlara bildirmiştir. Böyle kanun ve kurallara ilahi hukuk adı verilir. Tabiatıta zaten mevcut olan ve insanlar tarafından keşfedilip bulunan hukuk kurallarına tabii hukuk; bizzat insanlar tarafından konulan ve uygulanan hukuk kaide ve kurallarına da beşeri hukuk adı verilir.

İslam'a göre, bugün yeryüzünde mevcut üç ilahi din Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'ten her biri şeriat-hukuk getirmiştir. "İncil sahipleri, Allah'ın onda indirdiği (hukuk)la hükümler." ⁹⁵⁴, ayeti, Hıristiyanlığın, aynı Yahudilik ve İslamiyet'te olduğu gibi bir şeriat ve hukuka sahip olduğunu ifade etmektedir.

Batı dünyası, zamanla dininden uzaklaşmış, Hz. İsa'nın getirdiği saf Hıristiyanlıkta değişiklikler yapmış, hatta Rönesans felsefesinin tesirinde kalarak bazı filozoflar, *tabii din* adı altında vahye dayanmayan, akıl ürünü bir din uydurmaya bile kalkmışlardır. Böylece kendisi için kaçınılmaz bir ihtiyaç olan ilahi dinden mahrum kalan batılı insan bu eksikliğini din-dışı icat ettiği bir takım değerlere sarılmakla gidermeye çalışmaktadır. Hâlbuki insan için bir kıymet ifade eden değer, ancak ve ancak onun kalben inanıp kabul ettiği hükümler olabilir; başka bir ifade ile insan için manevi değerlerin kaynağı sadece dindir. Bu sebeple batı dünyası insanlığın huzuruna dini değerleriyle çıkacak yerde başka değerlerle çıkmaktadır. Çünkü sahip olduğu Hıristiyanlık kurumuş bir gül gibi solduğundan, rengi, kokusu ve etkisi kalmamıştır. Vakti geçmiş olan bu din, kendi mensuplarını bile tatmin etmekten uzaktır. Onun için batı devletlerinin, bir din gibi kabul ettiği demokrasi, insan hakları ve serbest piyasa ekonomisini kabul etmeleri için diğer ülkelere baskı yaptığını görmekteyiz.

Biz, batının bu değerlere sahip çıkmasını İslam'a yaklaşma olarak yorumlamak istiyoruz. Çünkü İslam Peygamberi Hz. Muhammed, bunları böyle eksik ve aksak değil, tam ve kâmil manada batıdan 593 yıl önce hem sözle ifade etmiş ve hem de bizzat uygulamıştır.

Batıda ilk insan hakları çalışmaları, İngiltere'de 1215 yılında Magna Carta Fermanı'nın imzalanmasıyla başlamıştır. Papaz ve baronların baskısı ile karşı karşıya kalan Kral İohn, bu fermanı imzalayarak bazı hakları tanımak zorunda kalmıştı İnsan hakları konusunda batıda atılan önemli

---

⁹⁵⁴Maide 5/ 47.

ikinci adım, Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi'dir. Fransız İhtilali sonrası Fransız halkının temsilcileri olarak toplanan Milli Meclis üyeleri bu bildiriye ilan etmişlerdi. Bu konuda son olarak Birleşmiş Milletlerin 1948 yılında ilan ettiği İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi görülmektedir.

İslam dünyasında ise insan hakları Hz. Muhammed'in 622 yılında Mekke'den Medine'ye hicret etmesiyle başlar. Hz. Peygamber burada gerçek hürriyet, barış, eşitlik ve kardeşliğin temellerini atmıştı. Bu konuda Allah Resulü'nün yaptığı ilk etkinlik, Mekkelilerle Medineliler arasında meydana getirdiği Ensar ve Muhacir Kardeşliği'dir. Daha sonra Hz. Peygamber, taraflar arasında Medine-Site Devletinin Ana sözleşmesini imzalatmak suretiyle vatandaşlık, barış ve güvenliği sağlamış oluyordu. Nihayet 632 yılında yaptığı Veda Haccı'nda Arafat düzlüğünde on binlerce hacının huzurunda tüm insanlığa çağrıda bulunarak "*Ey nisanlar!..*" diye başladığı hitabesi ile insan haklarını kamil bir şekilde dile getirmiş oldu.

İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, sadece hakları tanımış, buna mukabil vazifeleri tanımamış; yalnız bireylerden bahsetmiş toplumdaki hiç söz etmemiştir. Bu durum İslam hukuku açısından büyük bir eksiklik kabul edilir. Çünkü hak, aynı alacak gibi bir kavramdır. Borçsuz bir alacak kabul edilemeyeceği gibi vazifesiz bir hak da düşünülemez. Onun için Birleşmiş Milletler yetkililerini bu eksikliği tamamlamaya çağırıyoruz.

Bugün dünya, insan hakları konusunda henüz İslam'ın işaret ettiği seviyeye gelememiştir. Bu hususta Kur'an ve Sünnet ışığında hukuk yapan İslam âlimlerinin düşüncelerine başvurulursa belki bu açık kapatılabilir inancındayız. Çok arzulandığı ve övüldüğü halde bir türlü gerçekleştirilemeyen "*İnsan Parlamentosu*" ve "*Dünya Federasyonu*"nun hayata geçirilebilmesi için Müslümanların ölçü ve desteğine ihtiyaç vardır.

Arzu edildiği takdirde Kur'an-ı Kerim'in insanlığa söyleyeceği daha çok şeyi vardır. Tüm insanlığın hak ve hukuk çizgisine gelmesi için çalışanlara, maddi ve manevi her türlü katkıda bulunanlara, hizmet edip ömür tüketenlere şimdiden başarılar diliyorum.

BİBLİYOGRAFYA

ABDUH, Şeyh Muhammed,

-İslam Akıl ve Medeniyet (Değişim Sürecinde İslam) Eko Matbaası, İstanbul-1991 ACLUNİ, İsmail b. Muhammed,

-Keşfü'l-Hafa, Beyrut-1943 ADIVAR, A. Adnan,

-Bilim ve Din, Evrim Matbaacılık. Remzi Kitabevi, İstanbul-1980 AKGÜNDÜZ, Ahmet,

- Belgeler Gerçekleri Konuşuyor, Nesil Matbaacılık, İzmir-1989 AKSEKİ, Ahmet Hamdi,
 -İslam Dini, Başnur Matbaası, Ankara-1972 -İslam, Matbaai Ebuzziya, İstanbul-1943 -İslam, Neşre hazırlayan Hasan Tahsin Feyizli, Gaye Matbaası, Ankara-1981 AKŞİT, Mustafa Cevad,
 -İslam Ceza Hukuku ve İnsani Esasları, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul-1976 ALİ, A.KM. Eyyub,
 -Maturidilik (İslam Düşüncesi Tarihi) Çev: Ahmet Ünal, Doğan Ofset, İstanbul-1990 ALSAN, Zeki Mesud,
 -Yeni devletler Hukuku, Güney Matbaacılık, Ankara-1951 ALUSİ, Şihabüddin Mahmud,
 -Ruhu'l-Meani, et-Tıbaatü'l-Müniriyye, Beyrut-T.Y. ANSAY, Sabri Şakir,
 -Hukuk Bilimine Başlangıç, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara- 1958 ARMAĞAN, Sen et,
 -Bugünkü Anayasa Düzeni, Er-Tu Matbaası, İstanbul-1980 -İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, Gaye Filimcilik Matbaacılık, Ankara-1992 ATAR, Fahrddin,
 -İslam Adliye Teşkilatı, Gaye Matbaası, Ankara-1970 ATAR, Yavuz,
 -Çağlar Boyunca Türk Dünyası Dışındaki Devletlerde İnsani Değerler ve Hukuk, (Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul-1992
- ATEŞ, Süleyman,
 -İslam'a İtirazlar ve Kur'an-ı Kerim'den Cevaplar, Yeni Desen Matbaası, Ankara-1966
 -Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, Fatih Ofset, İstanbul-1989 ATTAS, S. Nakil),
 -Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri, Çev: Mahmut Erol Kılıç. Fatih Gençlik Vakfı Matbaası, İnsan Yayınları, İstanbul-1989 A YİTER, Paul Koschaker-Kudret,
 -Roma Hususi Hukukunun Ana Hatları, Sevinç Matbaası Ankara- 1971
- AYNİ, Bedrüddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed,
 -Umdetü'l-Kari Fi Sahihü'l-Buhari. İdaratü't-Tıbaati'l-Müniriyye, Beyrut, T.Y. AZZAM, Abdurrahman,
 -Ebedi Risalet, Çev: Hasan Hüsnü Erdem. Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık, İstanbul-1961 BABAN, Şükrü,
 -İktisat Dersleri. Kenan Basımevi, İstanbul-1942 BABİLLİ, Mahmud,
 -İslamda Şura, Çev: Nihat Armağan-Kemal Çobanbeyli, Fatih Matbaası, İstanbul-1973 BAKTIR, Mustafa,
 -İslam Hukukunda Zaruret Hali.Emel Matbaacılık, Ankara,T.Y. BALABAN, M. Rahmi,
 -İlim-Ahlak-İman, Ayyıldız Matbaası. Ankara-1969 BAMMAT, İlavdar,
 -İslamiyelin Manevi ve Kültürel Değerleri, Çev: Bahadır Dülger. Resimli Posta Matbaası, Ankara-1963 BAŞGİL, Ali Fuad,
 -Din ve Laiklik, Sönmez Neşriyat. İstanbul-1962 BEGOVİÇ, Ali İzzet,
 -Doğu ve Batı Arasında İslam, Çev: Salih Şaban, Oğul Matbaacılık, İstanbul-1993 BERKİ, Ali İlimct,
 -Hukuk Tarihinden İslam Hukuku, Örnek Matbaası. Ankara-1955 BERKİ, Şakir-,
 -Velayetin Küçüğün Şahıs ve Malları Bakımından Şumülü, Ankara-1970
- BERQUE, Jacques
 -İslam ve Yenilenme, bkz. İslam Bilim ve Felsefe. Çev: Ali Zengin, Akabe Yayınları. İstanbul-1990
- BEYZAVİ, Abdullah b. Ömer,
 -Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil, cl-Mektebetü'l-İslamiyye, Muhammed Özdemir, Divarbakır-Türkiye (Müesseset'ü Şa'ban. Beyrut, T.Y.) BİLMEN, Ömer Nasuhi,
 -Hukuki İslamiyye ve İstılahatı Fıkhıyye Kamusu, Bilmen Basımevi, İstanbul-1967 BİRSEN, Kcmalddin,
 -Medeni Hukuk Dersleri, Ahmed Said Matbaası, İstanbul-1963 BULAÇ, Ali
 - İslam ve Demokrasi, Oğul Matbaacılık, İstanbul-1993 CAETANİ, Leone
 -İslam Tarihi, Çev: Hüseyin Cahid, Tanin Matbaası. İstanbul- 1924
- ÇANTAY, Hasan Basri,
 -Kur'an-ı Hakim ve Meal-i-Kerim, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul-1959 CAPRA, Fritjof,
 -Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası, Çev: Mustafa Armağan, Doğan Ofset, İstanbul-1992 CASSAS, Ebu Bekir Ahmet bi Ali er-Razi,
 -Ahlakü'l-Kur'an, Beyrut, T.Y. ÇAVIŞ, Abdülaziz,
 -Anglikan Kilisesine Cevap, Çev: Mehmet Akif, Ayyıldız Matbaası, Ankara-1974
- ÇELEBİ, Abdullah Oğlu Mustafa,
 -Katip Mizanü'l Hakk, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul-1972 ÇETİN, Mustafa
 -İslam ve Milletlerarası Barış, (Doğuda ve Batıda İnsan Hakları, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara-1996 CÜRCANİ, Seyyid Şerir
 -Tarifat, Amire Matbaası, İstanbul-1265 DEBBAĞOĞLU, Ahmet

-İslam İktisadına Giriş, İstanbul-1970

DEMİR, Fahri

-İslam Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı, Emek Matbaacılık, 1981.Y.Y. DEVALİBİ, Maruf

-İslamda Devlet ve İktidar, Çev: Mehmet S. Hatiboğlu, Emek Matbaacılık. İstanbul-1985 DOĞRUL, Ömer Rıza

-Yer Yüzündeki Dinler Tarihi, Ceylan Yayınları Matbaası. İstanbul 1963 İIEYET,

-Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, Zafer Matbaası, İstanbul-1986 DÖNMEZER, Sulhi,

-İnsan Hakları Kavramının Devlet Yönetim Felsefesinde Yerleşmesi ve Kurumlaşması, (Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları) Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul-1992 EBU DAVULI), Süleyman b. el-Eş'as,

-326-

-Sünenu Ebi Davud. Suriye-1388/1968 EBU SÜLEYMAN, Abdülhamid Ahmed,

-İslam'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı, Çev: Fehmi Kuru, Acar Matbaacılık, İnsan Yayınları, İstanbul-1985 EBU UBEYD Kasım b. Sellam,

-Kitabü'l Emval. Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezher neşri, Kahire- 1388-1968 EBU ZEHRA, Muhammed

-et-Tekaiulii'l-İctimai Fi'l-İslam, ed-Daru'l-Kavmiyye, Kahire- 1964/1384

-İmam Şafii. Çev: Osman Keskiöğlu. Ayyıldız Matbaası, Ankara- 1969

-İslam Hukuku Metodolojisi, Çev: Abdülkadir Şener, A. Ü. Basımevi. Ankara-1973

-İslamda Sosyal Dayanışma, Çev: E. Ruhi Fiğlalı-Osman Eskicioğlu. Arpac Matbaacılık, İstanbul-1981 -Kur'an Nizamı. Çev: Ali Arslan. Zaha Matbaacılık, Ankara-1969 EBUSSUUD, Mahmud

-İslami İktisadın Esasları, Çev: Ali Özek, Fatih Matbaası, İstanbul-1969, s. 88. EFENDİ, Büyük Haydar

-Usul-i Fıkıh Dersleri. Fatih Matbaası, İstanbul,T.Y.

EFENDİ, Mütercim Asım,

-Kamus. İstanbul-1305 ERGİN, Feridun Ak

-İktisat Ansiklopedisi, Sermet Matbaası, İstanbul-1973 ERGİN, Feridun

-İktisat. Hamle Matbaası, İstanbul-1964 ERTUĞRUL, İsmail Fenni,

-Maddivvun Mezhebinin İzmihlali. Orhanive Matbaası, 1928 Y.Y.

-Hakikat Nurları, Kağıt ve Basım İşleri A.Ş. İstanbul-1949 ERYARSOY, M. Beşir

-İslam Devlet Yapısı, Zafer Matbaası, İstanbul-1979 ESAD, Mahmud

-Tarih-i İlm-i Hukuk, Matbaa-i Amire, İstanbul-1332 ESKİCİOĞLU, Osman,

-İslam Hukukunda Vergiler, Anadolu Matbaacılık, İzmir-1996 -İslam Hukuku Açısından Serbest

Piyasa Ekonomisi, Anadolu Matbaacılık, İzmir-1995 ESPOSITO-John Donohue,

-Değişim Sürecinde İslam, Çev: Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, Eko Matbaası, İnsan Yayınları,

İstanbul-1991 FABREGUETTES, M. P.

-Adalet Mantiği ve Hüküm Verme Sanatı, Çev: Heyet, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara-1945

FARUKİ, İsmail Raci

-Biginin İslamileştirilmesi, Çev: Fehmi Kuru, Fatih Gençlik Vakfı, İstanbul-1985 FAZLÜR Rahman,

-Ana Konularıyla Kur'an, Çev: Alpaslan Açıkgenç, Fon Matbaası, Ankara-1987 '

-İslam, Çev: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Fakülteler Matbaası, İstanbul-1981 FERRA, Ebu Yala

Muhammed b. el-İluseyn

-Ahkam'ü-s-Sultaniyye, Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır-1966-13 86 FEYZİ, Asal A.A.

-İslam'ın Yeniden Yorumlanması (Değişim Sürecinde İslam) Eko Matbaası, İstanbul-1991

GAZALİ, İmam Muhammed b. Muhammed,

-İhya, Çağrı yayınları, İstanbul-1985 -el-Mustasfa, Matbaatü Mustafa Muhammed, Mısır-

1937/1357 GAZALİ, Muhammed Nebevi

-Sünnet, Eramat, İstanbul-1992 GİBB, Hamilton A.R.

-İslam Medeniyeti Üzerine Araştırmalar, Çev: Kadir Durak ve Ekibi, Doğan Ofset, İstanbul-1991

GÖKBERK, Macit

-Felsefe "tarihi, Başnur Matbaası, Ankara-1967 -Felsefe'nin Evrimi, Milli Eğitim Basımevi.

İstanbul-1979 GÜNER, Ahmet

-Mescidler/ Camiler ve Fonksiyonları (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam), Bevan Yayınları,

İstanbul-1994 GÜRİZ, Adnan

-Hukuk Felsefesi, A. Ü. Basımevi, Ankara-1985 GÜRKAN, Ahmet

-İslam Kültürünün Garbı Medenileştirmesi. Fakülteler Matbaası, İstanbul-1965 İİALLAF,

Abdülvahhab

-İslam Hukuk Felsefesi, Çev: Hüseyin Atay, A. Ü. Basımevi, Ankara-1973 HAMİDULLAH,

Muhammed

-el-Veseiküs Siyasiyye, Beyrut-1407(1987)

-İslam Fıkhı ve Roma Hukuku, Çev: Kemal Kuşçu, Ahmet Sait

Matbaası, İstanbul-1964

-İslam Hukuku Etüdları, Çev: Fuat Sezgin, Zafer Matbaası, Bir Yayıncılık, İstanbul-1984

-İslam Peygamberi, Çev: Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık ve Ticaret, İstanbul-1990

-İslama Giriş, Çev: Kemal Kuşçu, İrfan Matbaası, İstanbul-1973 -İslamda Devlet İdaresi, Çev:

Kemal Kuşçu, Ahmed Said Matbaası, İstanbul-1963 İİATEMİ, Hüseyin

-İslam Hukukunda devlet Yapısı, Hareket Yayınları, İstanbul- 1970

-İslamda İnsan Hakkı ve Adalet Kavramı, (İnsan Hakları Sempozyumu, Eramat, İstanbul-1995

HAZARD, Paul

-Batı Düşüncesindeki Büyük Değişme, Çev: Erol Güngör, Yüksel Matbaası, İstanbul-1981 HEYKEL,

Mehmet Hüseyin

-Hazreti Muhammed Mustafa, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul-1948
HINN, Mustafa Said
-İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları, Çev: Halit Ünal,, Objektif, Kayseri-1993 HİLMİ, Ahmed,
-İslam Tarihi, Fakülteler Matbaası, İstanbul-1974 HODGSON, Marshall G. S.
-İslam'ın Serüveni, Çev: İzzet Akyol ve ekibi, Eramat, İz Yayıncılık, İstanbul-1993 İBN ABİDİN,
Muhammed Emin b. Ömer
-Reddü'l-MulUar Ala'd-Dürrü'l-Muhtar, Beyrut, T.Y. İBN ARABİ, Ebu Bekir
Muhammed b. Abdullah
-328-
-Ahkamü'l-Kur'an, Mısır-1972 İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribi,
-Mukaddime, Çev: Zakir Kadiri Ugan, Milli Eğiti Basımevi, İstanbul-1968 İBN HİŞAM,
-es-Siretü'n-Nebeviyye, Dar-u İhyai't-Türasi'l-Arabiy, Lübnan- Beyrut-1871
İBN KAYYİM, Şemsüddin Muhammed b. Ebi Bekr el-Cevziyye, -el-Cevziyye, et-Turuku'l-Hukmiyye, -
el-Müessesetü'l-Arabiiyye, Kahire-1961 /1380 -Zadü'l-Mead, Meklcbelü'l-Menari'l-İslamiyye, -
Beyrut-1994/1414 İBN MACE Ebu Abdillan Muhammed b. Yezid,
-es-Sünen, Mısır-1952 İBN MANZUR, Cemalüddin Muhammed b. Mükrcrcm,
-Lisanü'l Arab. Beyrut-1968 İBN TEYMIYE, Ahmed b. Abdülhalim b. Abdüsselam b. Abdullah el-
Ilarrani, -ed-Dımışkı, el-Hanbeli,
-el-Hısbe Fi'l İslam, Selefıvve Matbaası, Kahire-1397 İBN TEYMIYE,
-İbn Teymiye Külliyyatı, Editör: Edip Gönenç, Yaylacık Matbaası, İstanbul-1988
İBNÜ'L-HÜMAM, Kcmalüddin Muhammed b. Abdüvahid Fethu'l-Kadir,
-el-Matbaatü'l-Kübra el-Emiriyye, Mısır-Bulak-Hicri 1316 İM RE, Zahit
-Medeni Hukuka Giriş, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul-1976 İNAYET, Hamit Çağdaş
-İslami Siyasi Düşünce, Çev: Yusuf Ziya, Başaran Matbaası, İstanbul-1988 İSFAHANİ, Hüseyin
Rağıb
-Müfredatü Elfazı'l-Kur'arı, ed-Daru's Şamivve Beyrut-1992-1412 İZMİRLİ, İsmail Hakkı
-İlm-i Hilaf, Hukuk Matbaası, Dcrseadet-1330 -Anglikan Kilisesine Cevap, Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık, Ankara-1995 JANET, Paul -Gabriel Seailles,
-Metalib ve Mezahib Metafizik ve İlahiyat, Çev: Elmalı'lı Muhammed Hamdi Yazır, Haznedar
Ofset Matbaası. İstanbul- 1978
KADRİ, Hüseyin Kazım,
-20. Asırda İslamiyet, Yıldızlar Matbaacılık, İstanbul-1992 KARAMAN, Hayreddin
-İslam Hukuk Tarihi, İrfan Matbaası, İstanbul-1975 -İslam Hukuku, Yelken Matbaası, Ensar
Neşriyat, İstanbul-1984 -İslam Hukukunda İctihad, Elif Matbaacılık Sanavii, Anakara- 1975
-İslam'ın Işığında Günün Meseleleri, Fatih Ofset, İslanbul-1992 -İslam'da Din Devlet İlişkisi,
Türkiye Günlüğü, Sayı: 13, Kış 1990
KARADAVİ, Yusuf
-İslam Hukukunda Zekat, Çev: İbrahim Sarmış, İstanbul-1984 -Nasların İlletlerini ve İlgili
Buldukları Ortam ve Şartlan Gözönünde Tutma Hususunda Sahabe ve Tabiin'in Metodları,
Çev: Yusuf Işıcık, İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı.l. Temmuz- 1986
KASANİ, Alaüddin Ebu Bekir b. Mcsud
-Bedaiu's Sanatı', Lübnan-1974 KATTAN, Mcına
-İslamda Mülkiyet Nizamı, Çev: Mustafa Varlı, Türkiye Basımevi, Ankara-1967
KESKİOĞLU, Osman,
-Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku, Avvıldız Matbaası, Ankara-1969 KİTAB-I MUKADDES TEVRAT-I
ŞERİF, Ser Ofset Basımevi,
İstanbul-1981
KÖPRÜLÜ, M. Fuad

- İslam Medeniyeti Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara- 1963 ' r-.

KÜBALI, Hüseyin Nail

-Anayasa Hukuku Dersleri, Genel Esaslar ve Siyasi Rejimler, İstanbul-1971 KUDURİ, Ebu'l-İlhan Ahmed b. Muhammed

- Kitabü'l-Kuduri, Bahar Matbaası, İstanbul-1968 KÜFRAVİ, Ovf Mahmud

-Siyasetü'l-İnfak'ı'l-Am Fi'l-İslam, Müessesetü Şebabi'l-Cemaati, İskenderiyye-1982 KURTUBİ, Ebu Abdullah Muhammed b. Alımcı

-el-Cami' Li Ahkami'l-Kur'an, 3. Baskı, Kahire-1967 KUTAY, Cemal

-Bediüzzaman Said Nursi, Özal Matbaası, İstanbul-1980 KUTUB, Muhammed

-İslamın Etrafındaki Şüpheler, Çev: Ali Özek, Nuruosmaniye Matbaası. İstanbul-1965 KUTUP, Seyyid

-Fi Zilali'l-Kur'an, Daru'l-Arabiyye. Beirut-Lübnan •İslamda Sosyal Adalet, Çev: Yaşar Tunagür-M. Adnan Mansur, Çağaloğlu Yayınları. İstanbul-1968 KUZU, Burhan

-Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarının İnsan Hakları Açısından Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi (Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları) Türk Kültürüne Hizmet Vakfı. İstanbul-1993 LAHBABİ, M. Aziz

-İslam Şahsiyetçiliği, Çev: İsmail Hakkı Akın, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul-1972 MAHALİ, Celalüddin Muhammed b. Ahmed, Tefsiru'l Kur'ani'l

Azim, Matbaatü Dari İhvai'l Külübi'l Arabiyye. Mısır. T.Y. MANNAN, M. A. İslam

Ekonomisi. Çev: Bahri Zengin, Özdemir Basımevi, İstanbul-1973

MANZUR, Perviz

-İslam ve Batı, Çev: Yusuf Ziya Cömert-İhsan Durdu, Doğan Ofset, İstanbul-1990 MAVERDİ, Aii b. Muhammed b. İlabib,

-Ahkamü's-Sultanivve ve'l-Vilayati'd-Dinivve, Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır-1966-1386 MERCIER, Andre,

-İnsan Haklarının Temelleri, (İnsan Haklarının Felsefi Temelleri Uluslararası Semineri, Yayıma Hazırlayan: İoanna Kuçuradi, Meteksan Basımevi. Ankara-1982 MERĞİNANİ, Bürhanüddin Ebu'l-Hasn Ali b. Ebi Bekr

-el-Hidave. Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi. Mısır-1936 MEVDUDİ Ebu'l A'la

-Nazariyyetü'l-İslam ve Hedyuh..Dımaşk-1964

-Ebu Hanife ve Ebu Yusuf, Bkz. M.M. Şerif, İslam Medeniyeti

Tarihi

-Hilafet ve Saltanat. Çev: Ali Geceli, Fatih Matbaası, İstanbul- 1972

-İslamda Hükümet. Çev: Ali Gınceli. Özdemir Matbaası. İstanbul. T.Y.

-Kur'an'ın Ekonomik ve Siyasi Öğretisi (İslam Düşüncesi Tarihi) Çev: Fatma Bostan

-Nizamü'l-Havati Fi'l-İslam. Matabiu Dari'l-Fikri Dımaşk- 1865/1385

-Tefhimü'l-Kur'an, Çev: Muhammed Han Kayanı; İstanbul-1986 -İslamın Anlaşılmasına Doğru. Çev: Halil Zafir. Türkiye Basımevi. Ankara-1967

-Kur'an'a Göre Dört Terim. Çev: İsmail Kaya-Osman Cilacı. Denizkuşları Matbaası. Konva-T.Y.

MEVSİLİ, Abdullah b. Malimud b. Mıcvdud el-İlanfi,

-el-İhtiyar Li Ta'lıl'l Muhtar. Şirket'ü Mektebet'i ve Matbaat'i Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır-1370(1951) MİCHEL, Thomas

-Papa II. John Paul'un Müslümanlara Yaptığı Konuşmalarda İslam Hakkında Söyledikleri, D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi. Sayı, VI, İzmir-1989 MOLLA İLÜSREV, Mehmet b. Fıramur b. Ali, -Mir'atü'l Usul. Amire Matbaası. İstanbul-1307 (1890)

MUHAMMEİ) Ebu Zehra,

-Fıkhi Mezlebler Tarihi, Çev: Abdülkadir Şener, Ayyıldız Matbaası. Ankara-1968 NAİM, Ahmet

- Tecrid-i Sarih, Başbakanlık Basımevi, Ankara-1981 NASIF, Mansur Ali
- et-Tacu'l-Camiu Li'l-Usul Fi-Ehadisi'r-Rasül. Dar'u İhvai'l- Kütübü'l-Arabiyye, Kahire-1961 /1381 NASR, Seyyid Hüseyin
- İslam İdealler ve Gerçekler, Çev: Ahmet Özel, Dizerkonea Matbaası, İstanbul-1985
- Bir Kutsal Bilim İhtiyacı, Çev: Şehabeddin Yalçın, Doğan Ofset, İnsan Yayınları, İstanbul-1995
- Genç Müsl üniuaa Modern Dünya Rehberi, Çev: Şahabeddin Yalçın, Eramat Matbaası, İstanbul-1993
- İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş, Çev:Nazife Şişman, Acar Matbaacılık, İnsan Yayınları, İstanbul-1985
- İslam'da Düşünce ve Hayat, Çev: Fatih Tatilioğlu, Acar Matbaacılık, İstanbul-1988 NEBIAN, Muhammed Faruk
- İslam Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları, Çev: Senet Armağan, Sönmez Neşriyat, İstanbul-1980 NEDVİ, Seyyid Süleyman
- Asr-ı Saadet Peygamberimizin Tebligatı ve Talimatı, Çev: Ali Genceli, Sinan Matbaası. İstanbul-1967 NUVEYİLİ, Muhammed
- Dini Düşüncede Devrim, (Değişim Sürecinde İslam) Eko Matbaası, İstanbul-1991 OĞUZOĞLU, Hüseyin Cahil
- Roma Hukuku. Yeni Desen Matbaası, Ankara-1959 OKUMUŞ,Ömer =s.
- "İran İslam Cumhuriyeti Anayasası" Er-Tu Matbaası, Kayıhan Yavmevi, İstanbul-1980 ÖZBİLGİN, Erol
- Osmanlı Hukukunun Yapısı. Güryav Matbaacılık. İstanbul-1985 ÖZEL, Ahmet
- İslam Hukukunda Ülke Kavramı, Ünal Matbaası. İstanbul-1982 ÖZTABAĞ, Lütfi
- Felsefe Dersleri. Yükselen Matbaası. İstanbul-1964
- ÖZTÜRK, Osman
- Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle, İrfan Matbaası, İslanbul- 1973 PAŞA, Sava
- İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd, Çev: Baha Arıkan, Yeni Matbaa, Ankara-1955
- Buhranlarımız ve Son Eserleri, Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ, Eramat Matbaası, İz Yayıncılık, İstanbul-1993 PEZDEVİ, Ebu'l-İlascn Ali b. Muhammed, Keşfu'l-Esrar. Dersaadet-1308 1358 RAFİİ, Mustafa
- İslamda Sosyal Düzen, Çev: Ahsen Batur, Özdemir Basımevi, İstanbul-1975 RAZİ, Fahrüddin Muhammed b. Ömer
- et-Tefsiru'l Kebir (Mefatihü'l-Ğayb) Matbuatü'l İslamivve, Mısır- Kahire-1937 REŞİD RIZA, Muhammed el-İİSsc} ni,
- İslamda Birlik ve Fıkıh Mezhepleri, Çev: Ahmet Hamdi Akseki, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara-1974 RIDVAN, Fethi
- Min Felsefeti't-Teş'rii'l-İslami. Daru'l-Kütübi'l-Arabi. Kahire- 1969
- ROUSSEAU, Jcan Jacques
- Toplum Sözleşmesi. Çev: Vedat Günyol, Adam Yayıncılık. İstanbul-1982 ŞA'BAN, ZekiYüddtn
- İslam Hukuk İlminin Esasları. Çev: İbrahim Kafi Dönmez, Emel Matbaacılık, Ankara-1990 ŞAFAK, Ali
- İslam Hukukunun Tedvini. Atatürk Üniversitesi Basımevi. Erzurum-1977 ŞAFİİ, İmam, Muhammed b. İdris,
- er-Risale, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye. Beyrut, T.Y -el-Ümm, Daru'l-Ma'rifet. Lübnan-Beyrut-1973-1393 SAMUELSON, Paul A.
- İktisat, Çev: Demir Demirgil, Menteş Kitapevi Kağıt ve Basım İşleri, İstanbul-1970 ŞATIBİ, Ebu İshak İbrahim b. Musa,
- el-Muvafakat, Matbaatü'l Medeni, Kahire-1970 ŞATIBİ, İbrahim b. Musa

- el-Muvafakat, Çev: Mehmet Erdoğan, Eramat, İz Yayıncılık, İstanbul-1990 SCHACHT, Josph
- İslam Hukukuna Giriş, Çev: Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, A. Ü. Basımevi, Ankara-1977
- SCIIVARZ, Andreas
- Roma Hukuku Dersleri. Kenan Matbaası, İstanbul-1943 ŞELEBİ, Muhammed Mustafa
- Ta'lilü'l Ahkam. Daru'n Nehdati'l Arabivve, Bevrut-1981(1401) SENA, Cemil
- Filozoflar Ansiklopedisi Remzi Kitabevi, Yükselen Matbaacılık . İstanbul-1976 ŞENER, Abdülkadir,
- İslam Hukuku Dersleri, İstiklal Matbaası, İzmir-1987
- İslam Hukukunda Hibe, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara-1984
- Kıyas İstihsan İslıslah, Elif Matbaacılık, Ankara-1974 ŞENER, Mehmet
- İslam Hukukunda Örf, Öğrenci Basımevi, İzmir-1987 SERAHSİ, Şcmsü'l-EimmcEbu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl,
- Kitabü'l-Mebcut, Daru'l-Ma'rifet Matbaası. Lübnan Bevrut, T.Y. SERAHSİ, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed
- Usulü's-Scrashi, Daru'l-Marifet,Bevrit-1973 (1393) SERDAR, Ziyaüddin
- İslam Medeniyetinin Geleceği. Çev: Deniz Aydın, Zafer Matbaacılık, İnsan yayınları, İstanbul-1986 SEYYİD Kutub,
- İslam Kapitalizm Uyuşmazlığı, Çev: Abdurrahman Niyazoğlu, Hareket Yâvınian, İstanbul-1972 SIDDİKİ, Balıtiyar
- Hüseyin Celaleddin Devvani, Çev: Kasım Turhan, (M.M. Şerif, (Editör) İslam Düşüncesi Tarihi, Gündoğdu Matbaası, İstanbul- 1991 SIDDİKİ, Muhammed Necatullah
- İslam Ekonomisinin Temelleri, Çev: Bahar Gürsan, Akyol Matbaası, İzmir-1970 SİRMA, İhsan Süreyya
- İslamiyet ve Hıristiyanlık. Zafer Matbaası. İstanbul-1980 ŞİBLİ, Mevlana
- Büyük İslam Tarihi Asr-ı Saadet, Çev: Ömer Rıza Doğrul. Eser Matbaacılık, İstanbul-1974 ŞİRVANİ, Harun Han
- İslamda Siyasi Düşünce ye İdare, Çev: Kemal Kuşçu, Ahmed Said Matbaası, İstanbul-1965 SOFUOĞLU, Mehmet
- Sahih-i Buhari ve Tercümesi. Şefik Matbaası. İstanbul-1989 SÜYUTİ, Celalüddin Abdurrahman
- el-Eşbah ve'n Nazair, Daru'l-Kütiibü'l-İlmıvve. Beyrut-1983 (1403) tABERİ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir
- Camiu'l-Bevan An Te'vili'l Kur'an. Mısır-1964 TAFTÂZANİ
- Şerhu'l Akaid (Kesteli ile beraber), İstanbul-1310. Bahar Matbaası Ofset. İstanbul-1974 TANYU, Hikmet Talmud,
- Türk Ansiklopedisi. Milli Eğilim Basımevi. Ankara-1981 TEHANEVİ, Muhammed Ali b. Ali
- Kilabü Keşşafı İstılahati'l-Fünun. Kalküta-1862 TİRMİZİ, Ebu İsa Muhammed b. İsa
- Sünenü't-Tirmizi. Mısır-1356/1937 TOPÇU, Nureddin
- İslam ve İnsan. İstanbul-1969 TOYNBEE, Arnold J.
- Tarihçi Açısından Din, Çev: İbrahim Canan. Fatih Yayınevi Matbaası. İstanbul-1978 TUĞ, Salih
- İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri. Ahmet Sait Matbaası. İstanbul-1966 TUMER, Günyay - Abdurrahman
- Küçük. DinlerTarihi. Ocak Yayınları. Ankara-1988 TURNAGİL, Ahmet Reşid
- İslamiyet ve Milletler Hukuku. Ahmet Sarı Matbaası, İstanbul- 1972 UDEH, Abdülkadir
- Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk, Çev: Ali Şafak, Feryal Matbaası, Ankara-1990
- İslam Şeriatı. Çev: Akif Nuri Karcioğlu. Baylan Basım. Aıkara- 1969

ÜLKEN, Hilmi Ziya

- İslam Düşüncesi, Rıza Coşkun Matbaası. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul-1946
- Tarihi Maddeciliğe Reddiye. Hamle Matbaası. İstanbul-1963 ULUDAĞ, Süleyman
- İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti, Aydoğdu Ofset. Ankara- 1989

ÜNALAN, Abdülkerim,

- İslam Hukuku Açısından Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması. İzmir-1995 (Doktora tezi basılmadı.)

UZUNPOS TALCI, Mustafa,

- Hukuk ve İslam Hukuku. Konva-1987 VAGHERI, Laura Vccia
- İslamlık. Çev: Ahmed Reşid. İsmail Akgün Matbaası. İstanbul- 1946 VEHBİ, Mehmet
- Hulasatü'l-Bevan. Ahmet Sait Matbaası. İstanbul-1968 YAŞAR, Ahmet
- İslam Ceza Hukukunda İdamı Gerektiren Suçlar, Beyan Yayınları, İstanbul-1995 YAVUZ, Yunus

Vehbi

- İslam'da Düşünce ve İnanç Özgürlüğü. Salıhaflar Kitap sarayı. İstanbul-1994 YAZIR, Elmalı'lı

Muhammed Hamdi

- Hak Dini Kur'an Dili. Matbaai Ebuzzivaİstanbul-1935 YÖRÜK, Abdülhak Kemal,
- Hukuk Felsefesi Dersleri. İsmail Akgün Matbaası, İstanbul-1952 YÜCEL, Hasan Ali
- Felsefe Dersleri. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul-1966 YUSUF Musa, Muhammed
- Fıkıh-i İslam Tarihi, çev: Ahmet Mıylani. Bayrak yayıncılık- Matbaacılık. İstanbul-1983 ZAIM,

Sabahaddin,

- İslam-İnsan-Ekononü. Nesil Matbaacılık. İstanbul-1992

ZENGİN, Ali,

- (Mütercim). İslam Bilim ve Felsefe. Akabe. İstanbul-1990 ZERGA, Mustafa Ahmed

-Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku, Çev: Servet Armağan, Ziva Ofset, İstanbul-1993 ZERKA, Ahmet

-Umumi Olarak Hukuk İslam Hukuku ve Aile Hukuku (Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku, Hazırlayan Hayreddin Karaman, İrfan Matbaası. İstanbul-1972 ZEYDAN, Abdülkerim

-İslam Hukukuna Giriş, Çev: Ali Şafak, Fatih Gençlik Vakfı, Sırdaş Yayınları. İstanbul-1976 ZEYDAN Abdülkerim,

-İslam'da Fert ve Devlet, Çev: Cemal Arzu. Düşünce Yayınları, Mute Basımevi. İstanbul-1978 ZEYDAN, Corci,

-İslam Medeniyeti Tarihi, Çev: Zeki Meğamiz, Er-Tu Matbaası, İstanbul-1976 ZUIIAYLİ, Velibe

-İslam Fıkhı Ansiklopedisi, Çev: Heyet, Risale Basın-yayın, Feza Yayıncılık, İstanbul-1994.

KARMA İNDEX

A

Abraham Lincoln, 219 Abbas İbn

Abdümüttalib, 257 Abbasi, 178 Abbasiler, 140

Abdülaziz Çavuş, 288 Abdülhak Kemal Yörük, 4; 51; 125

Abdülkadir Şener, 277 Abdülkadir Udeh, 18;

90; 306 Abdülkerim Zevdan, 72; 126;

193; 306 Abdullah Dıraz, 89 Abdullah İbn

Abbas, 75 Abdullah İbn Lutbiyye, 198 Abdullah

İbn Mesud, 299 Abdülmesihi, 293

Abdümüttalib, 270 Abdülvahhab Hallaf, 8

Abdurrahman Azzam, 70; 173;

177; 201; 213,243 Adalet, 64; 193 40;

133; 171;

206; 214 Adalet Mantiğı ve Hüküm

Verme Sanatı, 13 Adem, 100; 119;134;

179;

204; 260; 131; 256; 311 Adet, 55; 96 Adil,

211 Adliye, 181 Adnan Adıvar, 10 Adnan Güriz,

76 Afaki Hukuk, 64 Afyon, 157

Ahlak, 9; 11; 13; 136; 146; 223

Ahmed ez-Zerqa, 88 Ahmed Hilmi, 64; 192

Ahmet Akgündüz, 243 Ahmet Gürkan, 190; 200

Ahmet Hamdi Akseki. 19; 70;

84; 100; 186; 276; 280;

286; 304 Ahval-i Şahsive. 253 Aile. 203;

208; 209 Akabe, 231,24i Akıl, 11; 18; 56; 76;

87; 143;

145; 145;207; 301;

302304 Akıl dini. 11; 143 Akide, 207; 222

Akit, 40 Alamet, 86 Ali Fuad Başgil, 304 Ali

Himmat Berki, 90;

93,116,123 Ali İzzet Begoviç, 12 Ali

Zengin, 247 Alusi'ye, 80 Alusi," 290 Amerika,

205 Amir İbn Rebia, 258 Ammar, 41 Amme,

198,202 Amme Hukuku, 148 Amu'r-Ramade,

45 Anarşi, 255

Anayasa,200; 241,247; 252 Andre Mercier,

215 Andreas Scinvarz, 116 Anglikan, 288

Antik Çağ, 11

Antroposentrik, 156 Arafat, 133; 266; 131
Aristo, 41; 233 Arnold J. Toynbee, 46 Aşiret, 6;
203 Asli Günah, 119 Astronomi, 14 Atatürk, 9
Atheizm, 14 Atina, 233
Atlantik Antlaşması, 132 Aydınlanma Çağı, 141;
143;
146 Azimet, 45 Azletme, 254 B
Babil, 8 Bacon, 85
Bahtiyar Hüseyin Sıddıki, 76
Barış," 178; 206
Başkan, 186
Baskı, 206; 290
Bastille, 172
Bedir, 191
Bedrüddin el-Ayni, 198 Bekarlarınızı, 313
Beraet-i zimmet. 118; 196 Beşeri Hukuk, 99;
123; 126; 127
Bey'at, 167; 187; 188 Bilgi, 13 Bilim, 3 Birey, 49
Bireysel, 197 Bitki, 1; 14; 192; 226 Biyoloji, 14
İbn İshak, 243 Buhari, 267 Burhan Kuzu, 219
Burjuva, 172
Büyük Haydar Efendi, 73; 92 C
Cahiliyet, 257; 270; 265; 275 Cami, 27
Can, 90; 202; 296; 196 Cefiye (ailesi), 238
Celaleddin Devvani, 76 Celalüddin Süyuti, 120
Cemal Kutay, 181 Cemiyet, 50- 209 Ceza,176;
182; 191; 194,195;
216; 208, 285, 296 Clıeta Hitit, 204
Çinlilerin, 8 Cins, 207,222 Cinsellik, 197
Codification, 149 Corci Zeydan, 115 Cuma,
181 Cürüm, 238; 239 D
Dağ Vaazı, 263 Davud, 96
Değer, 2; 3; 4,58; 131;
137,138; 139 Değer Hükümleri, 2
Değerler Sorunu, 137 Dekart, 157
Demokrasi, 131; 136; 212 Deney, 2; 226
Dernek, 210 Descartes, 30; 85 Devlet. 7; 72; 94;
181; 200;
201; 203; 252; 254 Dharma, 60
Didero, 14
Dil, 207; 222; 245; 252
Din, 4; 8; 9, 10; 11; 13; 15;
16; 17; 18; 19; 20; 22;
24; 25; 32; 33; 41; 98;
136; 143; 146; 202; 207;
210;222;244; 290 Dinlenme, 224
Discours De La Methode, 30 Diyet, 234; 235;

-334-

285 Doğal Din, 11; 143 Doğal Hukuk, 57
Dnıva, 161 Dük, 172 Düşünce, 196
Düşüncelerin, 176 E
Ebu Bekir, 5; 43; 44; 180; 191;
282
Ebu Harise, 293
Ebu Hanife, 69; 70; 72
Ebu Ubeyd, 234; 238; 293; 243
Ebu Yusuf, 84; 151
Edebiyat. 212
Efal-i liissiyye, 126
Efal-i şer'iyeye, 126
Egemenlik, 207
Eğitime, 211
Ehl-i Kitap, 106; 289
Ehliyet, 190
Ekonomi, 14; 197
El Kesme, 45
El-Hmn, 283
El-İhtiyar, 7
Mevdudi, 192
Elektron, 226
Elmah'lı, 17
Elmalılı, 14; 16; 43; 79; 99;
106; 119; 121; 214; 220;
291; 294; 304; 308 Emanet, 80; 156; 221
Emniyet, 175; 183; 207 Emr-i Bi'l-Maruf, 185
Enfiisi Hukuk, 66 Ensar, 228; 229; 249; 251;
264 Erlase. 233; 249 Eş, 313
es-Siretü'n-Ncbeviyye, 233 Esas Teşkilat
Kanunu, 9 Esed Kabilesi. 198 Eşhur'ul-Hurum,
258 Eşit, 174; 179; 208; 210; 214; 265
Eşitlik, 40; 133; 179; 208 Eşter, 183; 271 Eta
Jenero, 172 Evlenme. 209; 215; 227; 310;
311 Evs, 240 Eyaletleri, 255
Eziyet. 300 F
Fabreguettes. 61 Fadl b. Mervan, 178
Fahredden Atar, 181 Fahreddin Razi,
38:308 Fail, 162
Faiz, 262; 264; 270; 257 Farz, 81 Fas, 52
Fazilet, 179; 180; 190 Fazlur Rahman, 33; 34;
135 Federatif, 197 Felsefe, 11; 14 Felsefe
Tarihi, 12 Felsefeciler, 155 Feminist, 314 Fen
Bilimleri, 226 Ferisiler, 109 Ferra, 165

Fert, 2; 7; 49; 50; 53; 72; 91;
185; 201 Fethi Rıdvan, 273 Fıkıh, 35; 36;
37; 43; 62; 70; 71; 72; 77; 78; 109; 113; 114
Fidye-i Necat, 235 Fikir, 176; 196; 210; 253
Filedelfiya Andlaşması, 132 Fir'avun^ 28; 95;
98; 127 Fitneye, 178 Fizik, 14
Fransız, 171; 178; 203 Fransız İhtilali, 132
Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi,
169 Frenkler. 159 Fuad Köprülü, 115; 149
Füruu'd-Din, 42 G
Gabriel Seailles, 14 Gazali, 283; 287; 303
Gazzali', 88 Geoffery Vickers, 138 Gıybet, 299
Gian Vincenzo Gravina. 56 Gibb'in, 142
Gomara, 104 Gözlem, 2; 226 Grotius, 58
Gümrük, 200 Güvenlik, 210 H
H.A.R.Gibb, 12; 142 Habeşistan'a, 241 Habil,
134 Hacıyyat, 284
Hak.6; 7; 53; 68; 83; 158;; 160; 171; 213; 274;
275; 315; 162; 164; 167; 177; 214; 216; 218;
221; 265; 307 Hakaik, 160 Halefiyye, 304
Halifenin vazifeleri, 166 Halife, 82 Halim Paşa,,
128 Halis Hukuku'l-İbad, 278 Halis Hukukullah,
277 Hallacı Mansur, 309 Hamidullah,84; 233;
243; 251 Hamidullah'a, 266 Hanıit İnayet, 38
Hammurabi Kanunları, 127 Hapis, 191
Haram, 22; 71; 183; 195; 245 Haris Rabia, 270
Harp, 234
Hanın Han Şirvani, 243; 261 Harzemşahlar,
140 Hasan Basri Çantay, 163 Hastalık, 211
Havva. 100; 119; 179; 204;
311 Hayat. 294 Haydar Bammat, 29
Hayreddin Karaman, 73; 109; 165; 187; 243:
244; 264; 281
Haysiyet, 207; 242; 299; 300 Hayvan, 1; 14;
83; 192 Hayvan Hakları, 150 Helal. 186; 313
Hıristiyanlık. 101; 105; 110;
112; 143; 154; 173 Hibe, 87; 316
Hicret, 197; 229; 230; 243;
244 Hikmet, 74 Hilafet, 80; 305 Hilmi
Ziya Ülken, 77; 140 Hinduların, 8 Hirodosiler,
109 Hisbe, 184 Hobbes, 146; 148 , Holbah, 14
Homo Machine, 156 Homo Socius, 156
Hoparlör, 265' Hubab İbn Miinzir, 191 Hugo
Grotius. 146 Hukuk, 6; 7; 8; 9; 10; 14; 31;
39; 45;50; 51; 52; 53; 54;
55; 60; 61; 68; 70; 71;
72; 75; 80; 136; 146; 160;
179; 182; 217; 279 Hukukullah, 148; 278
Hukukun Amacı, 87 Hukukun Faydası. 91
Hukukun Gayesi, 5 Hukukun Şartı, 83
Hükümet, 178;186: 201; 210;
217
Hür, 174; 179; 207; 218 Hürmüz, 151
Hürmüzan, 45 Hürriyet, 49; 90; 133; 146;
175; 177; 181; 182; 186;
188; 201;206; 207;212;
218; 219; 220; 222;
223;224 Hüseyin Atay, 8; 114; 123; 284
Hüseyin Cahid, 248 Hüseyin Nail Kübalı, 173
Hüsrev, 151
Hz. Adem, 99
Hz. Ali, 44; 183; 267; 271
Hz. Cabir, 268
Hz. Enes, 232
Hz. İbrahim,, 102
Hz. İsa. 105; 106; 110; 111;
119;173; 227; 263 Hz. Ömer, 180; 282
Hz. Osman, 282 Hz. Süleyman, 95 Hz. Yahya,
95 -i
İrk, 207; 212; 222; 245; 256;
263;273 İrz, 90; 196; 202; 287 İbadet, 223;
253 İbahat, 188 İblis, 215 İbn Abidin, 193 İbn
Haldun, 49; 71; 187 İbn Hişam. 233; 241; 243;
261;
268 İbn İshak, 268 İbn Şihab ez-Zühr, 234;
243 İbn Teymiye, 75; 89; 121;
165; 184; 186 İbn Mukaffa, 309 İbrahim,
173 İcma, 115; 190 İcma-i Ümmet, 194; 200
İctihad, 38; 39; 62; 150; 202;
307
İctihad Hukuku, 150 içtihadı, İdeal Hukuk, 55
ideolojik, 245 ihtiyaçlara, 1 ihtiyarlık, 211 İI.
Ramses, 127
IV. Henri, 204 İbn Abbas, 268 İhtiyar, 150
İkamet, 209
İlahi Hukuk. 58; 99; 123; 130
İlim, 11; 15; 179; 180
İlim ve Din, 10
İlk Günah, 119
İllet, 41; 63; 86
İmam Azam. 53; 69; 71; 72;
77; 84; 150; 274; 289 İmam Malik, 62
İmam Şafii, 70; 73; 75; 84; 216;281 İman, 19
İnanç, 178; 244; 288; 290 İnanışla, 195
İncil, 105; 106; 107; 108; 109 İngiliz hukuku, 64
İnsan, 1; 6; 8; 12; 14; 49; 57; 76; 79; 82; 129;
174; 179; 183; 190; 197; 202; 203; 206; 217;
245 İnsan Dil Sayesinde Düşünür, 135
İnsan Hakları, 131; 132; 139;
148; 155 İnsan Hakları Evrensel
Bildirgesi, 141 İntikam, 237; 239 İrade,
51; 57; 245; 291; 294 İş Hayatı, 315 İslam
Adliye Teşkilatı, 181 İşçilik, 181
İslam Ceza Hu-kuku. 255 İslam Hukuk Felsefesi,
8 İslam Hukuku, 69; 114 İslam Medeniyetinin
Geleceği. 3
İslamda Mülkiyet Nizamı, 316 İslami Değerler,
3 İslamlaşma, 227 İsmail Faruki, 225; 227
İsmail Fenni, 70; 119 İsmail Hakkı İzmirli, 118;
125;

186; 213 İsrail Oğulları, 185
İşsizlik, 211 İstibdat, 206 İstihsan,
281 İstimlak, 202 İstişare, 62; 202
İzzet, 300 J
Jacques Berque, 3 Jean Jacques Rousseau.
79; 133
John Locke, 57 Joseph Schacht. 63; 182; 215
Joseph Schacht,, 116 Julius Wellhausen, 248;
250 Jus, 52
Juslinien, 52; 55; 106 K
Ka'b İbn Eşref, 249 Ka'be, 289 Kabil, 134 Kabile,
6; 255 Kadın-Erkek eşitliği. 136 Kaide, 2; 9; 54;
61; 65; 226 Kamil Miras, 166 Kamu, 210; 246
Kamu görevi, 164 Kanaat, 195; 210 Kanları, 196
Kanonik Hukuk, 111; 112 Kant, 78
Kanun, 2; 6; 14; 23; 36; 43;
45; 50; 58; 61; 83;
175; 188; 189; 190; 194;
201; 202; 208 Kardeşlik, 133; 228; 252
Kasani, 4; 90; 144; 148 Katip Çelebi, 32 Katolik,
51; 111; 143 Kavram, 217 Kavtilya, 233
Kayser'in, 110 Kayserin, 110 Kaytani, 250
Kazuistik, 63; 64 Kemaleddin Birsen, 9; 10
Keyfi, 197 Kible, 309 Kınanma, 54 Kısas, 46;
258; 285 Kıyas, 115
Kıymet Hükümleri, 4 Kıymetler. 4 Kilise, 9
kimya, 14
Kitabü'l-Emval, 234; 243 Kitap, 115 Kölelik. 207
köleyi, 265 Komşuluk. 244 Konfiçius, 204; 233
Kont, 172 Korunma, 208 Kral, 2
Kral John. 169 Kudret-i Mümeckine, 43 Kudret-
i Müyessire. 43 Kul Haklan," 149 Kültür, 212;
242 Kumar, 270
Kural, 2; 14; 54; 61; 63 Kureş, 191; 234; 237;
240 Kuvvet, 5; 6; 197 Kuvvetler Birliği. 200 L
Laboratuar. 226 Lahbabi, 16; 21 Lahey',
116 laik. 9; 39; 46; 139 Lakap, 299
Leibniz, 124
Leone Caetani, 233; 248; 250 Leviathan, 146
Louis Millot', 30 M
M.P. Fabreguettes, 13; 41 Ma'ruf Devalibi, 187
Macchiavelli, 146 Macit Gökberk, 12; 124; 155
Maddi Haklar, 295 Mag'na C(h)ar'ta, 168
Magna Carta, 133 Magna Charta, 169 Magna
Karta, 169 Mahmud Esad, 103; 118 Makasidü's-
Şeria, 88; 279 Makrizi, 230
Mal. 90; 196; 202; 209; 287 Maliye, 202 Manevi
Değerler. 140 Manevi Haklar, 298 Marki, 172
Marshall G.S. Hodgson, 112 Masalih, 283
Masiyet, 193 Maslahat, 279; 283 Matta İncili,
263 Maturidi. 302 Maverdi, 165
Mebuslar, 199 Mecelle, 38; 189; 223 Medeni
Hukuk, 13; 40 Medeni Kanunu, 9 Medine, 173;
197; 198; 229;
241 242;243; 247; 248;
250;293 Medine Sözleşmesi, 133; 228
Medineli, 228 Mehdi, 62
Mehmet Sofuoğlu, 153 Mekke, 197; 228; 241;
244;
249;257; 258 Mekruh, 22; 71 Mendub, 22
Menfaat, 197 Menna Kattan, 316 Merğınani,

97; 144; 148 Merkantilizm, 315 Mesih, 95; 111
Mesken, 208; 252 Metafizığe, 77 Metalib ve
Mezahib, 14 Mevdudi, 19; 22; 69; 98; 276;
291;295 305; 306; 317 Mevlana Şibli, 95;
262 Mevsili, 7; 150; 311 Mevzu' Hukuk, 60; 61
Mezhep, 2;23 Mileve Konsili, 119 Milk, 202
Millet, 6; 23; 32; 185 Milletler Cemiyeti, 205
Mişna, 102; 104 Mizanü'l-Hakk, 32 Modern,
252 Modern Hukuk, 78 Molla Hüsrev. 16; 71;
92 Molla Lutfi, 309
Montesquieu, 201; 219 Mu'tasım, 178
Mübah,22; 71 Muahat, 230 muahede, 241
Muaviye, 305 Mucize, 196;226 Müctehid, 308
Müeyyide, 9; 223 Muhacir, 228; 264
Muhacirlerin, 230 Muhammed Ebu Zehra,
73;75; 81; 291
Muhammed Faruk en-Nebhan. 166
Muhammed Hamidullah, 8; 10; 67; 94; 69;
142; 215; 230; 233 Muhammed b. Mesleme,
249 Muhammed Kutup, 31 Muhammed
Mustafa Şelebi, 97 Muhammed Yusuf Musa.
116 Mukavele, 154 Mükellef, 87 Müktesep
Haklar, 277 Mülk, 202
Mülkiyet, 175; 177; 182; 202; 316
Murakabe, 200; 202 Musa, 28; 95; 96; 98;
101;
127; 173 Müsbet Hukuk, 55 Müslüman,
173 Müsnedün İleyh, 162 Mustafa Ahmet ez-
Zerka, 39 Mustafa Cevat Akşit. 255 Mustafa
Rafii', 132; 187 Müstehab, 71 Muvafakat, 89
Muvatta, 62 N
Nahiv, 162 Nakib Attas. 10 Nakil,
304 Namus, 196; 202 Necran, 293
Nehy-i Ani'l-münker, 185 Nemrut, 95 Nesi, 258
Neslini, 1 New York, 205 Nietzsche'nin, 138 Nuh,
102 Nuşirevan'ın, 151 o.ö
Objektif Hukuk, 64; 65 Ödevleriyle, 215
Ölçmek, 214 Ömer, 43; 44; 45; 191 Ömer
Nasuhi Bilmen, 38; 84; 85; 86; 88;148; 154;
192;218; 300 Ömer Rıza Doğrul, 268 On İki
Levha. 13 Örf, 55; 96; 136 Orta Çağ, 12
Örümcek, 2 Osman, 43; 44; 45 Osmanlı Devleti,
37 Otorite, 186; 201; 210 Oy, 210; 254 Özgür,
182 Özgürlük, 178 P
Papazları, 294 Parlemanto, 194 Paul Hazard,
56; 123; 146 Paul Janet, 14
Paulus, 111 Periyodik. 210 Perviz Manzur.
139 Peşin. 177 Petrol, 183 Pezdevi, 218
Pliladelphia. 133 Post Modernizm. 242
Pozitif Hukuk. 55 Pozitivist, 81 Pretöt, 105
Program. 249 Protestan. 51 Protestan, 133
Psikologlar. 155 Psikoloji, 14 R
R. Houig, 9 Rağıb, 32 Rahipler. 171
Ranises, 204 Razi, 290 Refah, 7
Reform. 141; 146 Rejim, 172
Religion, 10
Renk. 207: 222; 256; 263 Reşid Rıza, 282
Reşit, 9 Riba. 257 Risale, 73; 84 Ro-ma, 52
Robinson Craose. 215 Roma, 8; 13; 83; 104;
140; 161 Roma Hukuku, 52; 55; 81;

105; 116; 117 Rönesans, '10; 11; 12; 14;
15; 137; 141; 142; 143;145;
146; 147; 155; 213; 217;
224

Roosevelt. 205 Rousseau, 200; 219 Ruhban,
11 Ruhsat. 45 Rükün, 86 Rüzgarlar. 226 S-Ş
Sa'lebc. 239

Sabri Şakir Ansay, 56

Şahsiyet, 82

Said Nursi, 181

Saint Thomas, 124

Sait Halim Paşa, 128

Salih Tuğ. 233; 243; 247

Sanat, 212

Sanık, 208

Sarhoş, 302

şart, 41; 86

Şatibi, 88; 280; 284; 287; 301 Sava Paşa. 52;
71; 77; 105;

106; 183; 296 Savunma, 173 Sebep, 41;
63; 86 Seçim. 187; 188; 211; 217;

313 Şehid, 202 Selefîyye, 304 Sendikalar,
211 Serahsi, 74; 148; 180; 183;

282; 308 Şerayiu Men Kablena, 103

Serbest Piyasa Ekonomis, 131;

136 " Serbestlik, 188 Şeref, 208; 242;
281; 299 Serflik, 181

Şeriat, 18; 23; 31; 33; 34; 37; 109; 128; 130;
149; 186; 192; 253; 279 Servet Armağan. 36;
173; 205; 243

Sevrü Sefer, 209

Seyyid Hüseyin Nasr, 12; 22;

50; 59;142; 149 Seyyid Kutup, 21; 107

Seyyid Nesib Efendi. 303 Sezar, 22 Sınıf.

185; 256 Sidane, 258 Sikaye. 258

Siretü'n-Nebeviyye, 243 Şirvani, 173 Site. 203;
245 Siyaset, 197; 217 Solon. 2

Solon Kanunları, 127 Sosyal. 197 Sosyologlar.
155 Sosyoloji, 14 Sövmek, 299 Soy, 252

Soylular, 171 St. Augusti-nus, 119 St. Augustin,

10 Standardizasyon, 91 Stoa çığı-rı. 11 Stuart

Mili (, 85 Sübjektif hukuk, 64; 65; 67 Sübjektif
hukuk., 65 Suç, 176; 191; 195; 208; 216

Sühreverdi. 309 Süleyman Ateş, 221 Süleyman
Nedvi, 35; 251; 252; 268

Süleyman Uludağ, 309,314

Sulh,7; 236

Sulhi Dönniezer. 217

Sulta, 186; 254

Sultan, 314

Sünnet, 33; 115

Vilayet. 165 VVelihausen. 247: 249 v

Yahuda Hakaduş. 104 Yahudi. 173; 236; 237: 239 Yahudilik. 101; 112 Yahya. 161 Yardım, 211 Yargı,

201; 202 Yasama, 201; 202 Yaşama Hakk. 168; 296 Yaşamak, 207 Yavuz Atar. 188 Yemen, 244; 267

Yesrib, 234; 239; 240; 244 Yönetmelik, 55 Yunanlıların, 8 Yurt, 252 Yürütme, 201; 202 Yusuf, 275 Z

Zahit İmre, 36 Zarar, 189

Şura. 62; 190; 200; 254

T

Taberiye, 104 Tabiat Felsefesi, 124 Tabiat

Kanunları, 59; 128 Tabii Din, 11;15 Tabii Haklar,
276; 287 Tabii Hukuk. 55; 56; 58; 99;

122; 123 124; 125; 126 Taftazani, 145

Tağut, 310 Tahavi, 151 Taklid, 308 Takva, 179;

260 Talmud, 102; 104 Tanzimat Fermanı, 36

Tarif, 2 Tasnif, 2

Tecavüz, 208; 222; 237 Tefhimü'l-Kur'an, 291

Tehanevi, 16; 32; 73; 92 Teknik, 211 Teknoloji,

138 Tekvini irade, 221 Temellük, 202 Teminat,

197; 294; 315 Teokratik, 187i Terazinin, 214

Tteraziye, 213 Terim, 2

Terminolojisi. 162 Teslis, 201 Teşrii irade. 221

Ttevkif, 191; 195

Tevrat, 103; 107

Tevrat'ı, 107

Tevrat'ta, 133; 147; 296

Thomas Hobbes. 57

Thomas Michel, 53

Toplum, 2; 49; 50; 53; 91; 177

Türkiye Diyanet Vakfı, 15

Turnagil, 40; 88

Tüzük, 55

IJ-Ü

Ubevdullah, 45 Ücret. 7; 211 Ülke, 245 Ümmet,

234 Üreme, 226 Urkunde, 248 Usulü'd-Din, 42

V

Vacib, 22; 71 Vahiy, 11; 180 Vatan. 252

Vatandaş, 186; 216;253 Vatandaşlık, 209; 274

Vaz'i Kanunlar, 127 Vazife, 68; 164; 213; 221;

222;

265; 317 Veda Haccı, 132; 228; 262

VedaHutbes, 132:133; 251; 255; 256; 261; 265;
271; 297

Vchbe Zuhavli, 275 Velavet.4; 223; 229 Veli,

216; 229; 314 Vergi, 227 Vergisi, 198: 199

Verite. 161 Vertragt, 248 Vesayet, 207 Vicdan,
210; 253

Zaruret, 197; 198; 206; 224 Zaruriyyat, 284 Zekeriyya, 161 Zekiyyüddin Şa'ban, 89 Zeyd İbı Ali, 69 Zi'lkade, 259 Zilhicce, 257 Zimmet, 80; 81; 274; 294 Zina, 261; 263 Ziya Gökalp, 78 Ziyâü'l-Hak, 298 Ziyâüddin Serdar, 2; 3; 12; 137

Zorlama, 196; 292 Zulüm, 183; 239

²⁸Ali İzzet Begoviç, Doğu ve Batı Arasında İslam, Çev: Salih Şaban, Oğul Matbaacılık. İstanbul-1993. s. 151.

³⁸Bkz. Elmalı'lı Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini Kur'an Dili. I, 82-91;Ahmed Hamdi Akseki, İslam, Matbaai Ebuzziva. İstanbul- 1943. s. 9-19.

¹²²Arnold J. Toynbce, Tariçi Açısından Din. Çev: İbrahim Canan. FatihYaymevi Matbaası, İstanbul-1978, s. 286-287.

¹⁵⁰Bkz. M. P. Fabreguettes, a. g. e., s. 17.

²⁴⁴Büyük Haydar Efendi, Usul-i Fıkıh Dersleri, s. 18.

²⁷⁵Bakara 2/ 37.

³⁵²Mecelle Madde: 8.

³⁸⁵Bkz. Cemil Sena. Filozoflar Ansiklopedisi. IV. 279.

⁵⁰⁰Servet Armağan. İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler, s.217.

⁵⁸⁸Ahmed Hilmi, a.g.e.. s. 554.

⁸⁴²İbn Hişam, a.g.e. II, 223-224; Şemsüddin Muhammed b. Ebi Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, Zadü'l-Mead, Mektebetü'l-Menari'l- İslamiyye, Beyrut-1994/1414, III, 629; Mevlana Şibli. a.g.e. II, 118; Ahmet Güner, Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam). Bevan Yayınları, İstanbul-1994, IV, 192-193.

⁸⁵⁷Maide 5/45.

⁸⁶²Servet Armağan, a.g.e, s. 72.

⁹³⁶Buhari, Nikâh, 41; Tirmizi, Nikah, 14, No: 1102; Krş. Buhari, İsükraz, 11; Müslim, Feraiz, 15; Bkz. H. Karaman, İ. I. Günün Meseleleri, 193-194.